

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 903.2

Василь Куриленко

ЩІЛЬНІСТЬ ЗАСЕЛЕННЯ ОКРУГИ В КАМ'ЯНОМУ ВІСІ

У статті йдеться про поселення людей в окрузі Мізина у кам'яному віці, виявлені під час археологічних розкопок артефакти.

В історії світової культури Мізинська палеолітична стоянка успішно фігурує вже століття. Вважалося, що розкопана вона вся і шукати там нічого. Але так думали не всі. Закладені нами на східній периферії 4 розвідувальні шурфи виявили наявність небідного культурного шару на північному схилі біля стін музею. Як уже згадував «Сіверянський літопис», виявлено Східний сектор стоянки [1]. Музей експонує деякі речі із 2-ої Мізинської, ще не розкопаної, стоянки [Рис.1, IV].

В ярах Залісна (1 км південніше першої стоянки) в обвалі лесової стіни ми дослідили залишки першого в історії Мізина стійбища мисливців на мамонтів [2]. На жаль, багато кісток із «залісницького» скелета мамонта, як і з розкопок Шовкопляса, за 9 музейних пограбувань було вкрадено. Схоже (ще мало досліджене) стійбище виявлено в обвалах Забілиного яру в 2-ому Південному яру біля 2-го Свердловського городища. За 3 км від Мізина – в с. Карасівка – на схилі гори Памірки та Сокирки виявлено два стійбища доби Мустье [1, с. 74].

У 2008 році на мисі південного схилу піщаної Курилівської балки (1 км східніше Сокирок), у кар'єрі, що не був нами вчасно вивчений, знайдено палеолітичне стійбище «Козьмакова гора». Зразок його культурного шару – 8 см товщини – має чорний, бурий і світлий прошарки, що лежать за 1 м від крейди. Кремені патиновані, як і на Сокирках. Отже, всього в окрузі виявлено 7 палеолітичних пам'яників. Це докорінно змінює ситуацію на карті палеоліту Мізина і ставить запитання.

Пунктів мезоліту в окрузі також 7. Чомусь у мезоліті ця цифра залишилася константою. (Мезоліт нами вивчено гірше). В добу раннього неоліту (Дніпродонецької культури) показник кількості пунктів досяг позначки 10-11 [Рис.1, 18, 19-21, 23, 9, 14, 44, 40, 27, 51, 54]. У разі, якщо цей показник зміниться, загальне співвідношення культур неоліту залишиться тим же: ситуація в пізньому неоліті буде нагадувати демографічний вибух. Пунктів ямково-гребінцевої кераміки в окрузі (без Кудлаївки) знайдено 65. Це дещо дисонує з тезою, що «лісові племена на півночі України, майже до самого кінця неоліту, так і не перейшли до виробничих форм господарювання» [3]. Про домашні форми господарства говорить і ряд міні озер, виявлених нами на поселеннях неоліту, що мали зв'язок з великими водоймами. На бугорку Могила ПН така канава висить над рівнем води озера Хотинь. Харчова база для численних племен неоліту тут була непогана [Рис.1, 46].

Першовідкривачем неоліту (на Мізинській стоянці) був Ф. Вовк. Його справу продовжили з 1920-х років М. Я. Рудинський, у 1930-х роках – В. П. Левенко, у 1940-х роках – М. В. Воеводський, а з 1964 року – В. Є. Куриленко та інші. Але у науковий обіг музейні надбання нам вдалося почати вводити з 1985 року з відкрит-

© Куриленко Василь Єлисейович – засновник і директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею.

тям першої наукової конференції краєзнавців Чернігівщини. Вагоміші дані про неоліт округи були надруковані у 1990 році [4].

Але найповніше неоліт округи Мізина був висвітлений у статті В. Є. Куриленка і Н. С. Котової у 2000 році [2, с. 35-52]. У 1995 р. неолітичні пам'ятки, зібрані Куриленком на Коропщині, схвально оцінила В. І. Веприна, а в 2006 р. згадав у своїй роботі Є. Ногін. Але у наступних статтях про історію вивчення неоліту Чернігівщини Ногін про надзвичайно багату колекцію матеріалів неоліту у Мізинському музеї не згадає взагалі [5]. Тим часом уже в ХХІ ст. частина неолітичної кераміки з музею зникла. Отже, існує нагальна потреба введення цих матеріалів у науковий обіг.

Картографування пунктів неоліту біля р. Сейм, Коропа, в окрузі с. Кудлаївки, Мізина – на Чернігівщині й Сумщині – показало велику щільність заселення піщаних дюн. Вивчати матеріали з них нам допомагав у 1970-1980 роках Д. Я. Телегін, що відбулося і в обширному архіві листування з вченими різних профілів.

ЗОНА ПРАВОБЕРЕЖНИХ ОБРИВІВ

Найважчою для вивчення була підошва правобережних крейдяно-лесових високих обривів. При зондажі їх підошви ми нічого не знаходили, що й ввело ці об'єкти у «неперспективну зону». Все змінилося, коли зимою на дні траншеї газогону ми знайшли неолітичну кераміку. Її також знайшли і в Затоні на виході яру під ковдрою 2-3 м нашарувань делювію і алювію. Це відкрило нову зону досліджень, де між Мізином і Радичевом мною було виявлено 9 пунктів пізнього і 2 пункти раннього неоліту [Рис.1, 6-14]. Частіше неоліт підстилає багат шарові пункти.

Курилівські борові тераси під невисокими піщаними кручами виглядають особно. Тут південне гирло Курилівської піщаної балки було перенаселеним, а північне – порожнім [Рис. 1, 1-3]. Надзвичайно багатою старожитностями була зіпсована дорогою і кар'єрами тераса Попова [Рис.1,1]. У дні війни ми звідси виносили для кресал безліч крем'яних відщепів, виробів, включаючи наконечники вістря. Але і в 1960-1990-х роках тут на видувках були маси кременю і кераміки, які тепер зникли. Зачистка «курганчика» тут виявила «шапку» піску 36 см товщини, під ним – темний шар Сосницької культури (17 см). Їх підстилає світло-сірий шар 32 см товщини з середньодніпровською і неолітичною керамікою. Він накриває чорний 13 см шар ямково-гребінцевої культури; нижче, у світлому шарі (47), йдуть кремені [Рис.1.1; Арх. щоденник Куриленка № 8, с.14]. Попова – дуже багатий пункт неоліту.

Дюна Голе болотце, що лежить на 200 м західніше, має кругле озерце, з'єднане рівнем з «великою водою», піщані кар'єри, зразки неолітичної кераміки і сліди «майстерні» для випалювання човнів і корит [Рис.1,2], на 180 м південніше Попової (на залишках дворища Лісництва) знайдено слід від неолітичного могильника [Рис. 1,3]. Такі поховання могли бути на периметрі цієї кручі (6 м висоти), що йде над болотом на схід протягом 0,5 км до півострова Хуторище [Рис. 1, 4]. Але тут у 1950-1960-х роках ліс був знищений, тому кручі розмилися, оголюючи схожі на восьминогі пні на стежці корів. Тут повинна бути кераміка, тому що я її знаходив на глибині 1 м на уцілілій кручі біля Хуторища [Рис. 1, 4]. Неолітичну кераміку ми знайшли тут на ПН./ Зах. Мисі Хуторище під курганом доби бронзи. На його розрізі – темний похований шар 12 см товщини настилався шапкою піску (40 см), під ним – його сірий шар доби бронзи (19 см), нижче – з глибини 71 см до глибини 128 см у світлому шарі йшли кремені і ямково-гребінцева кераміка [Щоденник 6, с. 3].

Щільно заселеною у неоліті була і понівечена фермою борова тераса-напівострів (300 на 340 м) Хуторище. Її північний сектор у 1960-х роках після повені та роботи бульдозерів був буквально засіяним уламками кераміки 12 різних культур. Неолітичну кераміку ми тут знаходили і в північному, східному, надзаплавному західному секторах і ПН. / Зах. Але детальніше всі пункти округи нами висвітле-

но у виданому в 2008 р. в Чернігові збірнику «Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мізинської округи».

Залишається майже не вивченою зайнята дворами підшова піщаних круч (два км довжиною), що йде від Хуторища до Мізинської стоянки, де неоліт виявлено у 1909 р. Тому називати цю зону в неоліті «мертвою» не слід. Неолітична кераміка може бути і в гирлах ярів. Знайдено там і два пункти доби бронзи. [Рис. 1, 4-5]. Осібно лежить так звана «пуста зона» – багаті сонцем, фруктами, дичиною і первісними рибними ловлями піщані тераси сіл Ігнатівка і Карасівка. Схоже, ці тераси дуже широкої балки з сіл Лоска, Студінка і Карасівка «не були цінністю» поряд із заплавленими островами Десни. Це бачимо і досі [Рис. 1, 25].

Неолітична кераміка, знайдена Ф. Вовком на Мізинській стоянці, показала, що в неоліті заселилися не лише піщані тераси в Курилівці, але й підшови лесових обривів у Мізині і, як з'ясується потім, у Свердловці, Радичеві й т. ін. І хоча ці місця знахідок дуже змінив час, окремі уламки кераміки нами виявлені в зоні гирла ярів і балок. Такі темні уламки ямково-гребінцевої кераміки знайдено під Кіровською горою біля поромів: Мезинського, Свердловського, Родичівського у зруйнованих шарах. [Рис.1, 6, 9, 12]. Ранньонеолітичну кераміку знайдено нижче Радичева – в гирлі яру під кручею Пазинівка, а пізньонеолітичну – на виході яру Хороми в Мізині і в Свердловці (біля 2-го городища) [Рис. 1.7].

Цю кераміку знайдено і в гирлі яру Міщанське 2 ПД. яр, і в гирлі яру Затон у Свердловці. [Рис.1, 13, 10]. Цей повтор наводить на думку по якесь закономірність цього фактора. В чому вона? З цих ярів ще недавно витікали струмки. В неоліті вони були повноводними і утворювали, як показали розкопки в Хоромах, виноси піску. Саме це цікавило неолітичних рибалок. Здається, що пункти неоліту варто шукати і в гирлах Оришчиного яру-велетня, Перехоже та ін. Показовим тут є поселення Затон [Рис.1, 10]. Там кераміку різних культур було знайдено в траншеї, яку досліджувати довелося в дощ і сніг 27 січня 1989 р.

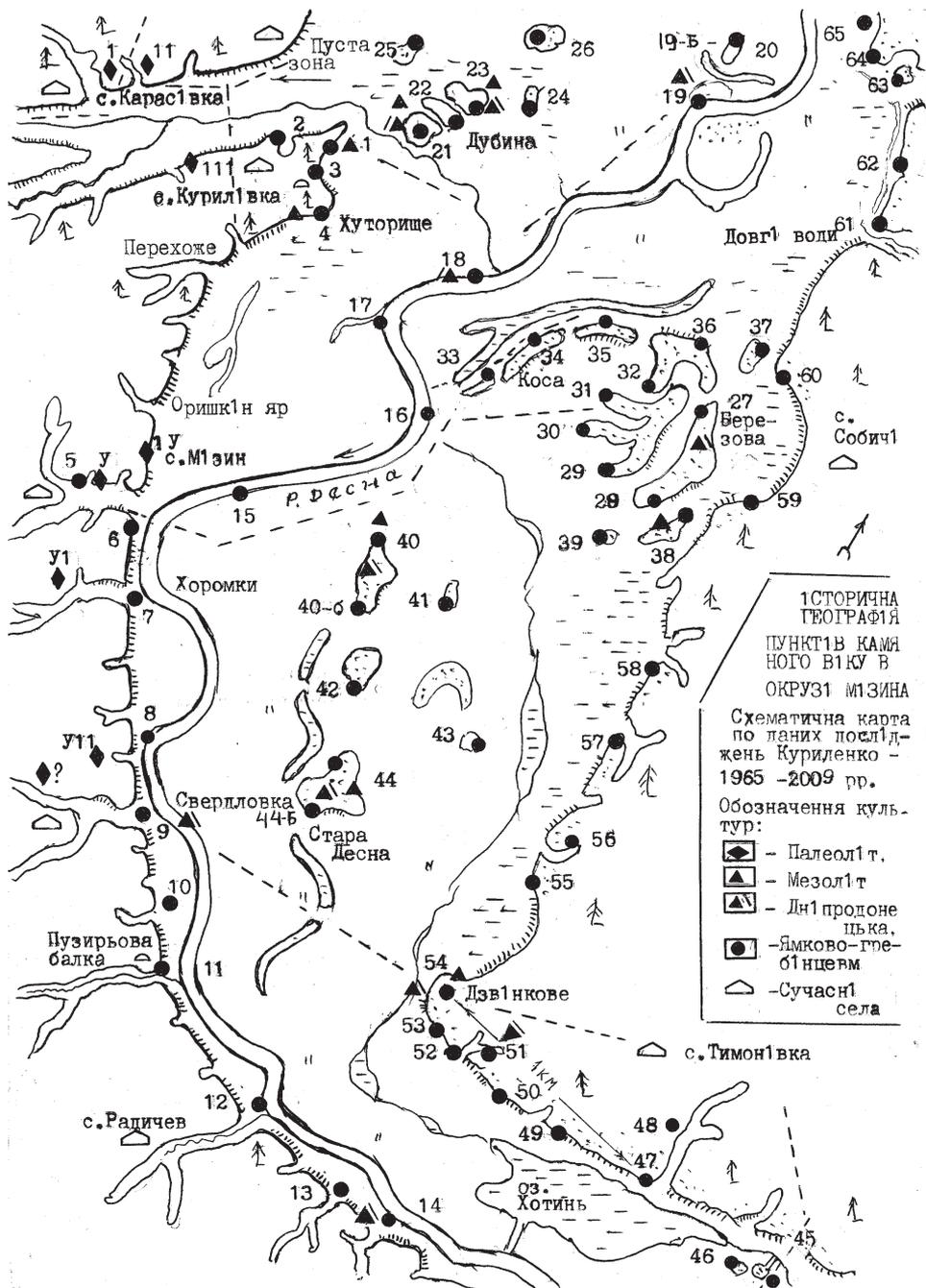
Потім на березі Десни, в гирлі яру Затон, плавкраном було виїнято з піском неолітичну кераміку. Виявилось, що неолітичний шар тут лежить на глибині 261 см. Отже, поховані річні піски у гирлах ярів і балок тут зберігають неолітичну кераміку, яку варто шукати і в гирлах інших ярів біля Радичева, у Мізині та інших місцях, зайнятих садибами.

Більше доступна для пошуків, але теж складна Північна зона русла р. Десна, яка віддалена від бортових обривів.

ПІВНІЧНА ЗОНА РУСЛА ДЕСНИ

Ї ми розпочали з пункту Парім Сх. – 100. Він лежить там, де в 1708 р. був піщаний півострів «Редути», відбитий на «Плані переправи шведів». Тут у перевідкладеному стані знайдено в березі окремі уламки кераміки [2, с. 49; 9]. На 1,5 км вище, на повороті Десни на дуже великій глибині в прошарку піску була вирита бульдозером велика маса (майже утрачено потім) неолітичної кераміки [2, с. 46; 13; Рис. 1, 15, 16]. Після тривалого локального «потопу», тут у глею виникло, схоже, свайне поселення середньодніпровської культури.

Стратиграфічно Рвачку нагадують і 2 «глейові пункти» – Косуля і Черепиця, що лежать на 1-2 км вище в гирлах приток під «закам'янілим» алювієм на глибині до 2,7 м [Рис.1, 17, 18]. Як і Рвачка, вони виявлені в обвалах алювіальних «закам'янілих» нашарувань Десни. Низька глейова грива Черепиця, що лежить у кручі Десни у воді, на масиві болотної руди, в неоліті була вкрита шаром піску 15 см товщини. Її заселили рибалки Дніпродонецької, потім ямково-гребінцевої культури [Рис. 1, 18]. Вище по Десні, у розмитому пагорбі Юрчика, знайдено таке ж поселення [Рис. 1,19]. Нижче нього, в березі, рибалки знайшли кераміку доби неоліту і бронзи. Я виявив там (на протилежному Юрчисі Східному березі) дюни пережитого піску і залишки поселення (?) [Рис. 1, 19]. Багатий неолітичною керамікою і сусідній Тугаєв грудок [Рис. 1, 20].

ПІВНІЧНА ЗОНА ОСТРОВІВ

Найбільшим і найбагатшим в околиці є розділений струмками і балками піщаний острів Дубина (в Рудинського Стовпище, 1925 р.). Це взірцевий, дуже рідкісний пункт неоліту. Порівняти його можна тільки з Мизинським островом. На Дубині Західній, в орнаментальній композиції гостродонної миски виявлено модель неолітичного місячного календаря [8; Рис. 1, 21, 22, 23]. Навколишні малі островки-супутники багаті знахідками, але нагадують стійбища [Рис. 1, 24, 25]. На дуже обширній, важкодоступній гриві Заболоття вдалося дослідити багат шаровий пункт Ігнатівський острів. [Рис. 1, 26].

МІЗИНСЬКО-СВЕРДЛОВСЬКІ ОСТРОВИ

Мізинський острів (470 на 270 м) – один із лідерів неолітичних поселень, де ми виділили 2 пункти, хоча їх кількість дискусійна. Вони були заселені з мезоліту [Рис. 1, 40, 40-Б]. Як і переважна кількість пам'ятників, мають дуже значні пошкодження.

Серед похованих під алювієм навколишніх підвищень виділяється східний піщаний острів Карашевець – грива з матеріалами неоліту та Сосницької культури [Рис. 1, 41]. Його площа – 180 на 70 м. Під похованим шаром до глибини 78 см йде багато кременю, болотної руди, а кераміки мало. Інші поховані під алювієм гриви досліджені мало.

Свердловські острови кількістю інвентаря поступаються Мізинському, вони пориті кар'єрами, більшість яких зрівняна бульдозерами, що дуже спотворило їх загальний вигляд і понівечило як пам'ятки історії [Рис. 1, 42, 44]. Свердловський острів ПД. в неоліті омивався Десною, зберігає залишки 10 культур, могильників, багатий інвентарем і досі.

Поховані гриви біля островів досліджено не всі. Серед них і малий острівець Дубки, захований в болотах. На ньому автором знайдено лише кремені [Рис. 1, 43]. Алювіальні нашарування 2-3 м товщиною можуть ховати кераміку неоліту і на сусідньому Павичевому грудку та продовж стариць Стара Десна. Тут варта уваги і палеогідросфера округи. Під лівим бортом заплави йде перелік Палеодесни – широка смуга непрохідних боліт, а під правим бортом тягнеться артерія стоку водойм, що йшли з ярів і балок. Посередині заплави уціліли залишки ланцюга дюн, утворених при таненні льодовика. Він був повністю обжитим неолітичною людиною, що зробила таке епохальне відкриття, як виготовлення кераміки [Рис. 1, 44, 42, 40, 17, 21, 26]. Продовження цих дюн під алювієм на південь виявили меліоратори.

АРХІПЕЛАГ ДЮН БЕРЕЗОВА

Східний куц багатошарових пунктів зайняв архіпелаг піщаних болотних дюн 3-4 км довжини Березова. Лідирує тут Березова Північна і Південна довжиною до 1 км. Чому її не виявив Рудинський – не зрозуміло. Вони найбагатші інвентарем. Її південно-західні відростки нагадують частіше стійбища. [Рис. 1, 29-31]. Поселення нагадує Косу Пд. [Рис. 1, 32]. Інші 5 пунктів подовж Коси (Гряди) досліджені мало, вони теж схожі на стійбища [Рис. 1, 16, 33, 34, 35]. Але в 1970 р. в пункті 16, в глею, на глибині десь 2,5 м бульдозер у прошарку піску вирив велике скупчення неолітичної кераміки, що лежить у воді в Десні [Рис. 1, 16]. Пізніше дюни Березової використовувалися і як поля. Багато неолітичної кераміки знайдено на Воробйових островах, менше – на Павловичевім островку. [Рис. 1, 38, 39, 37].

ЗАПЛАВА ХОТИНЬ ПІВДЕННА

У групу заплавних похованих дюн входять і виявлені у високих лугових травах південніше озера Хотинь піщані грудки Могила Пн. та Могила Пд. Вони відмічають дорогу з Розльотів у Тимонівку [Рис. 1, 45, 46]. Пункти багатошарові, досліджені мало. Поселення Північне багатше, має штучну «висячу канаву», що у неоліті сполучала внутрішнє озерце з озером-гігантом Хотинь. Товщина гумусового шару тут 100 см, до лівого берега 100 м.

З Південного боку до них примикає дуже великий і перспективний для пошуку архіпелаг низьких піщаних дюн урочища Могила, дуже привабливий лісистий лівий берег. Там на дорозі виявлено кремені, ліпну кераміку. Але домінуючими неолітичними пунктами в заплаві залишаються Дубина, острови – Мізинський, Свердловський, Березова, що йде вслід за Хуторищем, Юрчихою, Поповою, Малім Грудком Тугаєвим та Кавуновим.

ЛІВИЙ БЕРЕГ

Менше вивчено лівий піщаний низький і заболочений, захищений у лісових джунглях борт заплави. Тут, між Розетською дорогою і Петровськими редуками, протягом 20-25 км уже виявлено 18 пунктів неоліту, де багато стійбищ. Багато пунктів були заселені і в пізніші епохи, включаючи X-XV ст. [Рис. 1, 47-65]. Проблематичною залишається їх прив'язка до відомих топонімів – метод перерахування по типу: Собич-1, Собич-2 та ін., на заваді стає безлюдність цих місць.

Лідером поселень ми взяли борову терасу Дзвінкове, що лежить на 3 км західніше с. Тимонівка, на дорозі в с. Свердловку [Рис. 1, 54]. Її розміри десь 100 на 400 м, 1-5 м висоти. Заселена була від мезоліту до XVIII ст., У 1970 роках тут історик Л. Б. Бахура в кар'єрах зібрав 7 кг артефактів віком від неоліту до XIV ст., Багато неолітичного матеріалу тут виявили і ми, але на обочинах кар'єрів Дзвінкове зруйноване.

У Північному секторі вдалося виявити унікальний план поселення у вигляді півмісяця з господарчою і культовою спорудою [Рис. 1, 51, 52]. Побудова такого «ансамблю» в неоліті була справою вкрай виснажливою, тому ми піддаємо сумніву тезу, що у нас неолітичні поселення постійно кочували. Так робили лише стійбища рибалок. Це доведено спеціальними дослідженнями автора по всьому ареалу поселень [Рис. 1, 54, 49-53]. На південному кінці цього ланцюга базовими поселеннями були Дзвінкове, Галаганове VI – Зах., Хотинське Пн./Сх. [Рис. 1, 54, 52,57]. Їх сусідні пункти «на болоті» були стійбищами. Поселення завжди ставилися на підвищеннях.

Отже, карта показує, що у неоліті Подесення Сіверщини було густо заселеним. Вважають, що такими могли б виявитися й інші великі річки регіону, якби їх дослідити, як округу Мізина [9]. Це показали і пошуки на Сеймі.

1. Куриленко В. Є. Палеоліт округи Мізина // Сіверянський літопис. – 2008. – 6. – С. 74,75.
2. Куриленко В. Є., Котова Н. С. // Древности Северского Донца. Вып. 4, 2000, Луганск. – С. 40. – Рис. 3, 14.
3. История УССР. – 1981. – Т.1. – С. 57.
4. Куриленко В. Є. Неолит Средней Десны по материалам Мезинского археологического музея // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 69-71.
5. Ногін Є. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 5.
6. Ногін Є. Історія вивчення неоліту Північно-Східної України // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С. 51-59.
7. Ногін Є. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С. 3-9.
8. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятники України. – К., 1982. – С. 138, 166.
9. Телегін Д. Я. Пам'ятники епохи мезоліта на території ССРСР, К., 1985. – С. 161, 165.
10. Телегін Д. Я., Куриленко В. Є. Неолітичні пам'ятки поблизу с. Кудлаївки на Десні // Археологія. – 1986. – С. 100-103.
11. Куриленко В. Є., Отрошенко В. В. Динаміка культурних змін за добу бронзи у Мізинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. – №1. – С. 46-56.
12. Куриленко В. Є. Пам'ятки астроархеології в зібранні Мезинського музею // Сіверянський літопис. – 2008. – №5. – С. 4, 7.
13. Отрошенко В. В. Дослідження пам'яток доби бронзи у Мізинському мікрорайоні // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С. 22.

В статтє говоритя о поселеннї людєй в округе Мизина в каменном веке, об обнаруженных артефактах во время археологических раскопок.

The article discusses the settlement of people in the county in Mizyn Stone Age artifacts found during archaeological excavations

КНЯЗІВСЬКА БУЛЛА XI СТ.

У статті автор висловлює свої міркування щодо знайденої печатки поблизу с. Рудка.

У квітні 2009 р. мешканцем с. Рудка Чернігівського району за 2 км на північний захід від населеного пункту, на занедбаній ниві, поблизу болотистої місцевості, на глибині 25–30 см була знайдена свинцева булла, вкрита світло-коричневою патиною. Її діаметр 23–28 мм, товщина 2 мм, вага 20 г. По вертикалі має наскрізний отвір для шнура. На лицьовому боці високорельєфне поясне зображення св. Георгія (?) (Димитрія?) з безбородим обличчям, короткою зачіскою, кучері якої доходять лише до нижнього краю вух, зі списом у правій руці та круглим щитом у лівій, який тримає дещо відсторонено. Звертає на себе увагу відсутність німба та написів у стовпчик обабіч голови святого. Постає питання: чи були вони взагалі на матриці, чи з якихось причин не відбилися? На звороті булли міститься напис у 4 рядки грецькими літерами: “ΚΕΡΟ / ...СО[Л]’ / [ΓΕ]ΟΡΓ / [ΙΑ]”. Висота літер 3 мм.

Село Рудка розташоване на р. Струзі за 16 км від Чернігова. Біля Рудки виявлено ряд поселень і курганів періоду Київської Русі та поселення VI–IV ст. до н.е., скарб римських монет¹. У давнину та і зараз через Рудку пролягав шлях з Чернігова до Любеча. Вірогідно, ця місцевість входила до складу князівського домену. Таким чином, знахідка у Рудці цілком закономірна. Більше того, ми впевнені, що це не остання знахідка подібних артефактів на згаданій території.

За класифікацією В.Яніна та П.Гайдукова, печатка належить до категорії князівських печаток з грецькими рядковими написами, точніше, до булл з короткою легендою². Постає питання, якому князю належала печатка.

Дослідники відмічають складність атрибуції печаток цієї групи. Вона зумовлена тим, що у написах немає прямих вказівок на їхню руську приналежність, яка може бути встановлена лише особливими умовами знахідки або великою кількістю подібних знахідок у давньоруських комплексах або стилістичними ознаками, що збігаються з особливостями безумовно руських печаток³. З урахуванням цих застережень можна дійти висновку, що знайдена булла за своєю стилістикою близька до печатки № 7, яка належала князю Ізяславу Ярославичу, сину Ярослава Мудрого. Щоправда, остання містить зображення св. Димитрія зі списом та щитом⁴. Проте якщо наша реконструкція напису правдива, то на знайденій буллі зображено св. Георгія. У такому разі булла

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

ближча до печатки Ярослава Мудрого № 31а останніх років його князювання⁵.

Ми навели найвірогідніші, з нашого погляду, версії щодо приналежності знайденої печатки. Проте стан знахідки не дає однозначної відповіді. Печатка може належати і до категорії булл князівських печатників. За стилістикою зображення і кресленням літер, складом напису вона схожа з печатками №№ 40а, 40б Святополка Ізяславича, який княжив у Полоцьку, Новгороді, Турові, Києві, або Олега Святославича, котрий княжив у Тмутаракані та Чернігові⁶. Обидва князі були хрещені Михайлами і у другій половині XII ст. таке ім'я мали лише вони. Таким чином, якщо на печатці зображений арх. Михаїл, то у написі зазначене ім'я печатника Георгій? На користь цього припущення свідчить факт знахідки печатки № 40б саме у Чернігові.

Знайдена булла близька і до печатки № 35 – Ростислава Володимировича († 1066) або Мстислава Ізяславича († 1069), онуків Ярослава⁷. Не можна виключити її приналежності Юрію-Георгію Долгорукому⁸.

Існує хоч і мінімальна вірогідність того, що це візантійська або балканська печатка⁹.

Надійна атрибуція знайденого артефакта можлива лише за умови нової знахідки булли кращої збереженості.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К.: Укр. радянська енциклопедія, 1990. – С. 716.

2. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – М.: Интрада, 1998. – С. 20, 24.

3. Янин В., Гайдуков П. Указ. Праця. – С. 24.

4. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. I. Печати X – начала XIII вв. – М.: Наука, 1970. – С. 167, 249, 281.

5. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – С. 24, 260, 311.

6. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – С. 25, 26, 117, 261.

7. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. I. Печати X – начала XIII вв. – С. 24, 172 – 173, 285.

8. Там само. – С. 30.

9. Булгакова В. Византийские печати из находок в Крыму (по материалам частных собраний) // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (8), январь-февраль 2001 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/010101/Bulgakova.ntm>; Купранис А. Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период) // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (1), ноябрь-декабрь 1999 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/011299/Kupranis.ntm>; Булгакова В. Древнерусская печать второй половины XII – первой половины XIII в. с территории киевского детинца) // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (2), январь-февраль 2000 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/Bulgakova.ntm>; Булгакова В. Сфрагистический материал и историко-культурные интерпретации: находка печати князя Изяслава Ярославича (1052-1078) в Киеве // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (1), ноябрь-декабрь 2001 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/011299/Bulgakova.ntm>; Купранис А. Древнерусская вислая свинцовая печать из Белоозера // Восточно-европейский археологический журнал № 2 (3), март-апрель 2000 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/Kupranis.ntm>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1997 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/1997/s97.c.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1998-1999 гг. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/1998/s98.a.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2000 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2000/s02.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2001/s01.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2003 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2003/s03.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2004 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2004/s04.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2005 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2005/s05.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г. // <http://www.siegel.ru/2006/sv06.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2007 г. // <http://www.siegel.ru/2007/sv07.html>.

В статье автор дает свою точку зрения о печатке, найденной возле с. Рудка.

САДИБНА ЗАБУДОВА ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ПОСАДУ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ У X – НА ПОЧАТКУ XI ст.

Виникнення і формування посадів давньоруських міст та протоміських центрів залишається однією з актуальних проблем історії та археології. Важливою археологічною ознакою посадів є характер забудови їх території. Як правило, площі посадів значно перевищували територію дитинців та городищ. За археологічними даними, міські посади забудовувалися рядами індивідуальних садиб, створюючи вуличну систему планування міста. До складу садиб поряд з житлом і ремісничими майстернями входили хліви, комори та інші господарські будівлі¹.

Відкриті посади торгово-ремісничих поселень, погостів, дружинних таборів мали свою, відмінну від міста, внутрішню топографічну структуру та садибну забудову. Незважаючи на те, що вони значно менше вивчені, ніж міські посади, інформація про них постійно поповнюється.

Один з таких посадів досліджується на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель, південніше с. Шестовиця. Тут розташоване городище площею 1 га, північніше – посад площею 25 га та на захід від них – поділ площею 15 га². З 1998 по 2009 рр. експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. П. Моці та В. П. Коваленка проводяться археологічні роботи на шестовицькому посаді, що досліджується двома основними ділянками. За 200 м на північ від городища розташований розкоп № 1 та за 500 м у тому ж напрямку розкопи №№ 3 – 23 і траншея № 1 (північна ділянка посаду). На північній ділянці посаду з 1998 по 2009 рр. досліджено 2244 м² площі. За результатами археологічних робіт вдалося виявити 6 жител, близько 50 господарських споруд та чотири кургани давньоруського часу.

Основною ознакою садибної забудови є наявність огорожі, що археологічно фіксується у вигляді заглиблених у материк рівчачків від її конструкції. На дослідженій території виявлено декілька ліній рівчачків від огорож, що поділяють забудову цієї частини посаду на садиби. Орієнтація рівчачків від огорож має два основні напрямки: по осі південний захід – північний схід і північний захід – південний схід. Огорожі, досліджені на розкопах, дозволяють виділити 7 садиб X – початку XI ст. Основна мета роботи – охарактеризувати садибну забудову, розділивши її на два хронологічні періоди (першу половину X ст., другу половину X – початок XI ст.) та визначити співвідношення житлової зони і досліджених тут курганів.

Садиба I досліджувалася розкопами №№ 3 (1998 р.), 5 (1999 р.), 7 (2000 р.), 12 (2004 р.), 17 (2006 р.), 18 (2007 р.) та 21 (2008 р.). З півночі вона обмежена двома рівчачками, які орієнтовані по осі захід – схід, з незначним відхиленням до півдня (розкоп № 7, 2000 р.); із заходу садиба обмежена трьома рівчачками, орієнтованими по осі північ – південь, з незначним відхиленням до заходу (розкоп № 21, 2008 р.), східну частину садиби обмежує ціла серія коротких рівчачків

© Скороход В'ячеслав Миколайович – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

з невеликими стовповими ямками біля них, які утворюють лінію, що орієнтована по осі північний схід – південний захід (розкопи №№ 5, 17). Південну частину садиби I також обмежує значна кількість рівчачків (розкопи №№ 12 (2004 р.), 14, траншея № 1 (2005 р.), 16 – 17 (2006 р.), 18 (2007 р.), що утворюють три лінії огорожі. Їх існування вказує на перебудову південних кордонів садиби (Рис. 1). Південна огорожа орієнтована по осі захід – схід та північний захід – південний схід. По осі захід – схід довжина огорожі становить близько 30 м, а по осі північ – південь – 17 м (по північний рівчачок) і близько 20 м (по південний рівчачок). Тобто площа садиби I становила 510 та 600 м² на різних етапах її існування.

На території садиби досліджено житло (споруда № 2 у розкопі № 3, 1998 р.) розмірами 4,50 x 4,90 м на рівні материка і 4,40 x 4,55 м – по дну котлована. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. По кутах споруди (окрім північно-східного) та посередині північної і західної стінок виявлено стовпові ямки (діаметр 0,20 – 0,27 м). З півдня, ближче до східної стінки, виявлено вхід до житла у вигляді широкого (до 2,4 м) приямка, що плавно понижується з півдня на північ до глибини 0,60 м, у середині котловану він маркувався двома стовпами (діаметр 0,2 м). В північно-східному куті котловану розміщена глинобитна піч, що мала підквадратну форму (0,84 x 0,85 м) із заокругленими кутами. Вона гарно збереглася (висота стінок – до 0,80 м, склепіння обвалилося всередину). Піч складена із суцільної маси сіро-коричневої глини з добавкою великих шматків піщини в тісті.

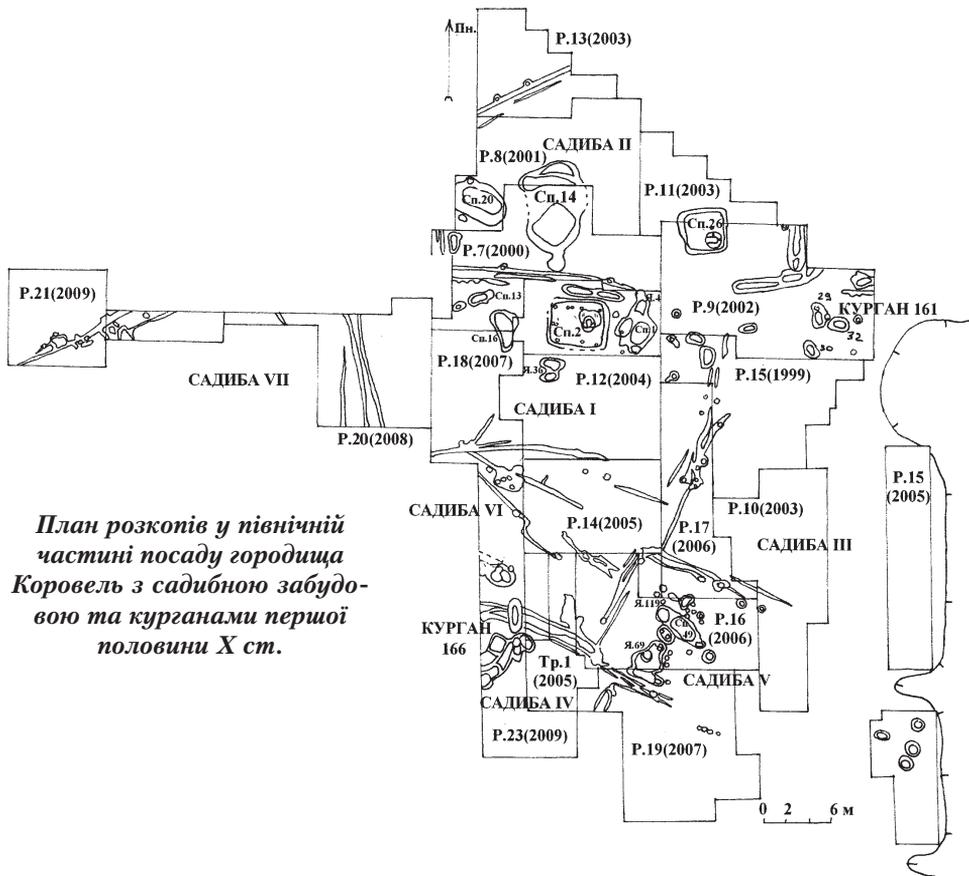
Формування печі відбувалося так: спочатку була зроблена глиняна вимостка (висотою до 0,15 м), що надалі виконувала також протипожежну функцію. В центрі її з щільно утрамбованої глини сформовано черинь (0,36 x 0,60 м). Він одношаровий, від 0,03 см до 0,05 м завтовшки, добре прокалений і закопчений, дещо розтрісканий. Тіло печі формували на каркасі з лозин. Товщина стінок від 0,20 м до 0,30 м; ширина гирла печі 0,15 м. Внутрішня її сторона сильно прокалена – до стану однорідної оранжевої маси. Вінчала піч глиняна товстостінна жаровня підпрямокутних (з округленими кутами) обрисів, що завалилась у середину печі.

Спочатку будівля існувала як напівземлянка, що мала стіни з жердин чи горбилів «у закидку» і вхід із півдня. У північно-східному кутку стояла глинобитна піч, повернута щелепами до входу. Зі споруди походять знахідки: залізні обламани вістря стріли ромбовидної форми та перетину, фрагмент залізної пластини, три шиферні пряслиця, у тому числі одне з насічками по верхній та боковій площинах, уламок оселка з сірого сланцю. За керамічним матеріалом дата існування житла – перша половина X ст.³

Через деякий час (відсутні сліди замивів) на цьому ж місці звели нове житло (споруда № 5), вже наземне, з глинобитною піччю. За площею друге житло було дещо більшим за розмірами, ніж попереднє. Його слідами і є підпрямокутних обрисів западина (5,40 x 6,60 м) навколо котловану будівлі № 2 глибиною від 0,15 м до 0,45 м, зорієнтована майже точно стінами за сторонами світу, що за керамічним матеріалом та знахідками датується другою половиною X – початком XI ст.⁴ (Рис. 2). З житла походять знахідки: уламок втулки залізного предмета, залізне шило, уламок леза сокири, фрагмент ножа, уламок серпа, шматочки залізних пластинок, шиферне пряслице, кістяна проколка. Будівля була розібрана і покинута господарями не пізніше першої чверті XI ст.⁵

Навколо обох жител існує серія господарських споруд та ям, що також належать до двох періодів існування садиби I. До першої половини X ст. відносяться господарські споруди №№ 1, 6, 13, 16 та ями №№ 3 – 5, 9, 10, 14, 15, 36 (Рис. 1). Керамічний матеріал із нижнього житла, споруд та ям представлено переважно доманжетними горщиками, орнаментованими багаторядною повільною хвилею, нігтьовими наколами та лінійним орнаментом. Такі горщики на Шестовицькому городищі зустрічаються в шарах першої половини X ст.⁶

До другої половини X – початку XI ст. належать споруди №№ 3 – 4, 32 – 34, 36 – 37, 51 та яма № 65 (Рис. 2). Керамічний матеріал, що походить з комплексів цього періоду, репрезентований круговим манжетним посудом із добре виміша-

План розкопів у північній частині посаду городища Коровель з садибною забудовою та курганами першої половини X ст.

ного тіста, без домішок шамоту, з різноманітною орнаментациєю (лінійний, нігтьовий наколи, хвильовий орнамент), що була нанесена на швидкому гончарному крузі.

З півночі від садиби I розкопами №№ 7 (2000 р.), 8 (2001 р.), 9 (2002 р.) та 11 (2003 р.) досліджена садиба II. Північна межа зафіксована трьома лініями рівчачків у розкопах №№ 8 (2001 р.) та 13 (2003 р.). Вони орієнтовані по осі південний захід – північний схід з незначним відхиленням до півдня. Із заходу садиба обмежена двома фрагментами рівчачків у розкопі № 7 (2000 р.). У розкопі № 9 (2002 р.) було досліджено два потужні ровики, що утворюють південно-східний кут огорожі. Садиба II має трапецієвидну форму, у західній частині її ширина становить – 11 м і розширюється на схід, довжина південної огорожі становить близько 30 м. Ймовірна площа садиби II може сягати близько 370 м² (Рис. 1 – 2).

На території садиби II досліджено два житла (споруди №№ 25 – 26 у розкопі № 9 (2002 р.) та № 11 (2003 р.), господарські споруди та ями.

Житла садиби II прорізають одне одного і належать до різних будівельних періодів. До першої половини X ст. належить житло (споруда № 26), яке у другій половині X ст. було перебудоване зі збільшенням розмірів (споруда № 25).

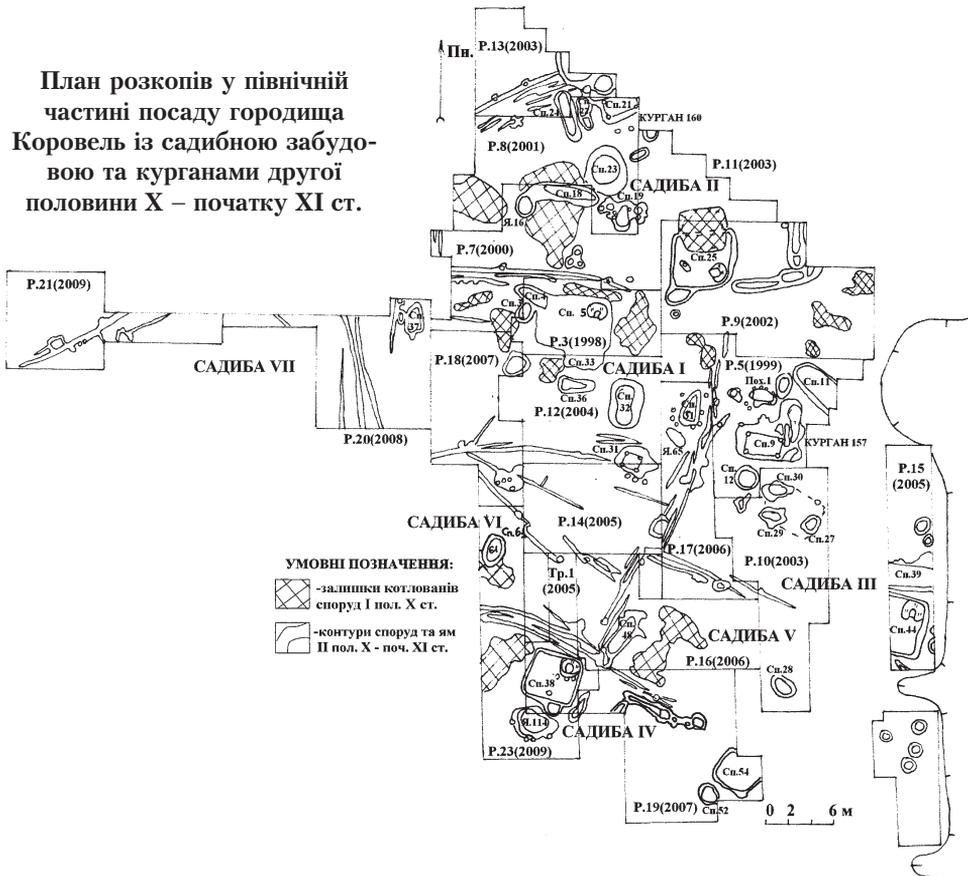
Перше житло (споруда № 26) являє собою майже квадратний котлован розмірами 3,9 x 4,1 м, орієнтований стінами за сторонами світу. По дну котлована простежені залишки глеєвої підмазки від підлоги. У південно-східному куті була глинобитна піч округлої форми (діаметром 1,25 м), повернута щелепами на захід, у тілі якої виявлено невеликі ямки від її каркасу. Піч мала три черені, що вказує два періоди її існування. Перший пов'язаний з функціонуванням першого та другого черенів, до моменту їх руйнації, а другий – з ремонтом череня та підмазкою зводу печі. З житла походять індивідуальні знахідки: 2 уламки оселків із сірого сланцю,

4 шматки кременю, кістяна проколка, виріб з кістки (гральна фішка?), залізний наконечник сулиці, на дні споруди знайдено залізну фібулу із зігнутими кінцями. За речовим та керамічним матеріалом житло датується першою половиною X ст. Судячи зі стратиграфії, споруда після припинення існування була розібрана і засипана.

Друге житло (споруда № 25) мало розміри 5,25 x 5,75 м по рівню материка і 4,75 x 4,75 м по дну, глибиною 1,05 м. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. В південно-східному куті розміщлася зруйнована піч розмірами 1,5 x 1,4 м, повернута щелепами на захід. У печі зафіксовано 2 черені, що були побудовані одночасно для більшої тепловіддачі. Житло не мало входу, зробленого в ґрунті, у котловані простежені сліди від зрубної конструкції стін, а з північного боку, там де житло прорізало заповненням попереднього котловану споруди № 26, воно було додатково закидано глеєм. Через невдалу конструкцію північної стіни житло функціонувало досить короткий час. З котловану житла походять знахідки: уламок шиферного пряслиця, невеликий шматок свинцевого предмета квадратної в перетині форми, скоба, 2 уламки цвяха. Наявність невеликої кількості знахідок може свідчити про навмисне закидання порожнього котловану, під час якого і потрапили випадкові знахідки. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною X ст. ⁷

За 9 м на захід від жител була досліджена споруда № 14, що мала котлован неправильної форми, витягнутої по осі північ – південь, розмірами 3,5 x 7,5 м. Котлован споруди в центрі заглиблений до глибини 0,55 м і майже незаглиблений біля країв. У споруді виявлено опалювальний пристрій у зруйнованому стані, що являв собою велику жаровню.

Серед кераміки зі споруди № 14 домінують уламки горщиків великих (18 – 30 см) та середніх (15 – 18 см) діаметрів вінець, гарного та задовільного випалу,

прикрашених по плічках та боках (рідше по вінцях чи шийках) лінійним та хвилястим орнаментами. Зрідка зустрічаються нігтьові вдавнення по плічку чи шийці. В одному випадку зустрічається вдавнення гребінцем по валику. Серед денець представлений екземпляр із просвердленим отвором, є екземпляр з клеймом у вигляді хреста, вписаного в чотирилисник. Більшість уламків датуються кінцем IX – першою половиною X ст. Індивідуальні знахідки зі споруди представлені пошкодженим у вогні гольником, зробленим з кістки птаха та прикрашеним орнаментом у вигляді солярних знаків, що утворюють спіраль, з обох боків гольника було по три зображення облич ідолів чи божеств, кістяним вістрям з просвердленим отвором, залізним цвяхом, трьома фрагментами залізних предметів невеликих розмірів, залізною скобою, ножем та двома уламками лез від двох інших ножів, кришталевою та сердоліковою намистинами, двома шматками обробленого шиферу, каменем-розтиральником, уламком кістяної проколки. Знахідки та характер споруди № 14 відносять її до споруд господарського призначення. До першого періоду існування садиби II (перша половина X ст.) також відноситься і господарська споруда № 20 овальних обрисів, розмірами 3 x 4,6 м, видовжена по осі північний захід – південний схід і заглиблена у материк на 0,35 м (Рис. 1).

З північно-західного боку від житла розміщені господарські споруди №№ 18 – 19, 23 та яма № 16, що належать до другого періоду існування садиби (друга половина X ст.).

З південного сходу від садиби II знаходився курган № 161⁸ за обрядом тілоспалення, в якому виявлено ранньогончарний горщик, біля розвалу якого зафіксовані кальциновані кістки (яма № 32 у розкопі № 9 2002 р.). Курганний ровик фіксується ямами №№ 28 – 30 (Рис. 1), в заповненні яких виявлено нечисленні фрагменти ранньогончарної кераміки початку X ст. Діаметр кургану становив 7 м. При плануванні садиби I від кургану відступили за 3,5 м і обнесли садибу огорожею, яка мала більш потужний рівчачок з цього боку, що може вказувати на існування у цій частині значно масивнішої огорожі, побудова якої була зумовлена світоглядними уявленнями мешканців.

Поява кургану з тілоспаленням на стороні на цій ділянці посаду відноситься до часу існування перших оборонних конструкцій на городищі (ровика з частоколом), що на початку X ст. загинули у пожежі. Ця ділянка майбутнього посаду використовувалася під курганний могильник. Лише через деякий час посад dorостає до цієї ділянки, і мешканці були змушені селитися тут.

У північно-західній частині огорожу садиби перекривають залишки кургану № 160⁹ з камерним похованням (споруда № 21, розкоп № 8 (2001 р.), що з'явився на території садиби II у кінці X – на початку XI ст. і зайняв частину території вже неіснуючої садиби II (Рис. 2). Розміри камери 2,3 x 3,5 м на рівні материка та 1,6 x 3 по дну, орієнтована по лінії схід – захід з відхиленням на 30° до півдня¹⁰. За реконструкцією поховального обряду, проведеного Ю. М. Ситим, поховання було здійснене під впливом християнської обрядовості, що побіжно підтверджує датування кургану. У заповненні камери з розкопу № 8 (2001 р.) зібрано керамічний матеріал, що датується кінцем X – початком XI ст. Над камерою, у насипі кургану, виявлено залишки пічини від пошкодженої жаровні зі споруди № 14, обриси її котловану і значну ушкодженість опалювального пристрою споруди. Під час насипання кургану частина ґрунту була взята із заповнення старого котловану споруди № 14, що і призвело до часткової руйнації жаровні.

Садиба III виявлена у східній частині дослідженої ділянки, на краю східної тераси. В розкопах №№ 10 (2003 р.), 17 (2006 р.) та 15 (2005 р.) зафіксовано фрагменти рівчачків від її південної огорожі, що орієнтовані по осі північний захід – південний схід. Із заходу садиба III має спільну огорожу з садибою I. У західній частині досліджено курган № 157¹¹ (розкоп № 5, 1999 р.), що з'явився на цій ділянці після занепаду садибної забудови. У розкопах №№ 10 (2003 р.) та 15 (2005 р.) було досліджено частину житла та декілька господарських споруд, що належать до другої половини X ст. (Рис. 1).

Житло (споруда № 44) являло собою котлован довжиною 4 м, який досліджено на ширину 3,2 м, глибиною 0,9 м від рівня материка. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Житло мало зрубну конструкцію стін, про що свідчить стратиграфія заповнення котловану та відсутність стовпових ям на дні будівлі. У північно-східному куті зафіксовано піч розмірами 1,60 x 1,65 м, орієнтовану щелепами до півдня. Піч збереглася на висоту 0,4 м, черинь мав розміри 0,6 x 0,8 м і був обмежений з трьох сторін тілом печі товщиною 0,4 м. У межах розкопаної частини житла вхід не знайдено. Споруда припинила своє існування внаслідок розбирання конструкції і засипання котловану ґрунтом та материковим піском¹². Майже усі знахідки походять з верхньої частини заповнення споруди: уламок залізної скоби, дві пронизки із жовтого скла, невеликий металевий стрижень та ніж. Знахідки, знайдені у котловані, потрапили до його заповнення внаслідок його засипання чи замулення. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною Х ст. За 1 м на північ від житла досліджено господарську споруду № 39, видовженої форми шириною 2,4 м, досліджена довжина якої сягає понад 4 м. Котлован заглиблений в материк на 1 м і орієнтований по осі схід – захід. За керамічним матеріалом споруда синхронна у часі вищерозглянутому житлу, на її дні фіксується прошарок у вигляді значної концентрації горілої деревини. На північний захід від дослідженого житла, у розкопі № 10 виявлена ще одна господарська споруда наземного характеру, яка має три округлих, заглиблених в материк котловани, що на рівні материка об'єднані загальним контуром (споруди №№ 27, 29 – 30). Вони розташовані компактно одна біля одної і були залишками однієї споруди, не занадто заглибленої в ґрунт. Це підтверджує і однорідний керамічний матеріал другої половини Х ст., що походить із цих споруд. Зазначимо, що невелика кількість заглиблених котлованів господарських споруд зовсім не означає їх відсутності в давнину. Частина споруд мала наземний характер і була розорана у XVIII – XX ст. Стан збереженості залишків наземних будівель не дозволяє однозначно трактувати концентрацію археологічного матеріалу на території окремих садиб (Рис. 2).

У кургані № 157¹³, який був насипаний на території садиби після її занепаду, (розкоп № 5, 1999 р.) досліджено ще одне камерне поховання (споруда № 9) розмірами 3,2 x 4,2 м на рівні материка, 1,1 x 3 м – по дну, орієнтоване довгою віссю по лінії схід – захід з відхиленням на 20° до півночі (Рис. 2). У центрі камери, на глибині 1,1 м знайдено скелет чоловіка, який лежав у випростаному положенні на спині. Біля лівого стегна небіжчика знайдено залізний ніж, а в нижній частині заповнення камери – п'ять цвяхів та горщик кінця Х – початку ХІ ст. За два метри на північ від камери досліджено ще одне поховання (№ 1) – за обрядом інгумації в ямі (2 x 1 м), яке було орієнтоване паралельно камері. Не можна виключати, що поховання було підзаховане до кургану № 157 після його насипки.

Садиба ІV досліджена частково у південній частині розкопаної ділянки. В розкопах №№ 16, 2006, 19, 2007 та 23, 2009 рр. фіксуються рівчачки від її північної огорожі. У північно-західній частині рівчачки прорізають курганий ровик (розкоп № 23, 2009 р.), з якого походить матеріал першої половини Х ст. Скоріш за все, це залишки ще одного кургану, що передував забудові посаду. За керамічним матеріалом курган синхронний кургану № 161. Тобто у другій половині Х ст. насип кургану був знівельований, і тому огорожа садиби фіксується на рівні материка, прорізаючи заповнення курганного ровика (Рис. 1).

Упритул до огорожі садиби було виявлено котлован житла (споруда № 38), досліджений в траншеї № 1 (2005 р.)¹⁴ та частково в розкопі № 23 (2009 р.). Житло мало підпрямокутний котлован розмірами 4,2 x 4,8 м, орієнтований стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Його глибина становить 1,0 – 1,07 м від рівня материка. В котловані споруди в північно-східному куті знайдено глинобитну піч, що мала овальну в плані форму розмірами 1,45 x 1,85 м, висотою близько 0,8 м. Піч складено з болотного глею сіро-зеленого кольору, її розміри по верху становлять 1,1 x 1,05 м. Серед завалу зводу печі фіксувалися залишки устя,

повернутого щелепами на південь. Черинь мав діаметр близько 0,8 м і розташований на 0,1 м вище рівня дна котлована.

У південній стінці споруди, майже навпроти печі, зафіксовано вхід до споруди. Житло було залишене мешканцями. В шарі його засипки знайдено уламок калачеподібного кресала, фрагмент оселка з пісковика, 2 зігнуті металеві пластики, залізний ніж та шиферне пряслице. За керамічним матеріалом житло датується серединою – другою половиною X ст. За 0,7 – 1 м південніше житла була досліджена господарська яма № 114, що мала овальні обриси розмірами 2,1 x 2,9 м і заглиблена в материк на 1,2 м. Навколо ями зафіксовано серію стовпів від конструкції стін¹⁵. За керамічним матеріалом яма № 144 датується серединою – другою половиною X ст. і співіснувала з житлом садиби IV (можливо, яма є залишком господарської прибудови до південної стінки житла). До цього періоду забудови садиби належать споруди №№ 54, 55 та яма № 122, які розташовувалися на південний схід від житла у розкопі № 19 (2007 р.). Споруда № 54 підквадратної форми з дещо заокругленими кутами мала розміри 3 x 3,1 м, глибина котловану сягала 1,24 м від рівня материка, дно рівне. Зі споруди походять 2 кістяні проколки, уламок шиферного оселка, глиняне пряслице та 3 металеві стрижні. Кераміка представлена вінцями горщиків другої половини X ст. та 2 уламками сковороди. Споруда № 55 має округлий у плані котлован з глибиною 0,8 м від рівня материка, дно рівне. Розміри споруди – 1,35 x 1,8 м. З котловану походить нечисленна кераміка другої половини X ст. Яма № 122 мала округлі обриси розмірами 1,5 x 1,6 м і заглиблена на 0,78 м у материк. З ями походять залізний витий браслет та фрагменти горщиків X ст., представлені уламком вінця другої половини X ст. і денцем з клеймом та трьома наскрізними отворами (використовувалося як фільтр при смолокурінні).

Перпендикулярно північній огорожі садиби IV, в розкопі № 16 (2006 р.), фіксується серія рівчачків, що дотикаються до південно-західного кута садиби III і являються північно-західною межею садиби V, що має прямокутну форму і орієнтована по осі північний захід – південний схід (Рис. 1 – 2). Ширина садиби V становить 12,5 м, досліджена довжина сягає близько 31 м. Таким чином, площа ділянки може сягати близько 385 м².

З північного сходу вона межує з садибою III (в розкопах №№ 10, 2003 р. та 17, 2006 р.), а з південного заходу – садибою IV¹⁶.

Південно-східна частина садиби не досліджувалася, оскільки по цій ділянці проходить сучасна дорога від городища в напрямку с. Шестовиця. На території садиби V досліджено декілька господарських об'єктів двох будівельних періодів. Це споруда № 49 та ями №№ 69, 112, 119, що належать до першої половини X ст. Споруди №№ 28 та 48 можна віднести до другої половини X ст. На розкопаній площі не було виявлено жител, але наявність різночасових споруд свідчить про два періоди існування зазначеної садиби V. На північний захід від попередньої розташована садиба VI, що з південного заходу межує з садибою IV, а з північного сходу з садибою I. Північна межа садиби має три лінії рівчачків, які стоять за 1 – 3 м один від одного, що вказує на їх неодноразове перенесення. Така ситуація з перенесенням огорожі може свідчити про те, що садиба I, яка межує з садибою VI з північного сходу, на першому етапі свого існування мала дещо більшу площу (600 м²), використовувалася огорожа, від якої залишився південно-західний рівчачок. На другому етапі свого існування, з появою щільнішої забудови ділянки її площа дещо зменшується (510 м²) і з південного заходу від неї будується садиба VI (Рис. 2). Керамічний матеріал з ями № 101 (розкоп № 16, 2006 р.) та споруди № 61 (розкоп № 23, 2009 р.) вказує саме на другу половину X ст. – час існування садиби VI.

Окремі ділянки рівчачків від огорож були зафіксовані в розкопах №№ 20 (2008 р.) та 21 (2009 р.) у західній частині розкопаної ділянки. В розкопі № 20 зафіксовано три рівчачки, що мають орієнтацію з півночі на південь із незначним відхиленням до сходу, а у розкопі № 21 досліджено два рівчачки, що орієнтовані

по осі південний захід – північний схід. Їх продовження фіксується в розкопі № 13, 2003 р. і, можливо, вказує на існування з північного заходу від згаданих рівчачків проїжджої частини, яка проходила з городища по середині видовженого мису, а в північній частині посаду розгалужувалася на два напрямки. Перша повертала на південний захід до ур. Узвіз, друга – на північний схід (паралельно до вигину тераси р. Десни), у бік Чернігова. Саме південно-східний край цієї дороги і зафіксовано в розкопах №№ 13, 2003 р. та 21, 2009 р. Рівчачки в розкопі № 21 та західна огорожа садиби I, розташовані майже перпендикулярно один до одного, дозволяють висловити припущення про існування садиби VII, що розташована біля західної частини розкопаної ділянки (Рис. 1 – 2). Відсутність досліджених об'єктів на садибі не дає змогу віднести її до жодного з будівельних періодів.

Господарський устрій мешканців садиб на обох етапах забудови цієї ділянки посаду представлений сільським господарством (землеробством, тваринництвом) та промислами (мисливство, рибальство, бортництво, вигонка дьогтю). На відміну від південної частини посаду (розкоп № 1) тут відсутня металургійна справа та ковальське ремесло, але виявлені сліди ювелірного ремесла на садибі I, що репрезентоване уламками бронзових казанів, керамічною ллячкою, виплесками бронзи, бочкоподібним важком із заліза, обтягнутого бронзою.

Протягом 1998 – 2009 рр. на північній ділянці посаду городища Коровель було відкрито 7 садиб та 4 давньоруські кургани. На початку Х ст. на цій ділянці посаду насипаються перші кургани з тілоспаленням (кургани №№ 161, 166). Пізніше, у 20 – 30 рр. Х ст. ділянка починає забудовуватися і виникають перші садиби на міжкурганному просторі, де будуються житла та господарські споруди (садиби I, II, V). Через деякий проміжок часу, у 40 – 50 рр. Х ст. виникають нові садиби (III, IV, VI, можливо VII), а житла та господарські споруди старих перебудовуються. В кінці Х – на початку XI ст. садибна забудова цієї ділянки посаду занепадає, а на її місці вдруге з'являються поховання від курганного могильника, що розташовувався на північ від посаду¹⁷. Не виключено, що занепад садиб і скорочення території Шестовицького посаду в кінці Х ст. було пов'язане з економічними та політичними подіями, що відбувалися в Європі. Початок «срібної кризи» на Сході був доповнений розгромом Святославом Хазарії (965 – 966 рр.), що значно скоротило вплив східної торгівлі. Це зумовило скорочення товарообігу і спричинило зменшення кількості населення, яке проживало в торгово-ремісничих поселеннях, як Шестовиця. Міжнародна торгівля відходить на другий план, але залишається роль поселення як військової бази київських князів на Лівобережжі Дніпра. Незважаючи на зменшення площі посаду, Шестовиця продовжує контролювати водну артерію по Десні та суходільний шлях з Чернігова до Києва.

1. Возний І., Федорук А. Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця Х – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 390.

2. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового семінару (Чернігів – Шестовиця 17 – 20 липня 2003 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 51 – 84.

3. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 1999 // НА ІА НАНУ. – С. 22 – 28.

4. Моця О. П., Готун І. А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища // Археологічні відкриття в Україні 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 32 – 33; Готун І. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце синхронних старожитностей регіону // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. – Львів, 2007. – С. 250.

5. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 1999 // НА ІА НАНУ. – С. 23.

6. Козубова Д. Хвилястий орнамент на горщиках ранньокругових форм як хронологічний індикатор в комплексах кінця IX – першої половини X ст. // Середньовічні старожитності

Центрально-Східної Європи: Матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 103 – 105; Шарпата Д. Використання окремих типів кераміки для синхронізації археологічних комплексів // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 202 – 204.

7. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиця // Село над Десною – Шестовиця. Збірник наукових праць. – Ніжин: “Аспект-Поліграф”, 2009. – С. 107 – 108.

8. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. Матеріали Міжнародного польового семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 174.

9. Там само.

10. Ситий Ю. М. Камери, “псевдокамери” та могили чернігівського некрополя // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Випуск 2. За матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції “Християнські старожитності Київської Русі”. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – С. 293.

11. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження... – С. 174.

12. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. ... – С. 109 – 110.

13. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження... – С. 174.

14. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. – Київ, Запоріжжя: Дике поле. – С. 198.

15. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. ... – С. 109.

16. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр. – Київ, Запоріжжя: Дике поле. – С. 164.

17. Скороход В. Про деякі особливості розташування IV – VI курганних груп Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 150 – 154.

В данной работе анализируются и впервые публикуются комплексные исследования усадебной застройки в северной части посада Шестовицкого городища. За 11 лет работ на этом участке выявлено 7 усадеб и 4 кургана X – начала XI вв.

Усадебная застройка на этой территории возникает в начале X в., где находились курганы от первого некрополя. Во второй половине X в. застройка уплотняется, а более ранние усадьбы перестраиваются заново. В конце X – первой половине XI в. часть усадеб прекращает свое существование и на их месте насыпаются курганы с камерными погребениями.

Complex investigations of the farmstead building in the northern part of the trading quarter of the Shestovitsa site have been analyzed in this article and are published for the first time. During 11 years of the researches 7 farmsteads and 4 burial mounds of the X – beginning of the XI cent. had been found.

Farmstead building on this territory, where the burial mounds from the first necropolis had been placed, appears in the beginning of the X cent. The building becomes more compact in the second half of the X cent., and earlier farmsteads are reconstructed. Several farmsteads halt existence in the end of the X – beginning of the XI cent. and new burial mounds with chamber interments are poured.

МЕНЬСКА СОТНЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ПЕРЕПИСНИМИ КНИГАМИ 1666 р.

У статті висвітлюється соціально-економічне становище Менської сотні за матеріалами переписних книг 1666 р. У цьому контексті розглядається склад населення сотні за соціальною приналежністю та родом занять, а також з'ясовується обсяг податків, які мали сплачувати жителі м. Мени та її околиць.

Ключові слова: перепис, плуг, двір, міщани, селяни, підсусідки, бобилі.

“Народ є альфою і омегою історичного розвитку”. Це твердження визначного українського історика М. Грушевського особливо актуальне у переломні часи для будь-якої держави. В такі моменти людська маса, безмовна та інертна на перший погляд, не стоїть осторонь бурхливих змін, а навпаки є їх активним учасником. Вона скидає старі політичні режими та лідерів держави і підносить нових. Тому державні діячі повинні мати неабиякий хист, щоб утриматись у цій стихії, враховувати настрої, прагнення народних мас задля здобуття підтримки своєї політики.

Одним з таких періодів в історії України стала доба Хмельниччини та Руїни. Богдан Хмельницький з самого початку Національно-визвольної революції у 1648 р. змушений був вести гнучку соціальну політику стосовно низів тогочасного українського суспільства. Нехтування цим чинником стало однією з причин недовгого гетьманування Івана Виговського. Те ж саме зумовило й трагічний кінець правління гетьмана Івана Брюховецького.

Власне цим і зумовлюється важливість дослідження соціальних процесів. Сюди відносяться такі питання, як соціальна структура населення, рівень залежності, заможності його окремих верств, ступінь розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва, обсяг сплачуваних податків та виконуваних повинностей.

Вищезгадані аспекти ми спробуємо висвітлити на прикладі невеликої територіальної одиниці, а саме Менської сотні Чернігівського полку. За основу дослідження візьмемо документи, поява яких була новим незвичним явищем як для козацького управління, так і для населення українських земель другої половини XVII ст. Мова йде про переписні книги 1666 р. Створені з метою оподаткування мешканців міст і сіл Гетьманщини, вони вмістили досить широкий спектр інформації про соціально-економічне становище тогочасної української держави взагалі.

Переписні книги почав вивчати ще М. Костомаров. Окремі фрагменти він надрукував у примітках до своєї монографії "Руїна". Дослідник звернувся тільки до однієї книги з описом міст Переяслава, Борисполя, Золотоноші, Ніжина, Борзни, Березни та ін. Він подав відомості про мету, завдання переписувачів, а також оприлюднив підсумки перепису кожного поселення¹. У 90-х рр. XIX ст. над книгами працював В. Ейнгорн, який на той час досліджував суспільні процеси XVII ст. на теренах України. Про них йшлося в його розвідці під назвою "О малороссийских переписных книгах 1666 г." (1895). Завдяки архівісту М. Оглоблину він отримав ще дві книги з повним описом Київського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, а також частиною опису Чернігівського та Полтавського полків². Ейнгорн мав намір

© Казіміров Дмитро Вікторович – аспірант кафедри історії слов'ян Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

їх видати, але не встиг цього зробити. Згодом над цим джерелом працював О. Лазаревський. Він вивчав стовпець № 1637 Сибірського приказу. Результатом його роботи стала публікація під назвою "Малороссійскія Переписнія книги 1666 года" (1900). Інший учений В. Юркевич у 1927 р. видав опис Києва.

Наступний етап дослідження переписних книг 1666 р. пов'язаний з ім'ям В. Романовського. Ним була здійснена величезна та клопітка праця з їх вивчення та публікації, що безпосереднім чином стосувалося його досліджень щодо рівня заселеності Лівобережної України у XVII ст. та історії українських міст того часу. Переписні книги були надруковані у 1933 р. Сюди увійшли: "Книга Малороссійского приказа № 121", "Книга Киевского повьятья № 1" та "Книга Сибирского приказа № 495". Обставини появи переписних книг, здійснення перепису населення Гетьманщини він детально висвітлив у монографії під назвою "Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка". О. Компан, В. Борисенко, О. Гуржій, Г. Швидько та ін. Насамперед це стосувалося характеристики соціального становища різних груп населення Гетьманщини та з'ясування обсягу податків і повинностей, які мали сплачувати представники тієї чи іншої верстви. А відома українська вчена О. Компан у своїй праці "Міста України" уточнила дані В. Романовського щодо рівня заселеності території Лівобережної України у другій половині XVII ст. Так, на його думку, у межах Гетьманщини в той час могло існувати 1156 населених пунктів, де проживало 500 тис. чоловік³. У свою чергу О. Компан, звернувши увагу на неповноту перепису 1666 р. та залучивши дані податкових реєстрів першої половини XVII ст., стверджувала, що кількість поселень могла становити не менше ніж 1500⁴.

Робота з пошуку та опрацювання переписних книг продовжувалася й надалі. Зокрема, це стосувалося переписної книги м. Чернігова. Спочатку її структура та особливості були проаналізовані Г. Швидько у відповідній статті. У 1997 р. цей документ було видано⁵.

Значна увага в історіографії була приділена обставинам, в яких створювалися книги. У працях В. Ейнгорна, В. Горобця, Т. Яковлевої широко висвітлювалися такі проблеми, як політична та військова ситуація на теренах Гетьманщини 60-х рр. XVII ст., переговорний процес між гетьманом та представниками московської влади 1663-1665 рр. щодо збору податків до царської казни та ін.

Загалом цей аспект був каменем спотикання у тогочасних україно-російських відносинах з моменту укладення "Березневих статей" 1654 р. Так, один з пунктів проголошував, щоб "доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать его в государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет"⁶. Але Хмельницький, а потім Виговський відмовлялись виконувати це положення, посилаючись на воєнний час. Те ж саме було висловлено старшиною і в Переяславських статтях 1659 р.

Але московське керівництво виявляло пряму зацікавленість щодо збору податків з населення Гетьманщини та розташування в її містах військових гарнізонів. Так, царський стольник Василь Кікін мав це з'ясувати, коли проїжджав через українські міста у 1656 р.⁷ У 1662 р. Іван Брюховецький, претендуючи на гетьманську булаву та бажаючи забезпечити собі підтримку з боку Москви, обіцяв виконувати положення Переяславської угоди щодо сплати податків. Про це він писав у листі до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія Филімоновича, який користувався широкою довірою з боку московського уряду⁸. Але після Чорної ради 1663 р., Брюховецький, ставши гетьманом, воліє забути про свої обіцянки. Вже на переговорах з московськими представниками дяками Дементієм Башмаковим та Євстратом Фроловим у Батурині (17-21 листопада 1663 р.) гетьман та старшина рішуче виступили проти передачі збору податків до царської казни. Згідно з одним із положень Батуринських статей, укладених 21 листопада, гетьман лише погодився забезпечити утримання московських військових загонів у гарнізонах міст Гетьманщини та їх командного складу. Так, воєводам призначалося по млину на два кола, а ратним людям – певна частина борошна з млинів в

залежності від службового становища. Але Брюховецький залишив за собою право оскаржувати це рішення⁹.

Проте у Москві не збиралися знімати з порядку денного питання про податки з населення Гетьманщини. Основним мотивом було погане забезпечення московських військ на її території, про що неодноразово говорилося у скаргах воєвод. А єпископ Мефодій у своїй записці, поданій до Малоросійського приказу у Москві 11 або 12 березня, прямо вказував на необхідність надходження податків до царської казни, бо гетьман “неизвестно куда их деваает”¹⁰. Згодом про це йшлося у листі київського полковника Василя Дворецького, прикладеного до відписки воєводи Петра Шереметєва від 29 серпня 1665 р. Зокрема вказувалося на необхідність вилучення міст з-під юрисдикції гетьмана та старшини. “Лучшей будет, як будут воеводы владеть всеми маетностями. Не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей”¹¹.

Та Брюховецький продовжував чинити опір. Зокрема, у розмові з боярином Яковом Хитрово у Каневі 7 квітня 1665 р. він зазначав, що не можна збирати податків “за своеволством малороссийских жителей”, бо буде повстання. І лише тоді, коли цар надішле кілька тисяч ратних людей та “ускромнит малороссийских жителей”, гетьман звелить збирати всю суму грошей, необхідну для утримання війська¹². Так, за висловом В. Ейнгорна, Брюховецький бажав, щоб для нього чужими руками жар загірбали. Проте у Москві взяли до уваги пропозиції Мефодія, і справа залишалася лише за прибуттям Брюховецького. До Москви він приїхав 11(21) вересня 1665 р. Переговори між обома сторонами тягнулися цілий місяць, оскільки гетьман продовжував заперечувати проти передачі податків з населення Гетьманщини до царської казни. І тільки 11(21) жовтня 1665 р. Брюховецький подав статті, затвержені, як Московські. Згідно з їх I пунктом, “Городами и землями владети и оними заступати монархом, а не гетманом... всякие денежные и недежные поборы от мещан и от поселян...погодно в казну государеву выбирать”¹³. Разом з цим в українських містах збільшувалася кількість воєвод, на яких і покладалося збирання тих самих податків. У цілому, на той момент це був найбільший успіх московського керівництва. Як зазначав В. Романовський, “всенародне українське представництво” відмовлялося від суверенної влади і зводило Україну до становища залежної провінції з вельми обмеженою автономією¹⁴.

Тепер розглянемо організацію самого перепису. Під час перебування в Москві у 1665 р. Брюховецький подав у Малоросійський приказ “роспись городом всех полков на сей стороне Днепра”, якою мали послуговуватися переписувачі. Тут нараховувалося 87 міст і містечок, серед яких згадувалася і Мена як місто Чернігівського полку¹⁵. Також перепис міщан здійснювався на основі угоди, укладеної в Москві представниками українських міст (Києва, Ніжина, Переяслава, Козельця, Стародуба, Чернігова та ін.). Переписувачі мали відповідні накази, один з яких був уміщений на початку “Книги Киевского повытья № 1”¹⁶.

Як зазначав В. Романовський, в останній рік перед передачею збору податків цю роботу досить непогано було налагоджено з боку українського скарбу. Вчений спробував проілюструвати це на основі звітів, які надсилав до Москви генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський. Одночасно він відомий як ймовірний автор “Літопису Самовидця”. У своїх звітах Ракушка-Романовський повідомляв про справне забезпечення ратних людей продовольством згідно з Батуринськими угодами. Коли договір у Москві був підписаний, московські воєводи прийняли до свого відання деякі статті прибутків і тим самим порушили систему, вироблену генеральним підскарбієм. Так, до Чернігова звозився хліб з млинів Чернігівського полку, включаючи Сосницький, Менський та Понорницький повіти. Чернігівський воєвода Андрій Толстой відібрав його, не чекаючи переписувачів, а згодом не допустив підлеглих підскарбія до подальших зборів. Тому він не міг забезпечити надходження припасів до чернігівського гарнізону¹⁷.

Московські переписувачі приїхали в Україну доволі пізно, а саме у червні 1666 р.

Серед них був стольник Ігнатій Корсаков, який прибув до Києва 16 червня¹⁸. Він переписував населення Києва, Остра, Козельця, Сосниці. Цілком ймовірно, що він робив те саме у Мені і навколишніх селах. Так, на сторінках “Книги Сибирського приказа № 495”, починаючи з 46 аркуша, була проставлена скріпа “К сим переписным книгам Игнатий Корсаков руку приложил”¹⁹.

Техніка описування базувалася на свідченнях уповноважених людей – цілувальників, обраних серед місцевого населення. Це зумовлювалося надзвичайно коротким проміжком часу, за який треба було здійснити перепис усього населення Гетьманщини. Їх обирали після того, як до призначеного міста приїздив переписувач, збирав магістратський уряд – вїйта, бурмистрів, райців, лавників, місцевих жителів – та зачитував “указ государев”. Цілувальників позначали на початку опису кожного міста чи містечка, і вони скріпляли своїми підписами текст переписної книги. Вїйти, бурмистри та “лучшие люди” повинні були самі себе оподатковувати. Для збору податків переписувачі мали залишити в Україні копії (“списки”) книг. Але одразу їх не виготовляли, тому воєводи повинні були робити це “по сказкам”, тобто за присяжними заявами місцевих обраних людей. Переписувачі закінчили свою роботу в грудні 1666 або січні 1667 р.²⁰.

За формою перепис здійснювався “с московского обыкновения также, как по обыкности писцовые и переписные книги”. “Писцовые книги” – це документи, які містять опис міст, сіл, земельних угідь, а також відомості про склад населення та покладені на нього податки та повинності²¹. Вони з’явилися у Московській державі у XV ст. Основою прямого оподаткування було “сошное письмо”, а основною податною одиницею – “соха”. Так називали об’єкти оподаткування (грунти, реманент та ін.), прирівняні за кількістю податків, які стягувалися з них. З 50-х рр. XVI ст., після урядової реформи, під сохою почали розуміти певну площу землі. У містах вона складалася з різної кількості тяглих дворів. На відміну від “писцовых”, у переписних книгах поіменно перераховувалося чоловіче населення дворів. Загальні переписи були проведені в Московській державі двічі – у 1646 та 1678 рр.²².

Згідно з переписом українських міст 1666 р. передбачалося збирати з міщан “по рублю” з двору на рік, “а с иных и меньше, обложа по пожиткам и по промыслам по рассмотрению, с поселян с плуга со восьми волов по полумерке ржи и овса пополам, а в мерке по восьми осьмачек, а в котором плуге шесть и четыре или пара волов и лошадь, а лошадь в плуге противу двух волов, и с тех имати хлебные и денежные доходы по расчету против восьми волов”. Це означало: з одного вола призначалася 1 осьмачка, а з коня – дві осьмачки зерна. Осьмачка була однією з основних мір сипких продуктів, які використовувалися в Гетьманщині. У II пол. XVII ст. вона виступала як фракція т. зв. міри²³. Осьмачка дорівнювала 4 четверикам (1 четверик = 16,44 кг). Як уже згадувалося, в мірці було 8 осьмачок. А отже, її величина коливалася у межах 30 – 35 пудів. Таким чином на кожному міщанський двір накладалася певна сума грошового податку. Щодо землеробського населення було застосовано “плуг”, з яким ототожнювалася певна кількість голів робочої худоби (8 волів або 4 коней)²⁴. На думку В. Ейнгорна це був тимчасовий захід, допущений царським урядом, зважаючи на занепад українських земель внаслідок багатолітньої війни²⁵. У самій Московській державі податки з окремого двору почали збиратися лише після указу від 5 вересня 1679 р.²⁶. Тільки тоді двір утвердився як податкова одиниця замість “сошного письма”.

При складанні перепису 1666 р. вказувалися лише імена власників або власниць дворів, а члени їх сімей залишилися поза увагою переписувачів. До цього переліку не вносилися двори козаків, козацької старшини та духовенства. На неповноту перепису також впливали постійні переходи населення з одного стану до іншого, а зокрема, його покозачення²⁷. І наостанок власники дворів могли давати неповну інформацію про справжній стан свого господарства, щоб зменшити собі розмір податку.

Досліджуваний нами фрагмент міститься у книзі Сибірського приказа № 495. Загалом достеменно невідомо, чому матеріали перепису багатьох українських міст

опинилися саме там. В. Ейнгорн лише зазначав, що у московському архіві Міністерства юстиції багато документів з історії Гетьманщини зберігалося серед справ Сибірського приказу²⁸. Переписувачі встановлювали свій адміністративний поділ за повітами, незважаючи на полково-сотенний устрій Гетьманщини. Тому у перепису почасти з'являлися нові міста й містечка²⁹. Так, на теренах Менської сотні фіксуються Менський та Макошинський повіти. У їх складі згадуються такі населені пункти, як місто Мена, “деревни” Жуковичі, Чепелево, Корюківка, Єлин, Коковичі (Куковичі), Величково (Величківка), Боба (Баба, Жовтневе), село Дегова (Дягова), “деревня” Данилівка, села Феськівка, Синявка, Нисківське (Низківка), “деревни” Олександрівка, Домишлін (Домашлін), Верхулея (Верхолісся), Нахромієвичі (Охромієвичі), Тихоновичі, Туря, Кисель Городок, містечко Макошин, “деревни” Бондарівка, Бутівка. Чим можна пояснити такий розподіл на села та “деревни”? У канонічній топоніміці “деревня” відрізняється від села тим, що не має церкви. З іншого боку, це могло залежати від кількості дворів. Або взагалі переписувачі не приділяли цьому великої уваги.

Такі населені пункти, як Мена, Баба, Дягова, Куковичі, Макошине, зафіксовані у складі Менської сотні у присяжних книгах Ніжинського полку у 1654 р. 20 лютого 1654 р. царські представники стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров прийняли присягу від 374 козаків та 515 міщан Менського повіту³⁰. В подальшому до складу сотні входили такі села, як Куковичі, Величково (Величківка), Баба, Дягова, Данилівка, Феськівка, Домашлін, Бутівка, Бондарівка, а також містечко Макошин. Але у переписі 1666 р. відсутні відомості про такі села Менської сотні, як Ушня, Осьмаки та Максаки. Так, Ушня в той час входила до володінь Мефодія Филимоновича, про що згадувалося у “Книге Киевского повьтья № 1”³¹. Максаки, згідно з дарчим записом Адама Киселя 1650 р., належали Максаківському Спасо-Преображенському монастирю. Щодо Осьмаків згадувалося, що вони належали Дем'яну Многогрішному. А потім у 1668 р. він надав їх разом з Дяговою чернігівському полковнику Івану Лисенку³². Єлин, Верхолісся, Охромієвичі, Тихоновичі, Туря, Кисель Городок (Киселівка), та Олександрівка входили до Киселівської, а Синявка та Низківка – до Синявської сотні.

Мена була в числі 36 міст, які В. О. Романовський називав “справжніми містами”. Основним критерієм цього була наявність “помітної частини населення”, яка займалася ремеслами та торгівлею³³. Інші, на його думку, хоч і названі містами, насправді були селами, бо їх жителі займалися переважно землеробством, а про шарок ремісників та купців був відсутній або дуже незначний. Таким містечком у Менській сотні був Макошин, який у подальших документах більше згадується як село. Згідно з описом, у самій Мені нараховувалося 89 міщанських дворів, 56 дворів бобилів та підсусідків. Міщани за сумою податку з кожного двору розподілялися на 4 статті. До I ст. належало 9 дворів, з яких стягувалося 2 рублі. Це були так звані “лутчі” люди, серед яких згадувався і вїйт Степан Кирянов, син Києнця. Також вони платили в царську казну “за ранду і за мелницю” 160 рублів на рік. Цю суму передбачалося внести з 1 вересня 1667 до 1 вересня 1668 р. за два рази: одну частину передбачалося віддати на “Богоявленъев день” (у січні), а іншу – на “Семен день сентября первое число 176 (1668) году”³⁴. Це був день Семена Стопника, з якого в той час починався новий рік.

Усього міщани I ст. мали сплачувати 18 руб. II ст. складала 17 дворів, де згадувалося 18 чоловік. З них передбачалося брати по рублю з двору, а всього 17 руб. Міщанам III ст. (38 дворів) призначалося платити по 16 алтин та 4 деньги, а всього 19 руб. До IV ст. відносилося 25 дворів, де згадувалося 27 чоловік. Вони мали сплачувати по 10 алтин з двору, а всього 7 рублів 16 алтин, 4 деньги (7 руб. 50 коп.). Алтин тоді дорівнював 3 коп., а деньга – 0,5 коп.

До V ст. переписувачі внесли бобилів та підсусідків. Чому вони не виділили їх в окремі групи, невідомо. Підсусідками зазвичай називали осіб, які проживали на так званих державних землях або в дворах інших господарів. У них не було своєї земі, проте вони могли мати власні будинки. Поява підсусідків зумовлювалася

переходом людей зі старого місця проживання на інше, де вони не могли одразу завести господарство. Воєнні дії, як правило, тільки пожвавлювали цей процес. Згідно з переписними книгами підсусідки, які проживали в містах, мали сплачувати по 6 алтин 4 деньги (20 коп.), а в селах – по півосьмачки жита і вівса з двору³⁵. Підсусідки, які мешкали в містах, часто займалися ремеслом, а отже, могли збувати свою продукцію на ринку і платити з цього податки³⁶. Так, із 46 нарахованих нами у Мені ремісників, 20 були підсусідками. Також підсусідки могли мати роботу худобу. Зокрема, у 10 з них, які жили у садибах менських ґрунтових міщан, були власні коні. А підсусідки Івашко Боришпольський та Гапошка з Ігуменщини, ймовірно, привели з собою коней з попередніх місць проживання³⁷. До бобилів, як правило, відносили самотніх людей, які не мали власних орних земель, ніяких угідь та сплачували щорічний податок (“бобильщину”). Вони могли вести господарство на орендованій землі³⁸. В залежності від роду занять податок із них також стягувався грошима, зерном, медом тощо. У перепису Мени записано 56 дворів чоловік підсусідків та бобилів. Усього з них стягувалося 11 руб. 6 алтин 4 деньги (11 руб. 20 коп.).

Інша частина населення зафіксована як така, що проживала за містом. Зокрема в переписі згадувалося “мещан пашенных людей 211 дворов, людей в них 222 человека, у них 282 вола, да лошадей 231”. З волів та коней вони повинні були віддавати відповідно 282 та 462 осьмачки хліба. Грошима ці жителі сплачували 111 руб. та 60 алтин, де з вола призначалося 5 алтин (15 коп.), а з коня – 10 алтин (30 коп.)³⁹. 13 дворів записані як такі, що “на ґрунтах волон і лошадей нет”. З них передбачалося збирати 13 осьмачок хліба. Також виділений окремий перелік підсусідків та бобилів, який склав, за нашими підрахунками, 12 дворів. Серед них згадується підсусідок Якимко Литвин, який жив у дворі козака Федора Іванова, а також Якушко Прокоф’єв – у козака Ратки. Він був шапкарем. Напевно, власники дворів надали їх цим підсусідкам для проживання. Ще 38 підсусідків проживало у 34 дворах ґрунтових міщан із худобою та 3 підсусідки у дворах без худоби. А загалом офіційний перелік згадує за містом 42 чоловіки підсусідків та бобилів, оброк із яких становив 21 осьмачку. У підсумку разом “с крестьян и з ґрунтовых”, бобилів та підсусідків передбачалося збирати 778 осьмачок жита та вівса навпіл.

Усього перепис налічує 313 міщанських дворів. 71,6 % з них склали двори землеробів, що свідчить про переважаючу сільськогосподарську спеціалізацію міста. Це могло зумовлюватись природно-географічними особливостями, оскільки Мена розташовувалася на території т. зв. Сосницького Степка, де залягав значний пласт родючого чорнозему⁴⁰. Робоча худоба, за нашими підрахунками, була у 165 дворах. Це вже згадані 282 воли та 231 кінь. 68 дворів мали лише одного коня (41 %). У 19 % дворів зафіксовані 2 воли та 1 кінь. У 6 дворах було по 4 воли та по 3 коней. Найбільше худоби мав лише Тимошко Денисов – 9 волів та 4 коней. Як бачимо, у більшості дворів худоби не вистачало. Щодо цього є певні припущення, які стосувалися обробітку землі. Так, мешканці кількох дворів могли збиратися в “супрягу” й орати свої землі спільно. Разом з цим у господарствах менських міщан для цього могла використовуватись соха, яка була досить поширена на півночі Лівобережжя в той час. Для неї достатньо було коня. Проте не виключене й застосування плуга, у якого запрягалися воли⁴¹.

Наскільки великою була сума сплачуваних податків? При відповіді на це запитання звернемо увагу на ціни та урожайність зернових у другій половині XVII ст. Як зазначав М. Слабченко, ціни XVII ст. на хліб були дуже високими та викликали спекуляцію ним. Уже згаданий Брюховецький видавав “крепкие универсалы”, але вони не досягали мети⁴². Так, чверть жита (приблизно 131,5 кг) коштувала у 1665 р. 60 коп. Для порівняння – ціна коня становила 40 коп. Урожайність для згаданого нами регіону становила в середньому 4, а норма висіву жита – 1,49 чверті в середньому на десятину (1,1 га)⁴³. Тобто врожай міг бути десь 500 кг з десятини, а осьмачка, яку брали з 1 вола, становила десь 66 кг.

Щодо кількості дворів у селах та “деревнях” Менської сотні ситуація вигляда-

ла так. У Куковичах переписано 16 селянських (“крестьянских”) дворів, господарі яких мали 19 волів та 6 коней. У Величківці на той час нараховувалося 45 селянських дворів, де було 33 воли та 38 коней. У 9 дворах жили бобилі. Дягова налічувала 34 селянських двори, господарі яких мали 45 волів та 30 коней. У 31 дворі жили бобилі. Далі згадувалася Данилівка, яка розташовувалася біля р. Сперш. Тут було зафіксовано 22 селянських двори та наявні там 37 волів та 15 коней.

У Феськівці, яка розташована біля р. Мена, було 34 селянських та 14 дворів бобилів. Селяни мали 23 воли та 33 коней. Щодо Домашлина, то тут до перепису увійшли виключно двори бортників, яких нараховувалося 13. Вони жили “на ґрунтах”, не маючи робочої худоби. Не виключено, що бджільництво могло в них бути основним засобом існування. У Макошиному, розташованому біля р. Десни, було 79 дворів “пашенных людей”, а також “новые селитьбы” – 8 селянських та 5 дворів бобилів. У Бондарівці та Бутівці нараховувалося відповідно 10 та 9 селянських і 8 бобильських дворів. Селяни мали у своїх господарствах 59 волів та 80 коней. Усього жителі сіл мали сплачувати 103 руб. 80 коп. грошима та 737 осьмачок хліба (48,6 т). Бортники Домашлина здавали також 10 пудів меду щорічно (160 кг).⁴⁴

Загальна сума податку з жителів населених пунктів, які входили до Менської сотні, становила 448 руб. 10 коп., а житом та вівсом передбачалося збирати 1516 осьмачок (99,7 т). До речі, піднімалося питання про те, куди звозити зібраний хліб. З цього приводу вищезгаданий єпископ Мефодій подав у Москві 13 вересня 1667 р. відповідну записку з переліком населених пунктів, які мали для цього найбільш зручне місце розташування. Так, з Мени, Сосниці зерно краще було везти до Чернігова водним (по р. Десні) або сухопутним шляхом⁴⁵.

Важливе значення для характеристики тогочасного господарства краю мав розвиток промислів. Зокрема, значного поширення набуло млинарство, що зумовлювалося, як зазначалося вище, розвитком зернового землеробства. В околицях Мени існувало 11 водяних млинів⁴⁶. Вони являли собою щось на зразок невеликих підприємств. Тут не тільки мололи зерно, а й здійснювали очищення та подрібнення круп, а також фолювання (очищення) сукна. Так, під Меною на однійменній річці розташовувався млин менських міщан Фетки та Спиридона Андрієвих на “2 колеса жерновые да колесо ступное, 4 ступы просяних да три ступы суконных”⁴⁷. Цей млин віддавався в оренду. Поблизу Феськівки стояв млин на 3 жорна, ступне коло, 4 просяні і 2 суконні ступи. Ним володіли Івашко Павлов, Федір Канченко і Мартин Климів. Загалом згідно з переписними книгами в околицях Мени працювало 10 суконних ступ. Також у переписі згадувався 1 млин у Величківці, 2–у Дягове та 1–у Данилівці. Неподалік Макошиного на р. Лукавець був млин на 1 жорнове коло, який належав міщанці вдові Параскеві Лещисі⁴⁸. Також переписні книги згадують перевіз під Макошиним, який належав на відкуп сосницьким міщанам Силці Якимову та Остапку Савастьянову⁴⁹.

Ще однією важливою складовою “пожитков” місцевих жителів були ремесла та торгівля. На відміну від інших міст, перепис 1666 р. нічого не згадує про ярмарки в Мені. Але виокремлений нами перелік жителів міста з 52 позицій містить прямі або вірогідні згадки про рід їх занять. Тобто в одних випадках достеменно відомо, яку професію мав той чи інший мешканець міста, а в інших на це могло вказувати його прізвище. До того ж носій певної професії не рідко був одночасно виробником та реалізатором власної продукції. На той час у місті працювало 6 гончарів, 2 ковалі, 1 золотар, 1 слюсар, 1 бондар, 1 котляр. Представник останньої професії спеціалізувався на виробництві котлів, мідного посуду, а також інших металевих виробів. У виробництві одягу та взуття були зайняті 2 шаповали, 4 шевці, 1 ткач, 1 кравець, 3 чоботарі, 1 кушнір. Останній чинив хутро та шив хутрянні вироби. З виробництвом продуктів харчування були пов’язані 3 різники, 5 калашників, 1 пирожник, 1 пивовар, 1 олійник. Калашник або калачник займався випіканням чи продажем калачів – білого обрядового хліба. Пирожник також пік пироги та інші вироби з борошна. І, нарешті, олійник – виробник або прода-

вещь олії. В переважній більшості ремеслом серед власне міського населення займались міщани II-IV статей (9,7 %), а також бобилі та підсусідки (9%).

У Мені торгували 3 крамарі, 1 лотошник та 1 прасол. Лотошник або лоточник – це торговець або продавець. Прасол скуповував худобу або істівні запаси (м'ясо, рибу) з метою їх подальшого перепродажу. Ймовірно, певне відношення до торгівлі міг мати й міщанин IV статті Сенко Гордіїв син Коробочка⁵⁰. Річ у тім, що у сусідній Сосниці перепис зафіксував 10 чоловік з таким прізвиськом, які, на думку В. О. Романовського та М. С. Чуприни, склали групу коробейників⁵¹.

Ремісники також згадуються серед жителів сіл. Так, по 1 шевцю було у Куковичах та Величківці. 2 бондарі та коваль зафіксовані у Бабі. У Дягови ремеслом могли займатися бобилі Дешко Ткач та Юрко Бондар. Серед бортників Домашлина згадувалося 2 ковалі. Окрім цього, у Макошиному працював 1 колісник, а у Бутівці – 1 швець бобиль Микифорко Григорів⁵².

У переписних книгах 1666 р., так само як і у присяжних книгах 1654 р., в переважній більшості перераховуються лише імена власників дворів, підсусідків та бобилів. Функцію прізвиськ тут виконували імена по батькові переписуваних⁵³. Наприклад, Гаврилко Іванов та Данилко Семенов – це Гаврило Іванович та Данило Семенович. Окрім вищезгаданих випадків, поряд з іменами переписуваних вказувалися імена інших родичів або власників садиби. Наприклад, Гришко Панков зять⁵⁴. Певний відсоток населення у вказаному регіоні складали приїжджі люди. У перепису їх позначали або просто “захожей” (як-от бобиль Викулка з Дягови) або вказували, звідки прибув. Так, мешканець с. Баби був записаний як “Гришко з Драдомышля из-за Днепра”⁵⁵.

У підсумку, за даними перепису, в 11 населених пунктах Менської сотні нараховувалося 787 дворів. Насамперед до цього переліку відносяться 89 (11,3%) дворів міщан, які проживали безпосередньо в Мені та склали міське управління, займалися ремеслами, торгівлею. 224 (28,5%) дворів склали землеробське населення. Селянське населення сотні становило 303(38,5%) двори. А решта – 171(21,7%) двір – записані як підсусідки та бобилі. Загальна кількість міщанських та селянських дворів становила 616. Якщо, окрім власника двору, додати ще 5-6 членів його сім'ї, то в середньому населення Менської сотні становитиме до 4000 жителів. Якщо таким чином порахувати ще й козацьке населення, спираючись на показники 1654 р., то його кількість буде коливатися в межах 2500-3000 чоловік. Але в силу вищезгаданих факторів ці цифри дуже приблизні.

Загалом, як може здатися на перший погляд, у Гетьманщині впроваджувалася досить впорядкована фіскальна система. Але суспільно-політична, економічна ситуація на українських землях аж ніяк не сприяла цьому. Так, населення зовсім недавно переживало похід Яна Казимира 1663 –1664 рр., внаслідок якого частина населених пунктів була спустошена, а інші також понесли збитки. Ще напередодні його проведення Брюховецький писав у листі до околичного Богдана Хитрово про те, що “после пожого военной и последний кусь с плачем вытискати трудно”⁵⁶. Також міщани постійно скаржилися на зловживання ратних людей та воевод, які мали “радеть великому государю и собирать доходы неоплошно”. При цьому вони намагалися зібрати ще більше податків, ніж передбачалося⁵⁷.

Також ситуацію загострювали дії козацької старшини, яка відверто саботувала збір податків за новим переписом. Зокрема, стимулювалося покаяння населення. Додаткову напругу створювало питання про розміщення та забезпечення найманого війська. Окремі села та містечка, на яких це покладалося, також були записані до перепису, а отже, мали нести подвійне оподаткування. Про це переконливо свідчила ситуація з полком подільського полковника Костянтина Мигалевського у кількості 5000 задніпровських козаків. Коли вони перебували у Чернігівському полку, Мигалевський взяв з Мени “жестокою стацию” – з 20 міщан 40 талярів та 30 осьмачок вівса. Окрім цього, на тиждень призначено стації 40 талярів, 60 осьмачок вівса, сіна та 400 золотих (таляр – 60 коп., золотий –20 коп.)⁵⁸.

Сам гетьман з огляду на загрозу ворожих вторгнень також час від часу пере-

міщував свої військові загоны. Їх забезпечення знову ж таки покладалося на місцеве населення. Так, Петро Шереметев у відписці до царя повідомляв, що 20 грудня 1668 р. писав до нього сосницький воевода Василь Лихачов. Він доповідав про неможливість збору “с мещан и с уездных людей денежных и хлебных доходов”. З 25 липня 1667 р. у селах Сосницького та Менського повітів стояли козаки, “кошевого Васильева полку Многогрішного” (Василь Многогрішний – брат Дем’яна Многогрішного, згодом чернігівський полковник (1671-1672)⁵⁹). Ці козаки чинили великі побори та збитки, а також притягали місцевих жителів до виконання повинностей. Від цього вони “пошли врознь”, а інші вписались у козаки⁶⁰.

Ще більше ситуація загострилась після підписання Андрусівського договору у 1667 р. між Москвою та Річчю Посполитою. А з початком повстання на Гетьманщині 8 лютого 1668 р. система оподаткування, започаткована Московськими статтями 1665 р., перестала існувати. Згідно з 3 п. Глухівських статей, укладених гетьманом Дем’яном Многогрішним у березні 1669 р., податки збирала на царське ім’я гетьманська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Війська Запорозького⁶¹.

Таким чином, політичне, військове становище українських земель 60-х рр. XVII ст. уже з самого початку унеможлиблювало запровадження нових податків. Проте попередні заходи щодо цього залишили цінне джерело з соціально-економічної історії, про що свідчить здійснений нами аналіз структури населення та господарства Менської сотні. Насамкінець переписні книги містять багато відомостей з місцевої топоніміки, а саме – назв населених пунктів, річок та інших об’єктів.

1. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Руина. Историческая монография (1663-1687). – СПб. – М., 1882. – Т. XV. – С. 133-141; Переписні книги 1666 року // Підготував до друку та зредагував В. О. Романовський. – К., 1933. – С. 3.

2. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – С. 8.

3. Компан О. С. Міста України // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії // Упорядник Я. Компан. – К., 2007. – С. 63.

4. Там само. – С. 65.

5. Швидько А. К. Структура и особенности переписной книги Черниговского уезда 1666 года // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 80-85; Переписна книга Чернігова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167-181.

6. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – С. 471.

7. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654-1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 414.

8. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини... – К., 2003. – С. 471; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб., 1867. – Т. V (1659 – 1665). – С. 101.

9. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 131; Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 15.

10. Романовский В. А. Там само. – С. 29; Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 283.

11. АЮЗР. – Т. V. – С. 309.

12. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии... – С. 288.

13. АЮЗР. – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 19.

14. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 41.

15. АЮЗР... – Т. VI. – С. 19; Эйнгорн В. О. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – С. 8.

16. Переписні книги 1666 року... – С. 9.

17. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 48.

18. Там само. – С. 59.

19. Переписні книги 1666 року... – С. 330.

20. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 59.

21. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги XV-XVII веков. – М., 1956. – С. 4.

22. Там само. – С. 11.

23. Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України. – К., 1975. – С. 80.
24. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах... – С. 5.
25. Там само. – С. 5.
26. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги... – С. 11.
27. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1994. – С. 6.
28. Эйнгорн В. О. О малороссийских переписных книгах... – С. 8.
29. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 52.
30. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Мена) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 11.
31. Переписні книги 1666 року... – С. 279.
32. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 130.
33. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины... – С. 397; Компан О. С. Міста України... – С. 163.
34. Переписні книги 1666 року... – С. 386.
35. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 184.
36. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства... – С. 23.
37. Переписні книги 1666 року... – С. 387, 389.
38. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 216.
39. Переписні книги 1666 року... – С. 391.
40. Виноградський Ю. С. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII – та на початку XIX в. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 3.
41. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – Кн. 3. – С. 90.
42. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Одеса, 1922. – Т. 1. – С. 115.
43. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 114.
44. Переписні книги 1666 року... – С. 402.
45. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 93.
46. Компан О. С. Міста України... – С. 231.
47. Там само... – С. 392.
48. Там само. – С. 406.
49. Там само. – С. 415.
50. Там само. – С. 385.
51. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України... – С. 101; Чуприна М. С. Економічний розвиток Сосниці у другій половині XVII ст. // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 56.
52. Переписні книги 1666... – С. 406.
53. Сапон В. Чернігівці 1666 року // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С. 3;
54. Переписні книги 1666 року... – С. 385.
55. Там само. – С. 395.
56. АЮЗР. – Т. V. – С. 255.
57. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 102.
58. Там само. – С. 104; АЮЗР. – Т. VI. – С. 165.
59. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії Ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 120.
60. АЮЗР. – Т. VII. – С. 13; Романовский В. А. Перепись населения... – С. 106.
61. Горобець В. М. „Волимо царя східного...“. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 261.

В статтє рассматривается соціально-економічне розвитє Менської сотни Черниговского полка на основаннн даних переписних книг 1666 г. Изучаются такие вопросы, как соціальная структура населення, хозяйственная деятельность, налоговое обложение.

Ключевые слова: перепись, двор, плуг, мещане, крестьяне, подсосудки, бобыли.

Chernigiv regiment Mena sotnya's social and economic development is analysed in the article on the basis of the census books 1666 year's data. Such questions as population social structure, economical activities and taxation are researched.

Key words: census, economy, plough, petty bourgeois, peasants, landless peasants, bobyli.

ДВА НОВОВІЯВЛЕНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

У статті схарактеризовано історію створення та інформаційний потенціал двох із десяти відомих на сьогодні різновидів описів Новгород-Сіверського намісництва – Опису міст та Опису посадів 1785 р., які досі залишалися поза увагою фахівців. Ці пам'ятки містять важливі фактичні відомості, що заслуговують на використання в конкретних історичних дослідженнях.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, Новгород-Сіверське намісництво, інформаційний потенціал.

У процесі остаточної інкорпорації земель Гетьманщини до складу Російської імперії царський уряд вдався до проведення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті цілковиту ліквідацію її політичної автономії. Полково-сотенну систему було скасовано, а землі Лівобережної України поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське¹. Запровадження нового адміністративно-територіального устрою зумовило проведення значної підготовчої роботи та докладне обстеження території новоутворених намісництв з метою найефективнішого використання їхніх ресурсів. Унаслідок цього в останній чверті XVIII ст. було підготовлено низку описів Лівобережної України, зокрема Новгород-Сіверського намісництва. До них належать Опис 1779 – 1781 рр.², Опис, що являв собою перелік населених пунктів 1781 р.³, та Опис у вигляді статистичного зведення відомостей про соціальний склад населення у формі таблиці⁴ складені комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича у процесі підготовки до проведення намісницької реформи. Крім того, під час роботи по укладанню ґрунтового опису Новгород-Сіверського намісництва, що тривала впродовж 1784 – 1786 рр., але, ймовірно, не була завершена, було впорядковано цілу низку описів, що висвітлювали окремі аспекти розвитку регіону. Це “Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов” та “Краткую историю о городе Стародубе” Т. Калинського 1785 р.⁵, Опис річок та височин намісництва⁶, укладений повітовими та губернським землемірами впродовж 1785 – 1786 рр., а також “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” 1786 – 1787 рр. А. Пригари⁷. Зрештою, у 1787 р. у ході підготовки до урочистої зустрічі Катерини II було підготовлено “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”⁸. Ці пам'ятки містять цінні фактичні дані щодо географічних особливостей краю, його топографії і гідронімії, демографічної ситуації та економічного стану, міської забудови та геральдики, а також історичні відомості. Все це робить їх першорядним джерельним комплексом з історії Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Отож уже з середини XIX ст. історики звернули увагу на описи Новгород-Сіверського намісництва, й на сьогодні у фаховій літературі тією чи іншою мірою висвітлено їхню історію створення та інформаційний потенціал⁹. Проте й тепер поза

© Гринь Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

увагою науковців залишаються дві пам'ятки, що входять до цього джерельного комплексу. Йдеться про Опис міст та Опис посадів 1785 р., цінні фактичні відомості яких заслуговують на використання в конкретних історичних дослідженнях.

У 1784 р. в Новгород-Сіверському намісництві розпочалася робота по підготовці топографічного опису згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова¹⁰. На відміну від попередніх описів, у ньому мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичаї місцевих мешканців. Проведення необхідної роботи по створенню топографічного опису було доручено досвідченим службовцям – губернському стряпчому І. Лишню, прокурору верхньої розправи І. Халанському та протоколісту дворянської опіки Т. Калинському¹¹. Традиційно упорядники описів отримували відомості у вигляді різноманітних довідок та статистичних зведень від місцевих адміністративних установ, у тому числі з магістратів. Не становили винятку й укладачі топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва. Згідно з наказом П. Рум'янцева, надавати необхідні відомості губернаторам для підготовки топографічних описів мали, зокрема, магістрати¹². Постановою Новгород-Сіверського губернського магістрату від 11 лютого 1785 р. було вирішено “касательно ж случающихся в сем магистрате по указным повелениям нужних описаний, то в оних с ведомо секретарей обоих департаментов служителям вспомоществовать разделением труда вообще”¹³.

Крім надання потрібних даних впорядкування топографічного опису матеріалів, один з канцеляристів губернського магістрату – О. Биков – також брав безпосередню участь у його підготовці. Згідно з протоколом засідання намісницького правління від 13 січня 1785 р., О. Бикову було доручено виконувати обов'язки переписувача при упорядниках опису¹⁴, що включали в себе ведення канцелярських справ, пов'язаних з його підготовкою, копіювання документів та, либонь, переписування підготовлених фрагментів тексту.

Очевидно, роботу над універсальним топографічним описом, що мав містити всебічну інформацію про Новгород-Сіверське намісництво, так і не було завершено¹⁵, проте в ході його підготовки відклалися низка галузевих описів, які відображають окремі аспекти історичного розвитку регіону. До них належать, зокрема, впорядковані у 1785 р. магістратами та ратушами описи “О состоянии городов” та “О состоянии посадов”, матеріали яких, ймовірно, мали бути використані упорядниками топографічного опису, але, за відсутності останнього, являють собою цілком самодостатні пам'ятки.

Навесні 1785 р. Новгород-Сіверське намісницьке правління надіслало магістратам і ратушам разом із друкованими примірниками жалуваної грамоти містам від 21 квітня 1785 р.¹⁶ розпорядження про підготовку відомостей “о состоянии городов, о числе жителей по званиям, о состоянии промыслов, торгов и упражнений мещанских, о фабриках, рукоделиях и ремеслах, и все ли оны и какое большею частию имеют упражнение для своего содержания и платежа узаконенных податей, и нет ли из них таких, которые никаких промыслов не имеют”¹⁷. Проте магістрати та ратуші не поспішали з упорядкуванням відповідних відомостей, тому 11 липня 1785 р. намісницьке правління направило до губернського магістрату наказ про термінове виконання попередніх розпоряджень, “для того во все городские магистраты и ратуши пошлют указы и велеть с получения оных, тот час о вышписанном выправясь, рапортовать сему магистрату в обстоятельстве магистратам по первой почте, а ратушам чрез нарочных” з погрозою в разі зволікання накладти штраф¹⁸. 14 липня 1785 р. цей наказ було отримано Новгород-Сіверським губернським магістратом, згідно з рішенням якого 16 липня відповідні вказівки надано міським магістратам та ратушам¹⁹. До кінця липня вони надіслали необхідні дані. Оскільки чітких вказівок щодо форми подання інформації магістрати та ратуші не отримали, відомості надходили здебільшого у вигляді рапортів про виконання наказу або у вигляді окремих “Описаний городов” чи “посадов”

(Новгорода-Сіверського, Мглина, Нових Млинів). Отримані дані щодо міст та посадів у губернському магістраті було систематизовано та об'єднано в два документи – “Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оних нет” та “Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии посадов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых посадах имеются фабрики или оных нет”²⁰. При цьому, як свідчить зіставлення надісланих з місць матеріалів та упорядкованих в центрі “Ведомостей”, процес зведення розрізних описів у єдиний текст був суто механічним і полягав у повному або частковому переписуванні їхнього змісту.

31 липня 1785 р. підготовлені описи було відправлено до Новгород-Сіверського намісницького правління²¹, а також президенту Комерц-колегії О. Воронцову та сенатору О. Нарішкіну²².

Рукописи описів виявлено у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату (Ф. 207)²³. Тексти пам'яток об'єднано в одну справу з діловодною документацією щодо історії їх створення – указами намісницького правління та губернського магістрату, рапортами магістратів та ратуш, описами окремих міст та посадів, що надійшли з місць.

Опис міст має два списки, які вміщені у справі один за одним. Обидва написані розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але двома різними почерками. Перший список підписано губернським канцеляристом В. Жоравкою, на другому зазначено, що його “читал”, тобто, вірогідно, звірив з оригіналом і завірив регістратор Я. Дуброва. Зіставлення текстів обох списків свідчить про відсутність у них суттєвих розбіжностей, окрім різниці в написанні деяких слів, зумовленої, напевне, неуважністю переписувачів. Обидва примірники вміщено на 5 аркушах (9 сторінках). Другий список, завірений Я. Дубровою, написано на папері, повністю ідентичному тому, на якому написано Опис посадів, до речі, за-свідчений ним же. Опис посадів має 3 аркуші (5 сторінок). Документ написано чітким канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але почерк відмінний від тих, якими виконано списки Опису міст. Сторінки Опису посадів мають незначні ушкодження паперового носія, які, втім, не ускладнюють розуміння тексту.

Описи мають вигляд таблиці, у якій ліворуч зазначено основні категорії населення міст та посадів, а подекуди досить розлого схарактеризовано їхні заняття, а праворуч подано статистичні дані щодо чисельності представників чоловічій статі. Загалом, у “Ведомости о числе ... городов” описано Новгород-Сіверський та 10 повітових міст намісництва – Стародуб, Погар, Мглин, Глухів, Кролевець, Конотоп, Сосницю, Короп, Нове Місто та Сураж. Відповідно у “Ведомости о числе ... посадов” описано 11 розкольніцьких слобод – Зибку, Злинку, Клинци, Климівку, Воронок, Єлїонку, Воронеж, Понорницю, Лужки, Середину Буду та Нові Млини. Оскільки описи фактично являють собою поєднані в єдину таблицю фрагменти надісланих до губернського магістрату відомостей, їхня структура доволі строка-та. Так, у лівій колонці найчастіше спочатку зазначено загальну кількість купців та міщан, потім досить докладно схарактеризовано їхні заняття, а наприкінці зазначено чисельність представників інших верств населення – священно- та церковнослужителів, різночинців, козаків виборних та підпомічників, власницьких та різночинських підсусідків, підданих тощо. Проте інколи опис занять місцевої людності замінено простим переліком ремісників різних спеціальностей. Неоднаковим є й перелік тих категорій населення, що не належали до міщанства. Зокрема, в опису Новгород-Сіверського зазначено також чисельність жебраків, Стародуба – дворян та чиновників, їхніх робітників, пушкарів і листонош, Конотопа – циган, а також „чиновников, о дворянстве коих разбирательство чинится в

комиссии”, Сосниці і Суража – бобровників тощо. В описах Глухова, Кролевця, Коропа і Нового Міста взагалі вказано лише чисельність та основні заняття міщан.

Значний інформаційний потенціал мають описи міст та посадів, підготовлені на місцях у магістратах та ратушах, оскільки вони містять первинний матеріал, значно докладніший, ніж ті часто-густо скупі довідки, що залишилися у зведених пам’ятках. Так, Новгород-Сіверський губернський магістрат підготував вельми докладну довідку, що складалася з 2 частин – “Описание губернского города” та “Ведомость, сколько в Новгороде-Северском числится обоего пола душ купеческих, и мещанских, и другого звания, и сколько мастеровых людей”. У першій частині вміщено інформацію про природно-кліматичні умови та географічне розташування міста, перераховано основні заняття міщан, досить повно схарактеризовано торгівлю з переліком основних товарів та зазначенням ринків збуту місцевої продукції. У другій частині у вигляді таблиці наведено відомості про чисельність та соціальний склад населення. Певний інтерес становлять статистичні дані щодо кількості родин, а також чоловіків та жінок, по кожній із зазначених категорій населення. До узагальнюючого ж опису увійшли лише показники чисельності осіб чоловічої статі.

Слід зазначити, що перша частина надісланої Новгород-Сіверським магістратом довідки – “Описание губернского города” – взагалі не увійшла до зведеного Опису міст. У такий же спосіб використовувалась інформація інших документів, підготовлених магістратами та ратушами. Проте в деяких випадках до губернського магістрату надходили матеріали, що не містили докладних статистичних даних про чисельність і соціальний склад населення. У такому вигляді вони й увійшли до єдиного опису (описи Стародуба, Погара, Глухова, Конотопа, Сосниці,

Фрагмент відомості, підготовленої Новгород-Сіверським магістратом		Фрагмент Опису міст	
С купечества Второй гильдии шесть семей с числа коиx мужеска пола _____ а женска _____ Третою гильдии тридцать две семьи в коем числе мужеска пола _____ а женска _____	Число мужеска пола душ 20 96	Число женска пола душ 15 86	В Новгороде Северском купцов 116 мещан 1257 Их промысл упражняющихся в мастерстве Портних 55 их учеников 37 Сапожников 112 их подмастерьев 30 учеников 28 Ткачи 23 их учеников 2
С ремесленных людей Портних мастеров тридцать пять семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того онаго ж ремесла учеников _____ Сапожнаго ремесла шестьдесят семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того подмастерьев учеников _____ Ткацкаго ремесла дванадцать семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того учеников _____	55 37 112 30 28 23 2	62 110 26	

Коропа, Суража). Наприклад, зазначено, що у Погарі міщани займалися торгівлею “пенькою, коноплями, маслом, разного рода рибою, солью, салом свинним и говяжьим, хлебом печеным ржаным и пшеничным, медом, пресным воском, железом, табаком, небольшим подробным красным товаром, продажею сапагов шитих, виделанных кож, подошвенного и другого ремней, дегтю смаловаго и чистого”, а влітку ще й городиною²⁴. Далі упорядник перерахував ремесла, якими займалися мешканці міста, і навів загальну кількість міщан²⁵.

Скласти певне уявлення про характер редагування надісланих з місць даних при включенні їх до єдиного тексту та про структуру пам'ятки допоможе зіставлення наведених нижче фрагментів опису Новгород-Сіверського з “Ведомости”, підготовленої міським магістратом, та зведеного Опису міст²⁶.

До Опису міст за структурою подібний Опис посадів. Обидві пам'ятки не мають узагальнюючих статистичних даних по містах чи посадах намісництва в цілому.

Таким чином, Описи міст та посадів 1785 р. містять цікаву інформацію щодо соціально-економічної ситуації на Лівобережній Україні в останній чверті XVIII ст. Їхній інформаційний потенціал підвищує можливість використання у комплексі з первинними матеріалами – більш докладними описами, підготовленими у магістратах та ратушах. З усього розмаїття актуалізованих описово-статистичних джерел, присвячених Новгород-Сіверському намісництву, ці пам'ятки містять найдокладніші фактичні дані про стан міст та посадів у середині 1780-х рр. Отож їхнє залучення до наукових студій дозволить повніше відтворити картину міського життя на Північному Лівобережжі в останній чверті XVIII ст.

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 246.
2. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – 593 с.
3. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 152. – Спр. 1121. – Арк. 92 – 128.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 60130 – 60131. – Арк. 1 – 64 зв.; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – 61 арк.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 44. – 53 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20857. – 6 арк.; Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 19164. – 6 арк.; Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба / О. Коваленко, І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 164 – 166.
6. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Ч. 9. – 77 арк.
7. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 550. – Спр. F IV. 550. – Арк. 93 – 117; РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.
8. ВР РНБ. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. O-IV-73. – 61 + XXXV арк.; РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 18331. – 33 арк.; „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149 – 156.
9. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – С. XII; Катаев И. Рукописные материалы по истории Слободской Украины, хранящиеся в Военно-ученом архиве Главного штаба в Петербурге / И. Катаев // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – X., 1902. – Т. II. – Ч. I-я и II-я. – С. 71 – 72; Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание / М. Бережков. – Нежин, 1910. – С. 97 – 98; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) / П. Федоренко // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. III – XXI; Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 160 – 165; Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України / І. В. Бондаренко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31; Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45; та ін.

10. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
11. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Спр. 245. – Арк. 35.
13. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 928. – Арк. 105.
14. ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8; ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1.
15. Гринь О. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2 – 3. – С. 53 – 61.
16. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К., 1996. – С. 182 – 183.
17. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 2 зв.
18. Там само. – Арк. 2 зв.
19. Там само. – Арк. 18; ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 929. – Арк. 242 – 243 зв.
20. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.
21. Там само. – Арк. 200.
22. Там само. – Арк. 48, 49, 50 – 51 зв.
23. Там само. – Арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.
24. Там само. – Арк. 55.
25. Там само. – Арк. 55 – 55 зв.
26. Там само. – Арк. 13, 54.

В статтє охарактеризовано исторію создания и інформаційний потенціал двох из десяти известных на сегодня разновидностей описаний Новгород-Северского наместничества – Описания городов и Описания посадов 1785 г. Эти памятники содержат важные фактические сведения, которые заслуживают на использование в конкретных исторических исследованиях.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, Новгород-Северское наместничество, інформаційний потенціал.

The article is devoted to the two of the ten known nowadays descriptions of Novhorod-Siverskyi vicegerency – The description of towns and The description of „posadio”, which are for the first time introduced into scientific use. The history of their compiling and the information potential have been investigated. As a result, it has been proved that the researched sources have considerable information possibilities which are worth using in scientific researches.

Key words: descriptive-statistic sources, Novhorod-Siverskyi vicegerency, information potential.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Інна Непотенко

БЮДЖЕТНІ ОБСТЕЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГОВА 1920-х рр.

У статті подається аналіз бюджетних обстежень як джерело вивчення повсякденності. Схарактеризовано їхню структуру, шляхи впровадження та основні форми. На основі систематизації та підрахунків виведені середньостатистичні показники прибутків та витрат чернігівців у 1920-х рр.

Ключові слова: бюджетні обстеження, форми, витрати та прибутки.

Проблематика повсякденності охоплює широке коло питань: реальний плин життя, поточні проблеми особи, життєві потреби, такі, як розмаїття продуктів харчування та способи їх придбання, джерела доступу та витрати на комунальні послуги, асортимент одягу тощо. Всебічний аналіз повсякденних практик потребує залучення різного роду джерел, чільне місце серед яких належить бюджетним обстеженням. Включення статистичних даних для дослідження широкого кола питань – справа не нова. Зокрема, Б.Г.Литвак¹ у своїй праці характеризує різні види документації та методику складання формулярів; колектив авторів під загальною редакцією С.В.Кульчицького² спирається на статистику при розгляді джерел постачання населення та аналізі житлових питань.

1920 р. розпочалася робота над розробкою бюджетних обстежень. Вони проводились на двох рівнях: загальнодержавному та місцевому. Основна мета розробки бюджетних обстежень полягала у необхідності охарактеризувати розмір, структуру прибутків та видатків людей різних соціальних груп, визначити ступінь забезпеченості житлом, методами широкого вжитку та з'ясувати життєвий рівень населення. Бюджетні обстеження проводилися з метою «изучения труда и быта в целях возможного облегчения этого труда и удешевления их быта»³. Така необхідність виникла тому, що розпочався період відновлення народного господарства. Основне завдання, покладене на бюджетні обстеження, полягало у вивченні тих змін, що відбулися у структурі та способі життя у порівнянні з дореволюційним періодом та в перші роки радянської влади. Організатори обстежень відзначали, що «не потрібно боятися неточних відповідей, тому що при великій кількості і приблизній оцінці витраченого часу дають достатню для практичних цілей обстеження точність»⁴. Хоча обстеження проводилися вибірково, а зазначені дані були приблизними, вони не впливали на загальну картину відображення дійсності. Крім того, залучення додаткових джерел дає змогу визначити ступінь достовірності обстежень.

Бюджетні обстеження розподілялись на декілька видів: у залежності від географічного розміщення (Лівобережжя, Правобережжя), промислово розвинених регіонів (Донбас), кількості населення (великі чи малі міста), по природних зонах

© Непотенко Інна Василівна – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

(Степ, Лісостеп, Полісся) та по містах⁵. Усі обстеження мали свої особливості. Так, якщо вираховувався бюджет та витрати населення по територіальному принципу, то відображалися середні дані всього регіону, а не окремо взятого міста. Бюджетні обстеження складалися на основі відомостей про прибутки та витрати тих родин, що мешкали в регіоні чи територіальній зоні, та сумарної кількості витрат чи прибутків, що передбачалася у сімейних бюджетах для всіх обстежуваних родин даної територіальної зони. В разі обстеження окремого населеного пункту, кількість зафіксованих даних відрізнялася, оскільки у мегаполісі перелік матеріальних благ був ширший, ніж у невеликому місті, тому зростала кількість видів грошових витрат і їх фіксація у бюджетах. Зведені дані по Україні можна поділити на дві групи: до першої відносяться відомості, що стосувалися обстежуваних родин окремого регіону чи округу. Друга група включала інформацію про сім'ю⁶.

При Центральному статистичному управлінні (далі – ЦСУ) була створена спеціальна центральна комісія, яка займалася розробкою бланків бюджетних обстежень. Крім того, вона впорядковувала дані, надіслані з міст, та обраховувала загальні показники сімейних витрат і прибутків для обстежуваного регіону чи територіальної зони. Центральна комісія при ЦСУ надсилала до кожного міста форми обстежень разом з детальною інструкцією щодо їх заповнення. Бюджетними обстеженнями міста займалася місцева комісія ЦСУ і отримані дані із заповненими бланками надсилала до центральної комісії⁷. Місцеві комісії займалися бюджетними обстеженнями щомісячних прибутків та витрат мешканців міста та на основі зведених даних подавали дані за рік. За формою і структурою загальні бланки та бланки для окремо взятого міста були схожі. Єдина відмінність полягала у тому, що на місцевому рівні проводилися обстеження по окремо взятій родині, а на республіканському – всіх родин, що входили до даного регіону. Бланки місцевих обстежень умовно розподіляються на дві підгрупи: ті, у яких вказувалася належність голови родини до робітників або службовців, та ті, у яких фіксувалася його професія. Різноманітність форм обстежень пояснювалася широким спектром витрат. Зазвичай початок бюджетних обстежень припадав на 1 або 15 число кожного місяця⁸.

Місцева комісія проводила підготовку до кожного місячного бюджетного обстеження, що тривало впродовж тижня. Перед першим обстеженням відбувався відбір родин, які мали брати в ньому участь. Крім того, місцева комісія надсилала запити до комунального відділу про норми сплати за квартиру, комунальні послуги родин-учасниць обстежень та з'ясовувала рівень їхньої заборгованості⁹.

У Чернігові місцева комісія була створена на початку 1920 р. Робота по підготовці тривала впродовж декількох місяців, адже перші бюджетні обстеження, відомості про які збереглися, розпочалися у другій половині 1920 р. Очевидно, процес підготовки тривав упродовж 4-5 місяців. На її перших засіданнях відбувалось опрацювання планів проведення обстежень, отримання бланків, що надсилалися з центральної комісії ЦСУ. Впродовж 1920 – 1923 рр. бюджетні обстеження у місті були анонімними, тобто на них не вказувалося прізвище голови обстежуваної родини, лише зазначалася категорія: робітник чи службовець. Форми обстежень охочі отримували у пунктах видачі бланків, яких у місті було два. Оскільки обстеження були анонімними, то, відповідно, інструкція по їх заповненню містилася у самому бланку: «необходимо давать сведения полные и правдивые. Поскольку обследование проходит анонимно, отвечающий не указывает своей фамилии и может давать правдивые показания. ЦСУ просит вести записи ежедневно»¹⁰. Бюджетні обстеження мали заповнюватися щодня та стосувалися щотижневих та щомісячних витрат. Перші бюджетні обстеження включали лише витрати на харчування. Їх основна мета полягала у визначенні раціону, рівня забезпеченості чернігівців продуктами та з'ясуванні відповідності потреб у харчуванні рівню зарплати. Для того, аби виконати план по кількості необхідних обстежуваних родин, після закінчення збору анонімних бюджетів відбувалося їх сортування за розмірами прибутків, витрат та ступенем забезпеченості. Після цього відсіювали непотрібні, залишаючи ті, у яких було зроблено найменше помилок при заповненні бланків. Утім, анонімні записи створювали труднощі, оскільки при їх перевірці виявлялося чимало помилок та неточ-

ностей, тому починаючи з 1924 р. анонімні обстеження припинилися і стали відкритими. Внаслідок відкритого заповнення форм обстежень з'явилася потреба в інструкторах та реєстраторах, які закріплювалися за родинами та слідкували за правильною заповнення бланків. Тому, з 1924 р. комісія ЦСУ здійснювала підбір персоналу, необхідного для проведення обстежень, та тих родин, що мали їх проходити, адже до них мали увійти робітники та службовці різних професій та рівня соціального забезпечення¹¹.

За одиницю обстеження було прийнято не індивіда, а сім'ю. Бюджетні обстеження охоплювали широкий спектр обстежень по різних галузях: харчування, витрати на житло, комунальні послуги, джерела надходження товарів, опис домоволодінь, витрати на тютюн та алкоголь, господарські та культурні потреби. Бюджетні бланки складались на основі бюджетних записів та додаткового опитування. Обстеженню підлягали сім'ї робітників та службовців, кількість членів яких не перевищувала 6 осіб. Якщо у сім'ї було двоє або більше людей, що отримували заробітну плату, то головним вважався той, хто мав найбільшу. Бюджетним обстеженням підлягали робітники та ті службовці, які займали такі посади: вищі службовці – заввідділів, консультанти, економісти, інспектори та бухгалтери; середні службовці – діловоди, машиністи, секретарі та касири; нижчі службовці – реєстратори, рахівники та продавці; обслуговуючий персонал. Кількість обстежуваних службовців мала складати: вищих – 15 %, середніх – 55 %, нижчих – 15 %, обслуговуючого персоналу – 15 %. Поточні бюджетні обстеження здійснювалися як щодо сімейних, так і одиноких, а річні – лише сімейних¹².

При заповненні бланка перш за все потрібно було вказати сімейний стан та вид родини: проста чи непростя. Простою вважалась та сім'я, яка складалась із чоловіка, дружини та дітей, а непростю – родина, у якій не було одного з батьків або вони жили з родичами та мали з ними спільний сімейний бюджет¹³.

Після відбору місцевою комісією ЦСУ реєстраторів та інструкторів, відбувалось їх закріплення за родинами, і впродовж місяця вони слідкували за правильним виконанням заповнення бланків. Бюджетними обстеженнями займалися реєстратори, які працювали під керівництвом інструкторів. Інструктори призначалися спеціальною комісією, що була створена за ініціатииви ЦСУ. Такі комісії створювалися у кожному місті. В обов'язки інструктора входили: 1) вибір сімей для обстеження; 2) контроль за роботою реєстратора; 3) отримування відомостей з організації, де працювали члени обстежуваної сім'ї, про заробітну плату; 4) отримування від реєстратора заповнених бланків. Передані від реєстратора бланки інструктор надсилав до відділу статистики праці. Один реєстратор займався обстеженням 5-12 сімей. Реєстратор повинен був виконувати такі завдання: 1) контроль за правильним веденням записів; 2) перенесення записів, здійснених головою обстежуваної сім'ї, до бланків; 3) заповнення інвентарних записів; 4) заповнення житлової анкети¹⁴. Після закріплення реєстратора за родиною, він мав надати голові сім'ї окремий бланк, у якому той проводив записи. Втім, у обов'язки реєстратора входило відвідування родини не менше двох разів на тиждень з метою контролю правильності записів, консультації та допомоги в разі необхідності. Після кожного разу реєстратор фіксував свій візит у спеціальному контрольному листку. По закінченні місячних записів реєстратор шляхом опитування з'ясовував грошовий та натуральний залишок і отримані показники фіксував у бланку. Ті сім'ї, що проходили бюджетні обстеження, отримували грошову винагороду в розмірі 1 руб. щомісяця на сім'ю¹⁵. Після заповнення місячних бюджетів голова родини передавав ці бланки реєстратору, той у свою чергу після перевірок видавав інструктору, який мав право протягом 10 днів вносити корективи і по закінченні цього строку передавав у місцеве відділення ЦСУ, яке надсидало остаточні дані до центрального ЦСУ¹⁶. Місцева комісія ЦСУ не проводила підрахунків загальної кількості здійснених обстежень на території Чернігова. Однак наявні дані дають змогу стверджувати, що бюджетними обстеженнями було охоплено 42 % чернігівських родин.

Задля кращого розуміння бюджетних обстежень необхідно застеретги доходи городян у 20-х рр. ХХ ст., які складались із заробітної плати та додаткових при-

робітків. Зокрема, середньомісячний прибуток реєстратора у Чернігові становив 53 руб., з яких зарплата становила 28 руб., кур'єр упродовж місяця отримував прибуток у розмірі 41 руб., з них 18,50 руб. – зарплата, бухгалтер отримував доход у сумі 120 руб., зарплата з якого була 57 руб., прибуток прикажчика досягав 90 руб., з яких 45,5 руб. – зарплата. За такого рівня заробітної плати ціни на товари та продукти харчування були такі: штани дитячі – 2,54 руб., пара дитячого взуття – 2,20 руб., сорочка – 1,80 руб., корзина – 35 коп., 1 фунт яблук – 16 коп., 1 фунт сала – 85 коп., 1 фунт оселедців – 72 коп., 1 фунт хліба – 12 коп.¹⁷

Аналіз форми 1 – «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды»¹⁸ дає змогу точно визначити, на що саме були витрачені кошти родини за місяць, оскільки в цих бланках фіксувалося придбане за кожний день місяця. Тому вони складають найінформативнішу та найдетальнішу форму серед доступних статистичних даних. Такі обстеження проходили щомісяця. Для ведення цієї форми на руки видавались: прибутковий листок, листок видатків та листок харчування. Прибутковий та видатковий листки на початку місяця отримували голова сім'ї та члени родини, які працювали та отримували заробітну плату. Листок харчування видавався тим родинам, які могли заповнювати їх самостійно. В разі неможливості ведення цих записів самостійно відповідні дані фіксувалась на виданих аркушах паперу, а в кінці місяця отримана інформація переносилась реєстратором у листок харчування. У прибутковому листі голова родини повинен був вказувати залишок грошей на перше число наступного місяця, сюди ж записував усі грошові суми, які надходили впродовж місяця від усієї родини. Це стосувалося продуктів та речей. У прибутковому листі відображалась заробітна плата голови та всіх працюючих членів родини¹⁹. Вказувались і доходи від додаткового приробітку: за прання, пошиття на замовлення тощо. Обов'язковою була фіксація коштів, що бралися в борг. Потім усе це підсумовувалось, продукти і речі переводились у грошовий еквівалент і виводилась загальна сума прибутку всіх членів родини впродовж місяця. У листку видатків зазначались усі грошові витрати, включаючи витрати на культурні потреби, виплати боргу, придбані різного роду речі. У листку харчування – всі придбані деінде або отримані зі своєї присадибної ділянки продукти. У цьому бланку вказувались число та місяць придбаного, назва, вага, ціна та місце здійснення купівлі. Кожен наступний запис відображався з нового рядка. Всі без винятку товари мали вираження у фунтах або грамах, тому додавалася спеціальна таблиця переведення мір. Крім того, здійснювався запис відомостей про родину: голова, дружина, дитина, теща та ін., вік та місце роботи голови родини, відомості про житло: ім'я власника чи назва організації, вид будівлі, кількість кімнат, послуги, якими користувалися²⁰. 1930 р. відбулась видозміна цієї форми, тому фіксація витрат проходила по-іншому: відпала необхідність самому записувати назву кожної витрати, тому що на основі аналізу попередніх років їх назви вже були надруковані у бланку. Єдине, що залишалось, – вказати кількість та вартість придбаного та витраченого²¹. Такі зміни пояснювались тим, що ЦСУ на основі аналізу заповнень попередніх років вписувала у бланк ті категорії витрат, які були найпоширеніші серед населення. Після заповнення прибутково-видаткової інформації реєстратор шляхом опитування вказував залишок на кінець місяця грошей і товарів. Обстеження за цією формою відбувалися впродовж 1924 – 1930 рр. Це дає можливість прослідкувати динаміку змін витрат на середину та кінець 1920-х рр. та визначити доходи від додаткових місць приробітку. Бюджетному обстеженню підлягали не всі родини Чернігова, а лише частина з них. Проте дані обстежень тих родин, що збереглися, дають змогу визначити середні показники витрат та прибутків усіх жителів міста, оскільки вибіркоче обстеження не впливало на загальну картину бюджетів усіх родин. За даними цієї форми обстежень бюджет чернігівця доцільно поділити на прибутки та видатки²². Зарплата з основного місця роботи у Чернігові на середину 1920-х рр. становила 37 %²³, а на 1929 р. – 52 %²⁴ бюджету чернігівців. Окрім заробітної плати, можна виділити такі джерела прибутків: страхова допомога, позики, приробітки, продаж майна, здавання житла в оренду та продаж продуктів з власного господарства, допомога рідних²⁵. Підробітками займалися як голова родини, так й інші її члени. На

середину 1920-х рр. доходи від приробітків у середньому по Чернігову становили – 9,4 % місячного прибутку, на кінець 20-х рр. ХХ ст. спостерігається незначний спад до 8,9 %. Допомога рідних на 1924 р. сягала 4,2 % місячного бюджету, втім на 1929 р. у різних родин коливалась від 6 до 9 %. Розповсюдження набув і товарний кредит, який на середину 1920-х рр. доходив до 7,1 %, а наприкінці 1920-х рр. досяг 12 %. Розпродаж речей з власного господарства на середину 1920-х рр. становив 7 %, на кінець 20-х рр. ХХ ст. – 3,7 %. Найчастіше у борг брали у друзів чи товаришів, рідше – у сусідів. Ще одним із підробітків були так звані промисли, зокрема, вилов та продаж риби давав від 45 коп. до 1 руб. на місяць. Крім того, поширеним серед чернігівців було майстрування, продаж весел та сторожування. Тимчасові приробітки на середину 1920-х рр. становили 6,2 %. Найрозповсюдженішими приробітками серед жінок було миття підлоги, розмір платні за яке становив 35 коп., та прання – 1,5 руб. за місяць. У середньому чоловік приробітками заробляв 2 % загального бюджету, а жінка – 0,5 %. Таким чином, їхній загальний приробіток становив 2,5 % бюджету родини на 1929 р. Отже, на кінець 1920-х рр. спостерігається зменшення частки прибутків від випадкових приробітків. Продаж продуктів з власного городу становив – 1,9 % на середину 1920-х рр., проте до 1929 р. відбувається зростання до 3,1%, з них – за молоко – 2,8 % та 0,3 % за картоплю за місяць. Ще одним приробітком було здавання житла в оренду, проте серед чернігівців цей вид не набув особливої популярності через житлову кризу і на кінець 1929 р. становив 1,3%²⁶. Крім того, за допомогою аналізу форми 1 можна визначити середню кількість придбань різного роду предметів та продуктів. Наприклад, однією з найрозповсюдженіших покупок – був гас. Зазвичай його купували з періодичністю у 2-3 дні по 4-4 1/2 л за один раз. На 1929 р. 1 л гасу коштував 5 коп. За місяць у середньому його купували 10-13 разів, тому місячна норма споживання досягала близько 50 л.²⁷

Бюджетні обстеження дають змогу визначити не тільки середні показники прибутків та витрат для всіх чернігівців, а й по професіях зокрема. Середньостатистичні витрати по професіях не проводилися, втім, за допомогою даних з «Карточек балансу поступлений і расходов бюджетних обстежуваних»²⁸ за 1928 – 1930-і рр. можна виявити, що середньомісячні витрати бухгалтерів Чернігова на харчування становили 43-55 % щомісячного прибутку, на одяг – 9 %, на культурні потреби (газети, театр тощо) – 6,5-7 %, на дрова – 5,1 %, на куріння – 4 %, на гас – 2,8 %, на профспілку – 2 %, на своє господарство – 1,5 %, на господарські речі – 0,7-1,5 %, на ліки – 0,75 %, на мило – 0,3 %, на очищення каналізації – 0,3 %, на сірники – 0,1 %, на внесок до клубу – 0,1 %, на пошту – 0,1 %.

Середньостатистична міська прибиральниця розподіляла свій бюджет так: харчування – 49 – 57 %, одяг – 11 – 19 %, профспілка – 5 %, опалення та освітлення – 4,4 %, квартира – 2,7 %, гас – 0,6 %, мило – 0,4 %, сірники – 0,1 %.

Секретарі витрачали свої кошти на харчування – 39 %, дрова – 11 %, взуття – 6 %, касу взаємодопомоги – 5,3 %, господарські речі – 3,5 %, буфет – 3 %, квитки – 2 %, газету – 0,9 %, гас – 0,8 %, мило – 0,5 %, сірники – 0,4 %, нитки – 0,4 % місячного бюджету.

Інструктори розподіляли свої прибутки приблизно так: харчування – 37 – 42 %, квартира – 12 – 14 %, дрова – 7,6-8,7 %, одяг – 6 %, театр – 3,6 %, освітлення – 3,4 %, куріння – 2,3 %, профспілка – 2,1 %, газета – 2,1 %, гігієна – 1,8 %, вода – 1,1 %, сірники – 0,4 %, пошта – 0,4 %.

У середньому рахівники Чернігова розпоряджалися заробленими грошима так: харчування вдома – 30 %, обід (у їдальні) – 7,5 %, сніданок (у їдальні) – 0,6 %, разом – 38,1 %, одяг – 6,8 %, солома – 5,4 %, дрова – 5 %, квартира – 4,5 %, книги – 1,8 %, кіно – 0,7 %, мило – 0,6 %, газета – 0,3 %, сірники – 0,3 %, каса взаємодопомоги – 0,2 %.

Витрати реєстраторів складали: харчування – 47-54 %, опалення та освітлення – 16,4 %, одяг – 13 %, житло – 4,6 %, вода – 1,4 %, профспілка – 1,4 %, прання – 0,7 %, тютюн і цигарки – 0,6 %, туалет – 0,4 %.

Прикажчики розподіляли зароблене на харчування – 53 – 60 %, одяг – 7 %, опа-

лення та освітлення – 6 %, касу взаємодопомоги – 5,4 %, куріння – 3 %, гігієну – 0,9 %, господарські речі – 0,3 %.

Отримані прибутки «діловоди» витрачали на харчування – 30 %, одяг – 17 %, освітлення та опалення – 13 %; дрова – 10 %, житло – 6 %, профспілку – 1,6 %, гігієну – 1,4 %, куріння – 1,3 %.

Кур'єри Чернігова в середньому витрачали увесь свій заробіток так: харчування – 54 %, опалення та освітлення – 16 %, одяг – 7 – 10 %, своє господарство – 4 %, профспілка – 3 %, тютюн і цигарки – 2 %, житло – 1,8 %, книги – 1,3 %, прання – 1 %, сірники – 0,3 %, кіно – 0,1 %²⁹.

Такий розподіл дає змогу визначити відмінності у витратах за професійною ознакою. Згідно з даними бюджетних обстежень, що збереглися, на харчування найбільше – до 57 % – витрачали прибиральники, оскільки зарплата була невеликою; найбільше курили бухгалтери; витрачали на господарство більше інших діловоди та рахівники, на одяг – реєстратори. Що стосується інших категорій витрат, то вони приблизно однакові у більшості мешканців Чернігова.

Перше місце по витратах з родинного бюджету належить харчуванню. Відомості щодо раціону, витрат на кожен продукт, про кількість придбаного, його вартість та періодичність покупок дають бланки бюджетних обстежень щодо харчування чернігівців: «Бланки о питании населения по Чернигову»³⁰ 1920 – 1923 рр., «Бланки по обследованию питания городского населения по Чернигову»³¹ за 1927-1928 рр., «Карточки учета потребления продуктов питания служащих»³² за 1927-1928 рр., «Месячные бланки бюджетного обследования способов приобретения и источников поступления продуктов»³³ за 1929-1930 рр., «Статистические сведения о потреблении продуктов питания рабочих и служащих Чернигова»³⁴ за 1929-1930 рр. та форма 1 «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды» за 1924 – 1930-і рр. Строкатість та різноманітність форм допомагають детальніше та інформативніше прослідкувати рівень витрат чернігівців, попит на продукцію та спектр наявних товарів на базарах та в магазинах. У всіх цих бланках записувались короткі відомості про родину: відношення до сім'ї (чоловік, дружина, дочка, свекор та ін.), вік, професія та розмір зарплати. Бланки харчування видозмінювались декілька разів. Нововведення полягали у трансформації бланка та правил його заповнення. Протягом 1920 – 1923 рр. обсяг цієї форми становив чотири сторінки: на першій відображались відомості про родину, місце роботи, житло, на другій – щоденне меню впродовж тижня, витрати продуктів за тиждень та місяць, на третій – товари, які надійшли за місяць до родини від профспілок, приватно чи іншим способом, на четвертій – меню їдальні, в якій харчувався працівник. Ця сторінка закінчувалася опитувальником, який мав з'ясувати відомості про середню норму хліба для родини, місця його купівлі, наявність або відсутність власного господарства та перелік продуктів, у яких відчувалась особлива потреба³⁵. Починаючи з 1928 р. з цієї форми було вилучено третю сторінку³⁶. 1929 р. було розроблено ще одну форму. Головна її відмінність від попередніх полягала у тому, що не потрібно було вказувати самому назви продуктів, вони вже були вписані, крім того, вказувались і джерела їх купівлі (кооперація, приватна торгівля, селянин), основне завдання полягало лише у позначенні навпроти використаної продукції її кількості та вартості придбаного товару³⁷. 1930 р. з'явилася інша форма. Вона розміщувалася на двох сторінках. З неї були вилучені джерела купівлі товарів, залишилися лише назви товарів, навпроти кожного з яких позначалась їхня кількість³⁸. Раціон жителів міста на початку 1920 р. та в кінці 1929 р. дещо змінився. Протягом 1920 – 1923 рр. покупки були досить одноманітними. Меню чернігівців складалося з таких страв: сніданок включав чай з хлібом або без нього, обід – суп чи борщ, вечеря – залишки обідніх страв. Досить рідко на столі з'являлись каша та риба. 1921 р. – в основі харчування городян були картопля, каша, горох, борщ. Зрідка чернігівці вживали молоко. 1922 р. до раціону додавалося рагу та різного роду каші³⁹. Впродовж 1921 – 1924 рр. найменше вживали молока та м'яса. Покращення харчування спостерігається з початком 1925 р. Збільшується кількість молока та м'яса, а також зростають витрати на яйця. Найбільше використовували продукти з городу – картоплю,

овочі та зелень. 1929 р. до основних страв належали картопля з салом, оселедці, молоко, смажена риба, фрукти та овочі, рідше – солодощі. Втім, протягом 1920-х рр. незмінним залишився сніданок – чай з хлібом чи без нього. Хоча починаючи з 1929 р. замість хліба зранку 37 % городян почали вживати булки⁴⁰. Найбільші витрати на продукти харчування припали на початок 1920-х рр. Незначний відсоток продуктів купували по картках, основну ж частину – за завищеними цінами на базарі. Різке підвищення витрат з бюджету на них засвідчує підвищення цін. На кінець 1920-х рр. на їжу йшло 50,4 % родинного бюджету. Різноманітність бланків бюджетних обстежень дає змогу вирахувати середньомісячні витрати на їжу в грошовому та відсотковому відношеннях та визначити середній показник кількості здійснених покупок за місяць: у середньому на хліб витрачали 5 руб. на місяць, приблизна кількість здійснених покупок за місяць – 20 разів, тобто витрачено було 7,3 % бюджету: сало – 5 руб. – 5 покупок/міс. – 6,7 %, молоко – 3,4 руб. – 7 склянок – 5 %, картопля – 2,7 руб. – 10 покупок/міс. – 4 %, м'ясо – 3,5 руб. – 5 покупок/міс. – 4 %, цукор – 2,1 руб. – 2 покупки/міс. – 3,7 %, масло – 3,49 руб. – 3 покупки/міс. – 3 %, риба – 2,35 руб. – 2 покупки/міс. – 2,2 %, овочі – 1,4 руб. – 8 покупок/міс. – 2 %, сир – 2 %, крупа – 1,14 руб. – 3 покупки/міс. – 1,9 %, цукерки і печиво – 1,65 руб. – 5 покупок/міс. – 1,8 %, фрукти – 0,92 коп. – 3 покупки/міс. – 1,6 %, сметана – 2 % покупки/міс. – 1,3 %, чай – 0,3 коп. – 2 покупки/міс. – 0,8 %, ковбаса – 0,75 %, кофе – 0,2 коп. – 1 покупка/міс. – 0,5 %, сіль – 0,5 коп. – 1 покупка/міс. – 0,3 %, курка – 0,3 %, яйця – 0,31 коп. – 2 покупки/міс. – 0,2 %, оселедці – 4 покупки/міс. – 0,2 %. На інші продукти харчування припадало в середньому 0,3 % місячного родинного бюджету⁴¹.

Середньостатистичні дані щодо витрат на житло та інші комунальні послуги вираховані на основі обстежень родин, що містяться у формі 4 «Карточки учета расходов средств на жилище, топливо, освещение служащих»⁴² (1928 – 1930-і рр.) та форми 1 «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды» (1924 – 1930-і рр.). Форма 4 складалася з двох сторінок. У ній зазначалися дані про родину, роботу її голови, стан будинку, різновид освітлення та опалення, кількість закупленого палива та витрачених на це грошей, витрати на житло, включаючи ремонт, основне призначення кухні (виключно для приготування їжі, місце проживання чи те й інше), наявність чи відсутність джерела водопостачання та місце його розташування. Загальний обсяг форми 5 «Экономическое описание городских домовладений»⁴³ (1928 – 1930-і рр.) складав дві сторінки. На першій: 1) загальні відомості: адреса, посада господаря та детальна характеристика стану житлового приміщення за допомогою ряду питань; 2) будівля: кількість поверхів, мешканців у будинку та нежилых приміщеннях; на другому аркуші: 3) склад карток на всі господарства – з них кількість освітлених квартир; 4) персонал, що обслуговує домоволодіння; 5) центральне опалення; 6) чистка димоходів; 7) вивіз сміття; 8) освітлення коридора; 9) квартплата, податки та страхування⁴⁴. Витрати на житло та комунальні послуги посідали спочатку третє, а згодом друге місце у сімейному бюджеті після витрат на харчування. До комунальних послуг належала оплата за житло, освітлення та воду. Відсоток витраченого на освітлення у родинях чернігівців варіювався в залежності від типу освітлення, яким вони користувалися, – електрикою чи примусом. Якщо в кімнаті було електричне освітлення, то це мала бути лампочка на 25 свічок. На паливо витрачалася значна сума, оскільки дрова необхідні були для печі не лише щоб обігріти взимку оселю, а й приготувати їжу. У більшості сімей у Чернігові стояли печі, що опалювались дровами. На освітлення йшло 1,1 % місячних витрат, на дрова – 6 %⁴⁵. Дещо відрізнявся обсяг витрат у зимовий та літній період на одяг, опалення та освітлення. За житло платили ті чернігівці, які не мешкали безкоштовно у родичів або у приміщеннях тієї організації, де вони працювали. Крім основної плати за житло, необхідно було вносити плату за страхування. 1923 р. на території Чернігова проживало 34624 особи, з них нараховувалось 7463 родини. Вони мешкали як у квартирах, так і у приватних будинках. У однокімнатних квартирах проживало 1539 родин, в однокімнатній з кухнею – 1166, у двокімнатній з кухнею – 1091, у трикімнатній з кухнею – 715. Загалом чернігівці жили у 6176 квартирах (1920 р. було лише 345), займали 10893 кімнати. Пічним опаленням користувалось

5083 родини, електрика була підведена до 2465 квартир. З цього випливає, що печами користувалось 82,3 % чернігівців, які проживали у квартирах, електричним освітленням – 40 % мешканців квартир⁴⁶. На середину 1928 р. у невідвальних приміщеннях мешкало: робітників – 1745, службовців – 3205, кустарів – 1420, осіб вільних професій – 30, інших – 1326, нетрудових – 229, загалом 7955 осіб – 21,3 % чернігівців. У підвальних: робітників – 127, службовців – 49, кустарів – 114, осіб вільних професій⁴⁷ – 57, інших⁴⁸ – 149, нетрудових – 19. Усього – 515 городян – 1,2 %⁴⁹. До середини 1922 р. витрати на житло та паливо не перевищували 1,5 %. Утім, плата почала підвищуватися після скасування безкоштовного проживання в комунальних будинках. На кінець 1922 р. витрати на воду на одну особу становили 0,6 коп. – 6 руб. За постановою «Про квартирну плату» від 14 вересня 1923 р., розміри тарифів на оплату житла для робітників і службовців почали визначатися в залежності від їх зарплати і становили 28 коп. за 100 відер води, 1,32 руб. за світло та 2,3 коп. за 1 кв. аршин житлової площі. Таким чином, середньомісячні витрати на комунальні послуги сягали 11 % заробітної плати для робітників та службовців. Значно більше витрачали ті, хто мав нетрудові прибутки, оскільки плата за воду для них становила 1,44 руб., за світло – 3,20 руб. та 17 коп. за 1 кв. аршин житлової площі. Отже, відмінності в оплаті за комунальні послуги були разючі. Так, якщо робітники та службовці сплачували за міс. 2,85 руб., то нетрудові – 13,82 руб.⁵⁰ 1924 р. плата за користування електрикою становила для робітників та службовців 13 коп. – 1 руб. 82 коп. в залежності від розміру зарплати, для кустарів – 2 руб., приватників – 3 руб. За воду тариф 270 відер становив 7,5 коп. – 0,91 коп. в залежності від розміру зарплати⁵¹. 1925 р. відбулося чергове збільшення плати за комунальні послуги, проте їх розміри встановлювались таким чином, що не мали перевищувати 15 % зарплати робітників. Безробітні та червоноармійці платили вдвічі менше. Однак сплачувати за послуги мали всі члени родини, незалежно від того, хто з них працював, а хто ні. Протягом 1920-х рр. найнижчі витрати на житло та опалення спостерігалися 1926 р. і становили 10 % бюджету. Проте за рік розпочалося невелике зростання витрат до 12 %. 8 грудня 1926 р. була прийнята постанова, за якою у Чернігові основна ставка квартирати встановлювалась в розмірі 35 коп. за 1 м² або 1 крб. 60 коп. за кв. сажень корисної житлової площі. У цей період була визначена і норма корисної площі для однієї людини, що становила 2 кв. сажні. Втім, до цієї площі не входили кухня, коридор, ванна та «прибиральня». Крім основних витрат на комунальні послуги та житло, передбачалась платня за невеликий ремонт: часткова заміна приладів, кватирок, укріплення дверних рам, внутрішня побілка, засклення розбитого скла та ін. З сімейного бюджету робітники та службовці, розмір зарплати яких не перевищував 20 крб. за міс., пенсіонери, особи, що були на соціальному забезпеченні, безробітні, що мали право на допомогу, платили 25 коп., тобто витрати на житло в середньому становили 1,3 % місячного прибутку. Міліціонери та особи, що мали більше 20 руб., сплачували 1,4-1,6 %. Для тих, у кого зарплата становила 135 – 275 руб., розмір збільшувався на 15 коп. за 1 кв. сажень, якщо більше 275 крб., – на 25 коп., але вартість не повинна була перевищувати 6 крб. за 1 кв. сажень, тобто не більше 2,2 % бюджету. Плата за житло залежала і від кількості осіб, які жили у родині. Робітники та службовці, що мали 4 утриманців, платили зі знижкою 25 %, а за умови п'яти і більше – 30 %. Кустарі, що мали 1 робітника, сплачували 1 крб. за місяць за 1 кв. сажень, якщо двох і більше, – 2 крб. Особи вільних професій у випадку неоподаткування прибутку виплачували 4 крб. Якщо в домі не було водогону чи освітлення або домоволодіння розташовувалося далеко від центру, то плата за помешкання знижувалась на 5 % Напівпідвальні та горішні приміщення, зайняті робітниками та службовцями, передбачали знижку 50 %⁵². 1927 р. спостерігається збільшення витрат на електрику до 11,5 коп. за 1 кВт годину⁵³. На кінець 1920-х рр. витрати на помешкання сягали 8 % сімейного бюджету, на опалення – 9 %, на освітлення – 1,8 %, на воду – 1,4 %⁵⁴. На першу третину 1920-х рр. обсяг витрат на одяг та взуття був вищий, ніж на комунальні послуги. Однак, до кінця 20-х рр. ХХ ст. відбувається їх взаємозаміна, і дедалі більшими ставали витрати на комунальні послуги, натомість менше залишалось грошей на одяг та взуття.

Основні відомості про витрати родин на одяг та взуття містяться у формах 1, 2, 7 та 8. Безпосередні витрати на одяг та взуття знайшли своє відображення у формі 7 «Статистические сведения о приобретении хозяйственных вещей служащих»⁵⁵. Загальний обсяг даного бланка складав дві сторінки. На першій сторінці передбачались загальні відомості про родину, кількість, вартість закуплених та витрачених протягом місяця коштів на меблі та інвентар, місце та спосіб їх придбання (за гроші, в кредит, в кооперації, державній торгівлі чи у селян), на другій сторінці – витрати на одяг, включаючи купівлю різного роду тканин, інших матеріалів, необхідних для шиття, взуття та витрати на туалет (засоби гігієни, прання), місця та способи їх придбання. У формі 2 «Статистические сведения о поступлении расходов денег служащих»⁵⁶ вказувалися назви господарських речей, продуктів та культурних потреб. Від голови родини вимагалось внести дані про витрати у грошовому еквіваленті та кількість придбаного. Окрема графа у бланку відводилась для стислого повідомлення про сім'ю та господарство. Форма 8 «Карточки учета расходования средств на культурно-бытовое обслуживание служащих Чернигова»⁵⁷ складалася з двох сторінок. Перша передбачала відображення загальних даних про родину, культурні та інші витрати, включаючи гігієну, лікування, культурно-просвітницькі заходи та способи оплати, друга – ті ж витрати, але окремо по кожному члену родини. Чернігівці купували як готовий одяг, так і тканину для пошиття. Серед готових речей найчастіше перевагу надавали панчохам, сандалям, «фуражкам», пальтам, туфлям та купальникам (у літній період). Розміри витрат змінювались у залежності від пори року, оскільки ціни на зимові речі були значно вищі. 1 метр тканини коштував 60 – 90 коп. З 1928 р. збільшились витрати на посуд, оскільки починаючи з поточного року його асортимент значно зріс. Тому спостерігається збільшення видатків на господарські речі до 2,1 %⁵⁸. У середньому предмети одягу та господарські товари коштували: «фуражка» – 0,65 коп., 1 пара панчіх дорослих – 1,6 руб., дитячих – 0,65 коп., пудра – 4 коп., шкарпетки – 80 коп., миска – 1,65 руб., шпильки – 12 коп., 1 м мережива – 14 коп., капелюх – 2 руб. Кожного місяця пересічна чернігівська родина купувала 2 катушки ниток за 0,18 коп. На одяг витрачалось 13 %, на нитки – 0,4 %, загалом – 13,4 %⁵⁹. Протягом 1920-х рр. відчувалась потреба у білизні. Чернігівці зазвичай мали 3 пари змінної білизни, панталони та 1-2 пари взуття. Ті, хто заробляв більше, купував одну з двох пар шкіряну. Динаміка змін щодо одягу полягала не лише у сезонності, а й у рівні асортименту, адже на кінець 1920-х рр. він значно покращився, і на ринку почали з'являтися та стали доступними широкому загалу туфлі, панчохи, капелюшки. До витрат входило і придбання деяких прикрас, зокрема намиста. Ставлення до гігієни впродовж 1920-х рр. зазнало еволюції. 1920 р. рівень гігієни був досить низьким, оскільки в цей період у місті відчувалася нестача мила, пропускна спроможність лазень була невеликою та й культура чистоти була на низькому рівні. Саме тому на початку 1920-х рр. на гігієну витрачалося лише 0,1 % від всього сімейного бюджету. Втім, з роками витрати на гігієну зросли. На кінець 1920-х рр. під витратами на гігієну розуміли похід у лазню, стрижку, гоління, придбання мила, зубного порошку. Мило купували 1 раз на місяць, щоправда, передбачалось придбання мила для прання – 0,32 коп. та туалетного мила – 0,35 коп. У середньому купували по 1 шматку вагою 500 г і витрачали на нього 0,4 % бюджету. На стрижку та гоління – 0,7 % бюджету, на зубний порошок – 0,2 %. На лазню йшло 0,1 % у тих, хто не був застрахований. Її відвідували або раз у тиждень, або раз у місяць у теплу пору року, взимку – раз на місяць. Загалом на гігієну йшло 1,4 % місячних витрат⁶⁰. На гігієну в другій третині 1920-х рр. службовці витрачали більше, ніж робітники: на лазню – службовець витрачав 0,95 коп./міс., у той час як робітник – 0,76 коп., на перукарню – службовець – 3,19 руб., робітник – 2,65 руб., зубний порошок – службовець – 1,05 руб., робітник – 0,51 коп. На культуру передбачалось 4 % бюджету: на кіно – 0,7 %, на театр – 1,8-2 %, на книги – 0,3 % та на газети – 0,8 %⁶¹. За місяць приблизно купували 2-3 книги. Передплата на газети здійснювалася двічі на місяць на дві і більше газети для однієї родини.

Витрати, які передбачались у бюджетах чернігівців на тютюн, можна вирахувати на основі відомостей з форми 5а «Статистические сведения о расходах на табач-

ные изделия и спички»⁶² та форми 1 «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды» (1924 – 1930-і рр.). Форма 5а включала два розділи. У першому передбачалося зазначення витрат на тютюн: найменування тютюнових виробів (тютюн, махорка, цигарки), кількість придбаного у грамах чи штуках та ціна, у другому – на алкоголь, із відображенням кількості вжитого в літрах, його назва, вартість та спосіб придбання (у кредит, за готівку). У Чернігові курили тютюн, махорку та цигарки. Втім, перевага надавалася цигаркам, їх купували втричі більше, ніж тютюну або махорки та вдвічі більше, ніж тютюну і махорки, разом взятих. 1 пачка цигарок (25 штук) коштувала 18 коп., пачка махорки – 7 коп. і 5 коп. папір. Таким чином, весь набір коштував 12 коп. На тютюн витрачали в середньому 0,6 коп., на махорку – 2,7 руб. за місяць, у той час як на цигарки – 3,5 – 5 руб. За одну покупку цигарок купували в середньому по дві пачки з розрахунку 25 – 30 штук на одного курця на день або 175 шт. (цигарки також продавали поштучно), тобто 7 пачок на тиждень. Часто впродовж місяця один курець купував 1 пачку махорки та 30 – 32 пачки цигарок. Загалом, на куріння йшло 1,2 % бюджету родини. Що ж до сірників, то родинам, в яких не курили, в середньому вистачало 10 коробок (1 пачка), що коштувало 14-15 коп., ті ж родини, де були курці, купували 20 (2 пачки) сірників. У середньому на сірники з родинного бюджету передбачалось 0,1 % для тих, хто не курить, та 0,2 % – для курців. У цілому на тютюн і сірники витрачали 1,3 % і 1,4 % відповідно⁶³.

У великій кількості збереглися бюджети чернігівців по родинам, і на основі підрахунків витрат та прибутків городян нами були виведені приблизні середньостатистичні показники. За окремі роки існують приблизні дані по Україні, що дають змогу порівняти їх із отриманими даними по Чернігову. Таким чином, на кінець 1920-х рр. бюджет пересічного чернігівця розподілявся так: витрати на харчування становили 50,4 %, на комунальні послуги – 18,8 % (помешкання – 8 %, опалення – 9 %, світло – 1,8 %), на одяг – 13,4 %, на культурні потреби – 4 %, на гігієну – 1,4 % (гоління – 0,7 %, мило – 0,4 %, зубний порошок – 0,2 %, лазня – 0,1 %), на куріння – 1,2 %, на сірники – 0,1 % для некурців та 0,2 % для курців, загалом на паління та сірники – 1,3-1,4 %, на лікування – 0,4 %. Витрати на дошкільну освіту – 7 % (одна дитина в родині), 6 % (дві та більше) платних місць у дитсадках, батьки, діти яких перебували на безкоштовних місяцях, витрачали – 0,3 – 2 % бюджету. Ці бюджетні витрати по Чернігову по деяких показниках дещо відрізняються від середньоукраїнських: зокрема, середньостатистичний показник витрат на харчування по Україні становив 44,9 %, на одяг – 14,3 %. По інших витратах суттєвих відмінностей не спостерігається. З наведених даних випливає, що найбільша частина витрат родинного бюджету належить харчуванню, наступними були витрати на одяг та комунальні послуги. Однак на кінець 1920-х рр. на комунальні послуги почали витрачати більше, ніж на одяг. Менше родинного заробітку йшло на культуру, гігієну, куріння та лікування.

Отже, створена 1920 р. місцева статистична комісія Чернігова за наказом ЦСУ провела масштабну роботу бюджетних обстежень. На основі показників форм бюджетних обстежень, що збереглися до сьогодні, можна на основі підрахунків усіх бланків бюджетів окремих родин реконструювати значний пласт повсякденності: відобразити джерела надходжень та способи витрат населення, дати характеристику сімейного бюджету, визначити першочергові та другорядні витрати, показати рівень житлових умов населення, їх забезпечення побутовими предметами, визначити рівень життя населення та їх потреби. Бюджетні обстеження допомагають з'ясувати, яким чином відбувався розподіл бюджету, скільки конкретно передбачалось на різного роду витрати, включаючи продукти, засоби гігієни, господарські речі, яким чином здійснювалося поповнення бюджету, та назвати основні місця придбання товарів, показати, якому одягу надавали перевагу, якими послугами користувалися і до яких мали доступ. Тому бюджетні обстеження – цінне джерело при розгляді та характеристиці повсякденного життя мешканців міста. Аналіз сімейних бюджетів дає можливість зробити висновок, що не заробітна плата, а приробітки городян становили лівову частку їх прибутків. Професія чернігівця також була не останнім чинником у розподілі бюджету, оскільки по деяких витратах серед них спостерігаються відмінності. Втім, харчування незмінно посідало перше місце серед

витрат мешканців Чернігова. Значними також були витрати на комунальні послуги, розмір яких визначався залежно від заробітної плати. Частина сімейних прибутків ішла на готовий одяг та тканини для пошиття, проте рівень витрат залежав від сезону та пропонованого асортименту. Впродовж 1920-х рр. ставлення до гігієни зазнало змін, оскільки на початок 1920-х рр. доступ до предметів гігієни був обмежений та й рівень культури чистоти був низький. А на кінець 20-х рр. XX ст. витрати по цій категорії значно збільшилися. Витрати на куріння посідали не останнє місце у бюджеті. Серед пропонованих тютюнових виробів чернігівці надавали перевагу цигаркам. Отже, строкатість витрат вказує на зростання асортименту пропонованих товарів, послуг, рівня доступу до них та підвищення рівня життя.

1. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. – М.: Наука, 1979. – 294 с.
2. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С.В.Кульчицький: В 2 ч. – ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 582, оп. 1, спр. 739, 73 арк.
4. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3175, 108 арк.; спр. 3176, 114 арк.; спр. 3177, 201 арк.; спр. 3178, 139 арк.; спр. 4957, 556 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 739, 73 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 739, 73 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. р 942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 1132, 267 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 1132, 267 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4113, 302 арк.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4124, 225 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4114, 149 арк.
21. Там само, спр. 4100, 59 арк.
22. Там само, спр. 4122, 244 арк.
23. Там само, ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.
24. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4123, 241 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4946, 63 арк.
25. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4123, 241 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.
26. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 412, 244 арк.
27. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4100, 69 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4125, 98 арк.
28. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.
29. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4100, 69 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4104, 143 арк.; спр. 4107, 130 арк.
30. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.
31. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2864, 78 арк.
32. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2865, 109 арк.
33. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4129, 20 арк.
34. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4127, 47 арк.
35. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4968, 118 арк.
36. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2865, 109 арк.
37. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 430, 21 арк.
38. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4127, 47 арк.
39. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4097, 99 арк.; спр. 4580, 37 арк.; спр. 4590, 108 арк.; спр. 4591, 88 арк.; спр. 4592, 109 арк.; спр. 4967, 142 арк.; спр. 4968, 118 арк.; спр. 4969, 200 арк.; спр. 4970, 149 арк.; спр. 4971, 48 арк.

40. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2864, 78 арк.; спр. 4934, 165 арк.; спр. 4133, 19 арк.; спр. 4127, 47 арк.
41. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4129, 20 арк.; спр. 2865, 113 арк.; спр. 4127, 47 арк.; спр. 4133, 19 арк.; спр. 2864, 78 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4122, 244 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4115, 104 арк.; спр. 4956, 133 арк.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4136, 135 арк.
43. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4102, 245 арк.
44. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4124, 225 арк.
45. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3182, 191 арк.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4, 163 арк.; Бюлетень Губстатбюро. – 1923. – № 1. – 18 с.
47. До осіб вільних професій відносили літераторів, акторів, ветеринарів та лікарів.
48. Іншими вважали працівників, які не входили до категорії робітників, службовців та осіб вільних професій.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, 194 арк.
50. Там само, ф. 305, оп. 1, спр. 2249, 235 арк.
51. ЦДАВО України, ф. 582, оп.1, спр. 939, 73 арк.; ф. Р-5, оп. 2, спр. 434, 117 арк; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1216, 491 арк.; спр. 4124, 225 арк.;
52. Держархів Чернігівської обл., ф. Р– 65, оп. 1, спр. 631, 20 арк.; ф. р 944, оп. 1, спр. 4124, 225 арк.; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 434, 117 арк.
53. ЦДАВО України, ф. 582, оп.1, спр. 3182, 191 арк.
54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4135, 39 арк.; спр. 4948, 117 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4115, 114 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4117, 252 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.; спр. 4124, 225 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп.1, спр. 939, 73 арк.; спр. 3182, 191 арк.; спр. 4113, 302 арк.; спр. 3154, 106 арк.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р– 944, оп. 1, спр. 4944, 177 арк.
56. Там само, спр. 4141, 118 арк.
57. Там само, спр. 4947, 54 арк.
58. Там само, спр. 4124, 255 арк.
59. Там само, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4945, 180 арк.; спр. 4948, 14 арк.; спр. 4114, 149 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4123, 165 арк.; спр. 3180, 166 арк.; спр. 4958, 251 арк.;
60. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4217, 201 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, 180 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.; спр. 2687, 100 арк.; спр. 4948, 14 арк.
61. Держархів Чернігівської обл., ф. Р– 944, оп. 1, спр. 4947, 54 арк.; спр. 4948, 14 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4100, 69 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4117, 252 арк.; спр. 4125, 98 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4114, 154 арк.
62. Держархів Чернігівської обл., ф. Р– 944, оп. 1, спр. 4136, 135 арк.
63. Там само, ф. Р– 944, оп. 1, спр. 4136, 135 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 2687, 100 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4124, 225 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 412, 165 арк.

В статье дается анализ бюджетных исследований как источник изучения повседневности. Указана их структура, пути внедрения и основные формы. С помощью систематизации и расчетов выведены среднестатистические данные о прибыли и расходах жителей Чернигова в 1920-е гг.

Ключевые слова: бюджетные обследования, формы, расходы и прибыль.

Budget investigations as the spring of everyday life are analyzed in the article. Moreover, it is opened the structure of the spring, ways of completion and the main forms of budget investigations. The author tries to show the necessity of using it while describing the citizens' everyday life. Proximate indices of Chernigiv city-dwellers' intake and expenses is calculated.

Key words: budget investigations, form, expenses and intake.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9 (477.51)

Максим Блакитний

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО СВІЧКОВОГО ЗАВОДУ (1872 – 1916 рр.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСІВ "ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ" ТА "ВЕРА И ЖИЗНЬ"*

У статті на підставі матеріалів, які були опубліковані у часописах "Черниговские епархиальные известия" і "Вера и жизнь", йдеться про діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу у 1872 – 1916 рр. Головна увага приділена питанню фінансування цим підприємством різних церковно-освітніх проектів у Чернігівській єпархії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, завод, підприємство, свічки, прибуток.

Третій етап 1891 – 1904 рр.: діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу проходила на основі нових правил, що у свою чергу сприяло перетворенню його на одне з найдорожчих та найпотужніших підприємств губернії. З 1891 по 1902 рр. загальні прибутки заводу щороку збільшувалися (див. таблицю).

У 1891 р. нове керівництво підприємства звинуватило колишнього наглядача священика А.Некрашевича у тому, що за час його роботи було вироблено майже 750 пудів воску, який містив понад 50 пудів води та інших неякісних домішок. З цього приводу була утворена спеціальна комісія, яка встановила, що порушення спричинили недоліки у технологічному процесі. Таким чином, навмисних злочинних дій виявлено не було. Водночас по території Чернігівської єпархії фіксувалися випадки продажу незаконно виготовлених свічок, наприклад, у Стародубському повіті. Єпархіальне керівництво прийняло рішення про те, що кожна свічка, випущена заводом, повинна була мати його штампель. Причти і церковні старости, як і раніше, не мали права купувати свічки інших підприємств. Серед штатних працівників заводу з'явився візник [1].

Продовжував виготовляти для заводу свічки Н.Вареников і у 1891 р. [2] Причти і церковні старости, як і раніше, отримували свічки у борг. Для ведення належної звітності заводське правління вимагало від них надсилати спеціальні листи-замовлення, де б ішлося про те, свічки з якого воску потрібні (жовтого чи білого), якого розміру, сорту (із золоченням або без нього) [3].

Згідно з висновками ревізійної комісії, на кінець 1891 р. підприємство було у гарному стані, хоча церкви завинили йому 74 тис. 759 крб. Завод мав сплатити такі кошти на потреби єпархії: до церковного будівельного капіталу – 54 тис. 107 крб., до емеритальної каси – 30 тис. 900 крб. та ін. Пуд бджолиного воску завод купував по 20 крб., а до того по 21 крб. На замовлення єпархіального підприємства губернська друкарня почала виготовляти бланки та етикетки (10 тис. оди-

© Блакитний Максим Михайлович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

* Продовження. Початок див. №4-5 за 2010 р.

ниць на рік). Ревізори наполягали на створенні нової інструкції, яка б чітко регламентувала діяльність посадових осіб заводського управління [4]. Того ж року ревізійна комісія звинуватила колишнього наглядача А.Некрасевича у тому, що він привласнив 1 тис. крб. заводських коштів [5].

У 1892 р. з'їзд духівництва Чернігівської єпархії через особу преосвященного Веніаміна зобов'язав заводське управління випускати будь-які свічки, але щоб церкви від реалізації одного фунта (410 г) продукції отримували 1 крб. 50 коп. прибутку. Також депутати духівництва наполягали на тому, щоб підприємство продовжувало виготовляти свічки із золоченням та і з жовтого воску. Одна свічка коштувала 1 – 3 коп. До того часу завод випускав 20 сортів свічок, від 1 до 150 одиниць у фунті, а від 1892 р. – 15 сортів. Свічки прикрашалися золоченням, фарбою і зображенням квітів [6].

На кінець 1892 р. у заводській касі було 57 тис. 896 крб. У коморах підприємства зберігалось товарів на суму 131 тис. 325 крб. Борг церков перед заводом становив 113 тис. 117 крб. Власні борги підприємства – 69 тис. 337 крб. Нічний сторож на заводі отримував 120 крб. на рік [7].

У 1893 р. єпархіальне керівництво з подачі заводського управління і депутатів з'їзду прийняло рішення про те, що церковнослужбовці, які за отримані і використані свічки не повертали грошей протягом кількох років, повинні були позбавлятися своїх посад [8]. Того ж року чернігівський єпископ Антоній підписав резолюцію, за якою починаючи з 1894 р. кожні півроку заводське управління мало передавати 1200 крб. на потреби єпархіального братства св. Михайла, князя Чернігівського. Депутати духівництва також вирішили, що протягом 1894 – 1896 рр. з прибутків підприємства слід було надати 13 тис. крб. на облаштування Стародубського чоловічого духовного училища. 27 листопада 1893 р. на розгляд депутатів єпархіального з'їзду було подане клопотання наглядача свічкового заводу О.Корейші про звільнення з посади через хворобу. Духівництво відзначило, що саме завдяки діяльності останнього підприємство дуже добре працювало. Зadowolенивши клопотання О.Корейші, депутати вирішили видати йому винагороду за службу у розмірі річного утримання. 28 листопада 1893 р. духівництво переобрало управлінський комітет заводу. На посаду завідувача управління на наступні чотири роки було перебрано священика В.Миславського, терміном на три роки обрано казначея – священика М.Храмцова, наглядачем – священика М.Корицького. Однак 8 грудня 1893 р. чернігівський єпископ Антоній на посаду наглядача заводу призначив власним рішенням священика с. Очкине Новгород-Сіверського повіту С.Белопольського [9].

Прагнучи значно покращити справи на підприємстві, у квітні 1894 р. чернігівський єпископ Антоній затвердив нову інструкцію для комітету управління свічкового заводу, яка так визначала основні цілі його діяльності: постачання церквам свічок, дерев'яного (оливкового) масла, ладану, смирни і за отримані від їх реалізації грошові кошти утримувати духовні навчальні заклади та спрямовувати залишки фінансових ресурсів на інші єпархіальні потреби. Усі церкви і монастирі Чернігівської єпархії повинні були купувати продукцію виключно місцевого свічкового підприємства. Були також чітко виписані положення, що визначали діяльність окремих посадових осіб. Управління заводу складалося з трьох осіб – завідувача, наглядача і казначея. При ньому мали працювати бухгалтер і два письменники. Заводське управління повинно було мати власну печатку і штемпель. Головною особою на підприємстві був наглядач, але й казначей займав не останню посаду: він, окрім фінансової звітності, керував і діловодством (обидва отримували по 900 крб. на рік). Завідувач управління слідкував за тим, щоб працівники контори і майстерень належно виконували свої обов'язки, головував на засіданнях управлінського комітету. Він отримував 400 крб. на рік [10].

Через те, що у 90-х рр. XIX ст. значно здорожчав віск (у 1894 р. завод купував його по 27 крб. за пуд, до 1892 р. ціна коливалася від 18 до 21 крб., пуд свічок у залежності від сорту коштував від 28 до 30 крб.), управління підприємства проха-

ло депутатів єпархіального з'їзду дозволити підняти відпускні ціни на свічки для отримання належного прибутку. Таке рішення заводський комітет обґрунтував тим, що прибуток повинен бути значним, оскільки підприємство мало виплачувати щороку чималі внески, призначені з'їздом духовництва на потреби єпархії: 6 тис. крб. – до емеритальної каси, 1200 крб. сплачувати за діяльність місіонера, 5 тис. крб. – для облаштування гуртожитку Чернігівської духовної семінарії, 300 крб. – вчителю співу семінарії, 60 крб. – ділоупоряднику цього ж закладу освіти, 2400 крб. – Чернігівському єпархіальному жіночому училищу, 4333 крб. – Стародубському чоловічому духовному училищу, 5 тис. крб. – на облаштування Новгород-Сіверського чоловічого духовного училища та ін., усього – 24 тис. 193 крб. Депутати позитивно вирішили це питання, а чернігівський єпископ Антоній затвердив підвищення цін до 30 – 32 крб. за пуд свічок у залежності від сорту. У свою чергу ревізійна комісія виявила, що вага свічок значно збільшувалася за рахунок надмірного потрапляння води у віск у процесі його перетоплення. Депутати від духовництва наполягали на тому, щоб заводське керівництво вдосконалило процес виробництва. Монастирі Чернігівської єпархії на той час майже не купували свічок місцевого заводу (оскільки самі займалися їх незаконним виробництвом для власних потреб) [11].

Депутати з'їзду у 1895 р. дозволили наглядачу підприємства С.Белопольському придбати для службових потреб пару коней, візок і зброю за 400 крб. [12]

За результатами перевірки, яку здійснила ревізійна комісія на початку 1896 р., завод перебував у задовільному стані, хоча майже не мав необхідної суми готівки. Кошти підприємства напередодні були спрямовані на закупівлю значної кількості воску, а у 1895 р. за розпорядженням чернігівського єпископа Антонія 25 тис. крб. було сплачено за облаштування гуртожитку Чернігівської духовної семінарії. На заводі була виявлена нестача 34 пудів обгорткового паперу [13].

У жовтні 1896 р. депутати з'їзду затвердили на наступний термін: наглядачем підприємства – священика С.Белопольського (як досвідченого службовця, що виправдав надії депутатів і керівництва єпархії), казначеєм – священика Д.Федорова [14].

На початку 1897 р. на рахунках і у касі підприємства залишилося тільки 2161 крб. Таке фінансове становище підприємства ревізійна комісія пояснювала закупівлею взимку значної кількості дров, воску та інших матеріалів. У заводських коморах зберігалося воску майже на 150 тис. крб., готової продукції (свічок і хрестиків) на суму близько 50 тис. крб. Виробництво одного фунта свічок із золоченням обходилося заводу 1 крб., тоді як такий обсяг продавався по 50 коп. [15] Тобто виробництво цього сорту свічок було не просто нерентабельним, а збитковим.

Щороку завод продовжував відраховувати 8 тис. крб. до емеритальної каси Чернігівської єпархії [16]. Додаткового фінансового капіталу підприємство не мало, тож з огляду на нестачу готівки всі операції здійснювалися за рахунок тих прибутків, що надходили від реалізації товарів [17].

Управління Чернігівського єпархіального свічкового підприємства, на основі закону про тривалість і розподіл робочого часу у закладах фабрично-заводської промисловості від 2 червня 1897 р., були розроблені правила внутрішнього розпорядку, згідно з якими продаж свічок та інших товарів припинявся у святкові і недільні дні, яких на той час було 29 на рік [18].

Усі будівлі підприємства, товари і матеріали у 1897 р., як і раніше, були застраховані Петербурзьким страховим товариством “Саламандра” на суму понад 114 тис. крб., страховий внесок становив 1271 крб. [19]

Ревізійна комісія 1898 р. відзначала збитковість випуску свічок із золоченням і рекомендувала встановити ціну на даний різновид товарів у розмірі 2 крб. за фунт. У порівнянні з 1896 р., у 1897 р. було продано на 530 пудів свічок більше. Монастирі купували свічки у незначній кількості. Ревізор також зазначав, що вологість або сухість сильно впливали на стан товарів і матеріалів (при вологій

погоді їх вага збільшувалася, а при сухій – зменшувалася). У 1897 р. на заводі працювало 32 робітники, в 1898 р. – 31 робітник. Щорічно завод сплачував 15 тис. крб. на утримання Чернігівського єпархіального жіночого училища [20].

На потреби єпархії у 1899 р. було надано майже 30 тис. крб. (з них приблизно 6,5 тис. Чернігівському єпархіальному жіночому училищу). На 1 червня 1900 р. фінансовий стан заводу визначався у розмірі 410 тис. 968 крб.; у порівнянні з січнем 1899 р. цей показник збільшився на 60 тис. крб. Тобто у 1900 р. завод досяг найбільших фінансових показників, яких до того часу ніколи не мав. На початок 1900 р. завод мав готівкою 61 тис. 230 крб. (з яких понад 58 тис. зберігалися у міському банку). Виробництво пуда хрестиків обходилося 40 крб. На заводі працював 41 робітник (у тому числі сторожі), з часом – 44 чол. За січень 1900 р. вони разом отримали як платню 763 крб. (на рік від 84 до 360 крб., більшість з них – від 216 крб. і вище). На території заводу містилися будівлі: комора, мурований амбар, воскобілильня, майстерня та будинок управління. Віск вироблявся сухий (майже без води; якщо ж була вода, то з часом вона випаровувалася, і свічки підсихали, тому їх продавали з надлишком). У керівництва Чернігівської єпархії були плани, що у перспективі не церкви, а саме свічковий завод буде повністю зі своїх прибутків утримувати духовні навчальні заклади [21].

Для того, щоб порівняти показники діяльності єпархіального свічкового підприємства із загальним церковним фінансуванням по єпархії, можемо зазначити, що на кінець 90-х рр. XIX ст. з державної казни на утримання усіх церковних установ Чернігівщини надавалися такі кошти: архієрейському будинку, кафедральному собору та їхнім працівникам – 7851 крб. на рік, духовній консисторії – понад 11 тис. крб., монастирям – 12 тис. 561 крб., на утримання духівництва єпархії – майже 197 тис. крб. Загалом – приблизно 230 тис. крб. [22]

1900 р. єпархіальне керівництво запровадило для свічкового підприємства додатковий капітал, який складався з 30 тис. крб. (державна рента). До Чернігівського єпархіального жіночого училища з прибутків заводу того року було передано майже 17 тис. крб. Підприємство купувало віск по 24 крб. за пуд [23]. У 1901 р. – по 25 – 27 крб. Було виготовлено 20 пудів хрестиків (продано – понад 19 пудів). Свічки продавалися: білі із золоченням – по 36 крб. за пуд, білі без золочення – по 34 крб., жовті – по 32 крб., хрестики – по 40 крб. за пуд. Майновий стан заводу на початок 1902 р. оцінювався у 428 тис. 794 крб. (гроші, цінні папери, рухоме і нерухоме майно, товари і матеріали, борги дебіторів перед заводом). На єпархіальні потреби з прибутків заводу було витрачено: 30 тис. 441 крб. спрямовано до Чернігівського єпархіального жіночого училища, 1601 крб. – надані духовній семінарії, 1200 крб. – братству св. Михайла, 9060 крб. – емеритальній касі, 5 тис. – до Чернігівського чоловічого духовного училища та ін. Працювало 33 робітники і 13 сторожів (які отримували за місяць від 5 до 30 крб. на одного працівника) [24].

У 1902 р. завідувач підприємства доповідав депутатам духівництва, що в 1901 р. значно скоротилися обсяги закупівлі церквами основної продукції місцевого єпархіального підприємства, а окремі приходські храми користувалися свічками, що були вироблені на території інших єпархій [25].

У 1902 р. на сторінках єпархіального часопису була опублікована розвідка В.Пестрякова про діяльність деяких єпархіальних свічкових заводів. Так, порівнюючи показники виробництва ними свічок протягом 1900 р., дослідник повідомляв, що чернігівське підприємство випустило 8300 пудів продукції та отримало 61 тис. 400 крб. чистого прибутку (на єпархіальні потреби було витрачено 41 тис. 700 крб.); полтавський єпархіальний свічковий завод – 12 тис. 600 пудів свічок і 56 тис. 300 крб. чистого прибутку (на єпархіальні потреби було витрачено 8400 крб.); харківське підприємство – 18 тис. 300 пудів, 90 тис. 500 крб. прибутку (на єпархіальні потреби було витрачено 71 тис. 300 крб.); орловський завод – 11 тис. 200 пудів, прибуток – 58 тис. 300 крб.; тульський завод – 14 тис. 200 пудів і 75 тис. 300 крб.; курський завод – 16 тис. 500 пудів і 104 тис. 300 крб. Автор статті зазначав, що спостерігалася загальноєвропейська тенденція до підвищення закупівельних цін на

віск, акцентував на проблемі підробки свічок і несумлінній діяльності комісіонерів, які вчасно не розраховувалися за придбану продукцію, для зменшення ціни на віск рекомендував розвивати бджільництво в епархіях. Пуд свічок, залежно від сорту, коштував від 32 до 36 крб. [26]

У жовтні 1903 р. наглядач епархіального підприємства священник С.Белопольський за власним бажанням звільнився із займаної посади. Водночас 11 церковно-службовців-претендентів, що прагнули її обійняти, подали відповідні заяви. Депутати епархіального з'їзду обрали на посаду наглядача заводу священника с. Забор'я Суразького повіту С.Жихарева, але останній відмовився. У результаті нового голосування був обраний священник с. Дягови Сосницького повіту І.Шендерей. Проте преосвященний Антоній 18 жовтня 1903 р. затвердив на цій посаді священника В.Платонова [27].

На сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" міститься кілька докладних відомостей про придбання церквами Чернігівської епархії свічок у окремі роки. Зокрема, в 1903 р. церкви (на той час їх було 1191 по всій епархії) купили від 1 до 59 пудів свічок (у середньому 5 – 7 пудів) [28].

У 1903 р. з активів Чернігівського заводу на епархіальні потреби було надано 66 тис. 047 крб., що фактично дорівнювало чистому прибутку підприємства за даний рік (68978 крб.). У порівнянні з діяльністю Київського свічкового заводу Чернігівському епархіальному підприємству церкви були винні утричі більше грошей. Хоча київський завод продавав від 9 до 14 тис. пудів свічок на рік, а чернігівський – у середньому понад 8 тис. пудів, прибутки були майже однакові. Так, у 1902 р. київське підприємство продало 14279 пудів свічок (чистий прибуток становив 60523 крб.), чернігівське – 8573 пудів (чистий прибуток – 60081 крб.). Акт ревізії за 1903 р. свідчить, що фінансовий стан заводу щороку поліпшувався [29].

У листопаді 1904 р. на епархіальному з'їзді духовництва завідувач управлінням заводу священник В.Миславський доповідав про те, що багато причтів і церковних старост Чернігівщини сплачують гроші за отримані у борг свічки протягом року, а деякі – навіть через кілька років. Тому підприємству дуже не вистачало готівки. Депутати постановили: якщо кошти за отриману продукцію не виплачувалися протягом півроку, то автоматично нараховувався грошовий штраф [30].

У 1904 р. на потреби епархії з коштів заводу було перераховано 55 тис. 299 крб. (на утримання будівель Чернігівської духовної семінарії і побудову її нових корпусів, утримання семінаристів – понад 15 тис. крб., до Чернігівського епархіального жіночого училища – 30 тис. крб., до емеритальної каси – 8 тис., братству св. Михайла – 1700 крб. та ін.), надано позичками – понад 24 тис. крб. За епархіальним підприємством були закріплені такі об'єкти: квартира наглядача, амбар на воскобілільні, майстерня, мурована комора, епархіальний будинок з Олександр-Невською церквою (страхова вартість 10 тис. крб.), контора управління і квартири казначая. [31].

Таким чином, третій період діяльності Чернігівського церковного свічкового заводу – період його найвищого розвитку, коли він став найпотужнішим суб'єктом господарювання у губернії.

Четвертий етап 1905-1916 рр. характеризується чергуванням років стабільного розвитку з періодами фінансових труднощів.

Чернігівський єпископ Антоній у січні 1905 р. відзначав, що церковне свічкове підприємство мало незначні фінансові проблеми [32].

Незважаючи на це, у жовтні 1906 р. на посаду наглядача заводу більшістю голосів депутатів духовництва епархіального з'їзду було переобрано (на наступні три роки) священника В.Платонова [33].

Стан підприємства, згідно з ревізією, яку провели на початку 1907 р., був визнаний задовільним. На 1 січня 1907 р. у касі і на рахунках заводу накопичилось 100 тис. 136 крб. [34] Планувалося побудувати на свічковому підприємстві нову теплу комору і приміщення для робітників [35].

У лютому 1907 р. ревізійна комісія відзначала, що стан заводу повільно, але покращувався. 46 тис. крб. з прибуткової частини підприємства було спрямовано на єпархіальні потреби: виплату платні службовцям Чернігівської духовної консисторії (2300 крб.), добудову і утримання нових будівель, а також на підтримку семінаристів (13 тис. 277 крб.), утримання учениць єпархіального жіночого училища (17 тис. 890 крб.), братству св. Михайла (1700 крб.), емеритальній касі (8 тис. крб.) та ін. [36] Тобто щороку з прибутків церковного підприємства “виймалися” значні суми грошей на різноманітні єпархіальні потреби. У серпні 1907 р. чернігівський єпископ Антоній наказав відтермінувати будівництво нових єпархіальних об’єктів, оскільки свічковий завод мав у своєму розпорядженні не так багато готівкових коштів (усього понад 63 тис. крб.). Планувалося 1908 р. придбати для підприємства новий паровий двигун за 800 крб. [37]

У жовтні 1908 р. заводське управління запропонувало депутатам духівництва проект заміни на підприємстві ручної праці механічною за допомогою нового парового двигуна. Даний проект було затверджено. Тоді ж було обрано поважного блюстителя заводу – духівника Чернігівської духовної семінарії священника М.Храмцова [38].

З 1908 р. щороку додатково з прибутків підприємства 2 тис. крб. повинні були надходити до Чернігівської духовної семінарії для того, щоб покрити борги цього навчального закладу [39].

На початку лютого 1909 р. на свічковому заводі працювало 39 робітників (29 майстрів, 10 сторожів і один городовий для охорони) [40].

У листопаді 1909 р. депутати з’їзду одногосно перебрали протоієрея В.Миславського на посаду завідувача підприємства (на наступні шість років). На посаду ж наглядача претендувало 18 осіб. Більшістю голосів церковнослужбовців новим наглядачем було обрано на п’ять років священника с. Обмачів Конотопського повіту О.Нагорського [41].

Згідно з розпорядженням єпархіального керівництва, на початку листопада 1909 р. була уворена друга посада єпархіального місіонера, і на його утримання свічкове підприємство мало надавати щорічно 1 тис. крб. [42]

11 листопада 1909 р. чернігівський єпископ Антоній затвердив новий статут єпархіального свічкового заводу, текст якого було оприлюднено на шпальтах часопису. Повна назва підприємства була такою “Черниговский епархиальный церковно-свечной завод”. Підприємство належало духівництву єпархії і воно керувало ним через рішення єпархіальних з’їздів. Отримані від продажу свічок кошти заводське управління мало спрямовувати на єпархіальні потреби і надавати на утримання духовних навчальних закладів. Статут зобов’язував усі церкви і монастирі Чернігівської єпархії купувати свічки тільки на місцевому заводі. З підприємства продукція відпущалася у спеціальних пакетах з етикетками, а кожна свічка мала штемпель: “Черниговский Епархиальный свечной завод”. Головною особою на підприємстві був наглядач, який завідував майном, будівлями, майстернями заводу, керував виробництвом, зберіганням продукції та її продажем, закуповував сировину. Ревізія на підприємстві мала відбуватися двічі на рік. Зарплата наглядача заводу становила 900 крб. на рік, його помічника – 400 крб., завідувача – 400 крб., казначея – 900 крб., бухгалтера – 720 крб. [43]

У листопаді 1909 р. заводське управління доповіло депутатам з’їзду про скрутне фінансове становище на підприємстві, яке було зумовлене великими боргами (99 тис. крб.) церков перед заводом і значним падінням обсягів реалізації свічок. Через це заводське правління прохало депутатів зменшити суми відрахувань з прибутків на єпархіальні потреби. Депутати пообіцяли врахувати ці обставини [44].

З доходної частини підприємства у 1909 р. було витрачено на утримання Чернігівської духовної семінарії 11 тис. 483 крб., підтримку Чернігівського жіночого училища – 34 тис. 566 крб. (що фактично становило 1/3 від загальної потреби на утримання цього навчального закладу) та ін. [45] У 1911 р. з коштів заводу на утримання єпархіального жіночого училища надійшло ще 15 тис. крб. [46]

У 1911 р. депутати з'їзду дозволили заводському управлінню встановити телефон, на що було дозволено витратити 300 крб. З 1 січня 1911 р. підвищувалася платня службовцям підприємства: завідувач мав отримувати 500 крб. на рік, наглядач і казначей по 1100 крб. [47]

У 1912 р. депутати з'їзду духовництва вирішили надати з коштів заводу майже 80 тис. крб. на утримання духовних навчальних закладів та інші єпархіальні потреби (емеритальній касі – 8 тис. крб., на утримання духовної консисторії – приблизно 8 тис., духовній семінарії – 10 тис., єпархіальному жіночому училищу – понад 25 тис. та ін.). Для того, щоб це стало можливим і не було тягарем для підприємства, заводському управлінню дозволили збільшити відпускні ціни на 4 крб. на всі сорти свічок [48].

У 1912 р. церковний завод надав зі своїх прибутків 94 тис. 860 крб. на спорудження Миколаївського єпархіального будинку і ще 100 тис. 823 крб. на інші єпархіальні потреби (купівлю будинку Маркельса – 16 тис. крб., на 2-е єпархіальне жіноче училище – понад 6 тис. крб., утримання духовної консисторії – 12 тис. 231 крб., духовній семінарії – 13 тис. крб., на утримання 1-го єпархіального жіночого училища – 34 тис. крб., братству св. Михайла – 2900 крб. та ін.) [49].

У 1914 р. священник Г.Кучеровський у нарисі про Чернігівський єпархіальний свічковий завод окрему увагу приділив фінансовим показникам підприємства. Зокрема, автор визначив кількість чистого прибутку церковного заводу у період з 1900 по 1909 рр. (включно) як 621 тис. 126 крб. Загальні ж прибутки заводу, на думку дослідника, щороку зменшувалися. Г.Кучеровський навів таку статистику: у 1910 р. було продано 7679 пудів свічок, у 1911 р. – 7844 пудів, у 1912 р. – 7991 пуд. У 1912 р. з прибутків підприємства на потреби єпархії було надано 83 тис. 992 крб. [50]

На кінець 1913 р. у касі заводу залишилися тільки 176 крб., борги церков і установ становили 142 тис. 821 крб., власні борги свічкового підприємства – 145 тис. 732 крб., майно оцінювалося у 238 тис. 846 крб., матеріалів і товарів зберігалось на 292 тис. 611 крб. (12358 пудів). Завод та управлінський комітет працювали добре. На єпархіальні потреби були надані такі кошти: на закінчення будівельних робіт у Миколаївському єпархіальному будинку – 31 тис. 397 крб. (загальні ж витрати на його спорудження і облаштування на той час становили понад 200 тис. крб.), позичка 2-ому єпархіальному жіночому училищу – 25 тис. 281 крб., духовній консисторії передано 15 тис. 700 крб., духовній семінарії – 6 тис. крб., Чернігівському єпархіальному жіночому училищу – 38 тис. 997 крб., утримання 2-го жіночого училища – 9365 крб., емеритальній касі – 8 тис. крб., братству св. Михайла – 2900 крб., утримання єпархіального будинку – 6226 крб. та ін. Чистий прибуток підприємства за 1913 р. – 9807 крб. Це був найнижчий показник за всю історію діяльності Чернігівського церковного свічкового заводу. Юридично саме йому належав також Миколаївський єпархіальний будинок, у ньому тоді іістилися: склад церковного начиння, поховальне бюро, книжковий склад, єпархіальна друкарня, булочний і кондитерський магазини, крамниця дитячого притулку, політурна майстерня, один працюючий та один недіючий фотосалони [51]. Вартість нового єпархіального будинку з приміщеннями була визначена у 158 тис. 844 крб., у тому числі системи благоустрою: опалення – 22 тис. 205 крб., електричне освітлення – 16 тис. 343 крб., садиба – 15 тис. крб. [52]

Події Першої світової війни призвели згодом до економічних негараздів як в цілому по Чернігівській єпархії, так, зокрема, і на церковному свічковому підприємстві. Передусім церкви не повертали значні суми грошей за продані ним свічки, у свою чергу завод не мав достатньо готівки для повернення власних боргів. Зокрема, на жовтень 1914 р. рухоме майно церковного заводу оцінювалося у 19 тис. 170 крб., нерухоме – у 234 тис. 261 крб. Підприємству на той час заборгували 191 тис. 982 крб. (з них 77 тис. 721 крб. завинило Василівське єпархіальне жіноче училище, і 96 тис. 169 крб. – борги за свічки). Сам завод заборгував – 227 тис. 996 крб. (Державному банку – 76 тис. 178 крб., кафедральному собору і монасти-

рям за будівництво другого єпархіального жіночого училища – 108 тис. 120 крб.). Будівлі підприємства були застраховані на 51 тис. 900 крб., приміщення Миколаївського єпархіального будинку з церквою і Романівською каплицею – на 132 тис. крб. у Синодальному страхуванні [53].

На 1 червня 1915 р. заборгованість церков перед підприємством становила 260 тис. 509 крб. На єпархіальні потреби того ж року з капіталів заводу було надано 158 тис. 644 крб. (Чернігівському єпархіальному жіночому училищу – 41 тис. 523 крб., духовній консисторії – 17 тис. 826 крб., духовній семінарії – 14 тис. 458 крб., Василівському єпархіальному жіночому училищу – 20 тис. 146 крб., емеритальній касі – 8 тис., місіонерам єпархіального братства – 2900 крб. та ін.) [54].

У листопаді 1915 р. депутати єпархіального з'їзду переобрали завідувача управління Чернігівського свічкового заводу, оскільки священник В.Миславський, який тривалий час обіймав цю посаду, за власним бажанням вийшов у відставку. Процес обрання розтягнувся на два тури, оскільки чернігівський єпископ Василій вимагав призначення надзвичайно відповідальної і надійної людини. Депутати також вирішили, що від того часу завідувач управління повинен був керувати видобутком торфу для духовних навчальних закладів єпархії і наглядати за діяльністю пекарні. Окрім цього, завідувач продовжував опікуватися єпархіальним складом церковного начиння (який було засновано ще 1913 р.), що діяв при Братстві св. Михайла, князя Чернігівського (майна, товарів і капіталу склад мав на 40 тис. крб.). 28 листопада 1915 р. на посаду завідувача Чернігівського свічкового підприємства на наступні шість років з платнею 2400 крб. на рік (1800 крб. – з капіталів заводу, 600 крб. – з емеритальної каси) єпископом Васиєм було призначено священника О.Короткевича (одночасно він був головою і єпархіального з'їзду духовництва). Депутати відзначали, що завод перебував у скрутному становищі через нестачу воску, ціни на який значно підвищились у зв'язку з Першою світовою війною та інфляційними процесами в економіці. Зокрема, пуд жовтого воску коштував 32 крб. Окремі церкви єпархії клопоталися, щоб підприємство взагалі відпускало їм свічки у кредит [55].

У червні 1916 р. була проведена, очевидно, одна з останніх ревізій на заводі. Ревізійна комісія встановила, що підприємство мало готівки на 232 тис. 535 крб., з яких 230 тис. 518 крб. перебувало на рахунках у чернігівських банках. За перше півріччя 1916 р. на завод надійшло 429 тис. 634 крб. за різні операції. Церкви заборгували підприємству 134 тис. 582 крб. Загальні ж борги дебіторів перед заводом становили 332 тис. 131 крб. Підприємство завинило єпархії 204 тис. 207 крб. Нерухоме майно оцінювалося у 236 тис. 968 крб. (на балансі заводу також перебувала єпархіальна друкарня при Миколаївському єпархіальному будинку). На заводських складах накопичилося 2370 пудів товарів і матеріалів (на суму 80 тис. 108 крб.). Ціна пуда жовтого воску з доставкою на підприємство коливалася від 38 до 92 крб. (на червень – 82 – 97 крб. за пуд). На утримання 2-го єпархіального жіночого училища з капіталів заводу було надано 159 тис. 734 крб. Для облаштування Миколаївського єпархіального будинку і друкарні було витрачено 217 тис. 241 крб. Згідно з висновками ревізійної комісії, становище на заводі було задовільним, незважаючи на економічні негаразди. Тобто внаслідок професійних дій керівництву підприємства вдалося стабілізувати фінансову ситуацію на заводі. Заводське управління на той час складалося з 5 осіб. Завідувач отримував 150 крб. платні на місяць, казначей – 116 крб., наглядач – 108 крб., його помічник – 33 крб. На підприємстві працювали також бухгалтер, три письменники, 15 майстрів, 7 службовців і кучерів, один городовий [56].

Враховуючи усі обставини функціонування Чернігівського церковного свічкового заводу, можна зауважити, що хоча теоретично підприємство було монополістом з виробництва і продажу свічок для церков і монастирів Чернігівської єпархії, однак на практиці це не відповідало дійсності через численні порушення з боку церковнослужбовців і представників місцевих органів влади. Незважаючи на це, підприємство змогло стати найпотужнішим виробником церковних свічок

у епархії і завдяки діяльності окремих його керівників перетворитися у найдорожчий суб'єкт господарської діяльності.

Члени комітету свічкового підприємства обиралися епархіальним з'їздом і затверджувалися архієреєм. Комітет складався з наглядача і двох помічників, з 1890 р. – наглядача, його помічника, завідувача і казначея.

У різний час на свічковому заводі працювали: помічником наглядача С.Яковенко, казначеєм – священики П.Покащевський, О.Нагорський, П.Корнієвський, М.Росинський; бухгалтерами – Струников, Овечкин, Герасимов, Г.Зборовський, І.Атвилов; письменниками – Гнучевський, Кристаловський, Делеуров, Погода, І.Атвилов, Г.Юркевич, В.Романенко; майстрами – селянин Войтенко, М.Стацюков, М.Чухліб, О.Новоднев, Євмененко, Є.Романенко, Д.Коноша, Кудряшов, мідником – Нахимович; сторожами – Аврамчук, Гусаченко, Герасименко, Коробка та ін.

Багато проблем, що призводили до незадовільної роботи заводу, можна пояснити як неналежним ставленням керівництва Чернігівської епархії до своєї головної господарської структури, так і особистими якостями людей, які працювали у заводському управлінні. Більшість церковнослужбовців, котрі обиралися на керівні посади, взагалі не мали необхідних навичок і вмінь, тому належне функціонування підприємства цілком залежало від їхнього старання по оволодінню знаннями з технології виробництва свічок, економіки, фінансів і бухгалтерського обліку.

На основі тих фінансових звітів, які були оприлюднені в епархіальних часописах, можна приблизно встановити загальні фінансові показники за увесь час діяльності Чернігівського епархіального свічкового заводу (з 1872 по 1916 рр.), а саме: загальний прибуток – понад 9 млн. крб., чистий прибуток – понад 1 млн. 700 тис. крб., було вироблено свічок – понад 255 тис. пудів, продано – понад 255 тис. пудів. Найвище загальна вартість заводу оцінювалася у 1913 р. – 674 тис. 454 крб. (капітали і фонди). На потреби епархії за 23 роки було надано 1591415 крб. (інформація за 20 перших років майже відсутня, середній річний прибуток того часу становив приблизно 20 тис. крб., тому цифра може доходити до 2 млн. крб.). Так, тільки на утримання та облаштування Чернігівського епархіального жіночого училища було надано понад 330 тис. крб., Чернігівської духовної семінарії – понад 150 тис. крб., Чернігівського чоловічого духовного училища – майже 100 тис. крб. та ін.

Таким чином, Чернігівський епархіальний свічковий завод був одним з основних, а фактично головним джерелом як для фінансування і підтримки головних духовно-навчальних закладів епархії, так і для втілення у життя окремих епархіальних проєктів.

Керівники Чернігівського епархіального свічкового заводу

Рік	Наглядач заводу	Завідувач управління
1872 р.	священик Т.Стефановський	
1878 р.	священик М.Розумовський	
1882 р.	священик О.Случевський	
1885 р.	священик А.Некрашевич	
1890 р.	О.Корейша	священик В.Миславський (до 1915 р.)
1893 р.	священик С.Белопольський	
1903 р.	священик В.Платонов	
1909 р.	священик А.Нагорський	
1914 р.	священик Ф.Тарасевич	
1915 р.		священик (протоієрей) О.Короткевич

Фінансові показники діяльності церковного свічкового підприємства

Рік	Загальний прибуток	Чистий прибуток	Основний капітал і фонди	Товари і матеріали	Вироблено товарів	Борг церков та окремих установ	Борг заводу	Витрати на спархальні потреби
1873 р.		14438 крб.		38323 крб.				3917 крб.
1876 р.								7000 крб.
1877 р.								4000 крб.
1878 р.								8000 крб.
1879 р.						понад 25000 крб.		
1885 р.		37321 крб.	173713 крб.	153620 крб.		67489 крб.		46320 крб.
1886 р.	175826 крб.	28311 крб.	138301 крб.				49092 крб.	12308 крб.
1889 р.	128964 крб.				5088 пуд. (на 146734 крб.)	95434 крб.	115500 крб.	
1890 р.	84794 крб.				4099 пуд., продано – 4117 пуд. (на 120809 крб.)			
1891 р.	142614 крб.					74759 крб.		
1892 р.				131325 крб.		113117 крб.	69337 крб.	
1893 р.		21732 крб.	158943 крб.			97384 крб.	64946 крб.	19840 крб.
1894 р.	209881 крб.	39281 крб.		194913 крб.				
1895 р.	215508 крб.	38913 крб.			6312 пуд. (продано – 6589)	99986 крб.	69962 крб.	23922 крб.
1896 р.	240814 крб.	49337 крб.			6461 пуд. (продано – 6363)			
1897 р.	258072 крб.	52411 крб.	366000 крб.		7403 пуд. (продано – 7073)		25304 крб.	
1898 р.	266911 крб.	52122 крб.			7500 пуд. (7603)	99775 крб.	34372 крб.	
1899 р.	292722 крб.	63361 крб.	350600 крб.	208539 крб.	8290 пуд. (7995)			
1900 р.	294952 крб.	54418 крб.	384777 крб.		8189 пуд. (8612)	100528 крб.	38391 крб.	29472 крб.
					8545 пуд. (на 215769 крб.), продано – 8407 (на 288135 крб.)	100503 крб.	23000 крб.	55278 крб.
1901 р.	336588 крб.	53922 крб.	428794 крб.	230324 крб.	8696 пуд. (на 229506 крб.), продано – 8550 (на 293317 крб.)			47315 крб.

1902 р.	317943 крб.	60081 крб.				8626 пуд. (на 231334 крб.), продано – 8573 (на 294013 крб.)			67630 крб.
1903 р.	343473 крб.	68978 крб.	427439 крб.	313462 крб.		8919 пуд. (на 242909 крб.), продано – 9487 (на 325675 крб.)	98856 крб.	27119 крб.	66225 крб.
1904 р.	326262 крб.	69173 крб.	439354 крб.			11404 пуд. (на 300685 крб.), продано – 8872 (на 304054 крб.)	84296 крб.	21437 крб.	55089 крб.
1905 р.	310737 крб.	70124 крб.				7797 пуд. (на 208511 крб.), продано – 8843 (на 303467 крб.)			39814 крб.
1906 р.	315680 крб.	71511 крб.				8853 пуд. (на 234345 крб.), продано – 9062 (на 311036 крб.)	121209 крб.		44211 крб.
1907 р.	287492 крб.	64822 крб.				7745 пуд. (на 206407 крб.), продано – 8099 (на 277780 крб.)			45348 крб.
1908 р.	267786 крб.	54537 крб.	526427 крб.	352872 крб.		7379 пуд. (на 202418 крб.), продано – 7343 (251815 крб.)	122461 крб.		58481 крб.
1909 р.	253908 крб.	47625 крб.				7183 пуд. (на 198091 крб.), продано – 7093 (на 243275 крб.)			64660 крб.
1910 р.			490108 крб.						
1911 р.			509666 крб.	291089 крб.			98292 крб.	1589 крб.	15000 крб.
1912 р.		63454 крб.	604160 крб.	283370 крб.			114103 крб.	86186 крб.	195683 крб.
1913 р.	391237 крб.	9807 крб.	674454 крб.	292603 крб.		6092 пуд. (на 170055 крб.), продано – 6579 (на 263127 крб.)	142821 крб.	105714 крб.	понад 150000 крб.
1914 р.			446896 крб.	364798 крб.		5696 пуд. (на 158963 крб.), продано – 6711 пуд (на 275374 крб.)	191982 крб.	227996 крб.	
1915 р.		65832 крб.	751325 крб.	141086 крб.			260509 крб.	160666 крб.	158644 крб.
1916 р.	429634 крб.		684193 крб.	80108 крб.			332131 крб.	204207 крб.	376975 крб.

1. Журналы общепархиального съезда депутатов духовенства, состоявшегося в январе 1891 года Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1891. – № 10. – Часть официальная. – С. 412-419.
2. Журналы общепархиального съезда по делам свечного епархиального завода // ЧЕИ. – 1891. – № 17. – Часть официальная. – С. 637-640.
3. Объявления // ЧЕИ. – 1891. – № 20. – Часть официальная. – С. 699-700.
4. Акт ревизионной комиссии по свечному епархиальному заводу 1891 года октября 16 дня // ЧЕИ. – 1891. – № 21. – Часть официальная. – С. 749-761.
5. Журналы по делам свечного епархиального завода // ЧЕИ. – 1891. – № 24. – Часть официальная. – С. 20-64; Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1891 год // ЧЕИ. – 1893. – № 3. – Часть официальная. – С. 105-176; № 4. – Часть официальная. – С. 176-245.
6. Управление Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1892. – № 2. – Часть официальная. – С. 50-52.
7. Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1892 год // ЧЕИ. – 1893. – № 8. – Часть официальная. – С. 1-63.
8. Разные известия // ЧЕИ. – 1893. – № 18. – Часть официальная. – С. 410.
9. Журналы Черниговского общепархиального съезда духовенства 1893 года // ЧЕИ. – 1894. – № 3. – Часть официальная. – С. 1-11.
10. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1894. – № 8. – Часть официальная. – С. 308-332.
11. Журналы Черниговского общепархиального съезда духовенства 1894 года // ЧЕИ. – 1894. – № 23. – Часть официальная. – С. 7=11.
12. Журналы общепархиального съезда духовенства 1895 года // ЧЕИ. – 1895. – № 23. – Часть официальная. – С. 3-4.
13. Акт ревизионной комиссии и доклад управления свечного завода // ЧЕИ. – 1896. – № 6. – Часть официальная. – С. 125-135.
14. Журналы общепархиального съезда духовенства 1896 года // ЧЕИ. – 1896. – № 24. – Часть официальная. – С. 2-7.
15. Акт ревизионной комиссии // ЧЕИ. – 1897. – № 6. – Часть официальная. – С. 123-131.
16. Журналы общепархиального съезда духовенства // ЧЕИ. – 1897. – № 11. – Часть официальная. – С. 21.
17. Отчет епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1897. – № 13. – Часть официальная. – С. 402-431.
18. От управления Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1898. – № 1. – Часть официальная. – С. 20-21.
19. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1898. – № 6. – Часть официальная. – С. 147-152.
20. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – Часть официальная. – С. 529-557.
21. Акт ревизионной комиссии по свечному епархиальному заводу // ЧЕИ. – 1900. – № 13. – Часть официальная. – С. 321-329; Краткий отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1899 год // ЧЕИ. – 1900. – № 18. – Часть официальная. – С. 454-485.
22. Ведомость о суммах, ассигнованных из казны на штатное содержание по Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1897. – № 4. – Часть официальная. – С. 92-94.
23. Краткий отчет о суммах и операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1900 год // ЧЕИ. – 1901. – № 17. – Часть официальная. – С. 551-585.
24. Краткий отчет о суммах и операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1901 год // ЧЕИ. – 1902. – № 18. – Часть официальная. – С. 559-594.
25. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1902. – № 18. – Часть официальная. – С. 1-4.
26. Пестряков В. К вопросу о деятельности епархиальных свечных заводов // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 670-677; № 21. – Часть неофициальная. – С. 702-707.
27. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1903. – № 24. – Часть официальная. – С. 16-17, 35.
28. Ведомость о заборе церквями Черниговской епархии из Черниговского епархиального церковно-свечного завода свечей за 1903 год // ЧЕИ. – 1904. – № 15. – Часть официальная. – С. 1-44.
29. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1904. – № 17. – Часть официальная. – С. 568-578; Краткий отчет о суммах и операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1903 год // ЧЕИ. – 1904. – № 19. – Часть официальная. – С. 773-792.
30. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1905. – № 17. – Часть официальная. – С. 17-18, 26-27.
31. Акт ревизионной комиссии по епархиальному свечному заводу // ЧЕИ. – 1905. – № 18. – Часть официальная. – С. 718-730; Акт ревизионной комиссии по епархиальному свечному заводу // ЧЕИ. – 1905. – № 19. – Часть официальная. – С. 782-790.
32. От управления Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1905. – № 3. – Часть официальная. – С. 89-90.
33. Журналы общепархиального съезда депутатов духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1907. – № 17. – Часть официальная. – С. 28-29.

34. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1907. – № 16. – Часть официальная. – С. 530-539.
35. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1907. – № 19. – Часть официальная. – С. 645-657.
36. Акт ревизионной комиссии по епархиальному свечному заводу // ЧЕИ. – 1907. – № 16. – Часть официальная. – С. 530-539; Акт ревизионной комиссии по епархиальному свечному заводу // ЧЕИ. – 1907. – № 19. – Часть официальная. – С. 645-657.
37. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1908. – № 17. – Часть официальная. – С. 8-9, 34.
38. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1909. – № 20. – Часть официальная. – С. 9-10, 12-13, 28.
39. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1909. – № 21. – Часть официальная. – С. 1-2.
40. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1909. – № 17. – Часть официальная. – С. 617-633.
41. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1909. – № 20. – Часть официальная. – С. 13-14.
42. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1909. – № 23. – Часть официальная. – С. 1-2.
43. Устав Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1910. – № 2. – Часть официальная. – С. 34-61.
44. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1910. – № 21. – Часть официальная. – С. 34, 36-38, 59-62.
45. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // ЧЕИ. – 1910. – № 21. – Часть официальная. – С. 9-18, 32-45; Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1909-1910 учебный год // ЧЕИ. – 1911. – № 2. – Часть официальная. – С. 65.
46. Смета прихода и расхода по содержанию Черниговского епархиального женского училища на 1911 год // ЧЕИ. – 1911. – № 11. – Часть официальная. – С. 2.
47. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства сессии 1910 г. // ЧЕИ. – 1911. – № 13. – Часть официальная. – С. 2-4.
48. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства и церковных старост // ЧЕИ. – 1911. – № 23. – Часть официальная. – С. 1.
49. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // Вера и жизнь. – 1913. – № 18. – Часть официальная. – С. 570-584.
50. Кучеровский Г. Черниговский епархиальный свечной завод (1872 г.-1912 г.) и назревший вопрос // Вера и жизнь. – 1914. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 63-76; № 21. – С. 54-63.
51. Акт ревизии и капиталов Епархиального Свечного завода // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – Часть официальная. – С. 457-473; Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // Вера и жизнь. – 1914. – № 21. – Часть официальная. – С. 644-650.
52. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // Вера и жизнь. – 1914. – № 21. – Часть официальная. – С. 644-650.
53. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // Вера и жизнь. – 1914. – № 21. – Часть официальная. – С. 644-650.
54. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // Вера и жизнь. – 1916. – № 21-22. – Часть официальная. – С. 503-525.
55. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства сессии 1915 г. // Вера и жизнь. – 1916. – № 19-20. – Часть официальная. – С. 408-427.
56. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу // Вера и жизнь. – 1916. – № 21-22. – Часть официальная. – С. 503-525.

В статье на основе материалов, которые были опубликованы в журналах «Черниговские епархиальные известия» и «Вера и жизнь», говорится о деятельности Черниговского епархиального свечного завода в 1872 – 1916 гг. Основное внимание уделено вопросу финансирования этим предприятием различных церковно-образовательных проектов в Черниговской епархии.

Ключевые слова: Черниговская епархия, завод, предприятие, свечи, прибыль.

On the basis of the materials which were published in the newspaper “Chernihiv eparchial tidings” and “Faith and life” this article refers to the activities of the Chernihiv diocese candle factory in the 1872-1916. In this article basic attention is spared to the question of financing various church and educational projects in the Chernihiv diocese by this enterprise.

Keywords: Chernihiv diocese, factory, candles, profit.

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ІЛЛІНСЬКОЇ ДРУКАРНІ: МАТЕРІАЛИ ДО ВИДАННЯ "СОБРАНИЯ ПОУЧЕНИЙ НА ВСЕ ВОСКРЕСНЫЕ И ПРАЗДНИЧНЫЕ ДНИ" 1778 р.

Стаття присвячена діяльності Чернігівської Іллінської друкарні в 70-х рр. XVIII ст. У додатку надруковані документи, які висвітлюють історію підготовки й публікації в Чернігові 1778 р. твору «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни».

Ключові слова: Чернігів, Іллінський монастир, друкарня, видання, єпархія.

Історія Чернігівської Іллінської друкарні залишається актуальною дослідницькою темою, адже на науковому фундаменті, закладеному Т. Каменєвою і С. Клепиковим, досі надбудовано небагато. Вивчення діяльності друкарні започаткував ще архієпископ Філарет (Гумілевський)¹. Він же у своєму нарисі згадав архівні справи, що зберігалися у Чернігівській духовній консисторії і стосувалися функціонування друкарні у 70 – 80-х рр. XVIII ст. Хоч би як це не дивно, але завжди охочий до оприлюднення джерел у даному випадку владика жодного документа із згаданих справ не надрукував. Протоіерей О. Єфимов у своєму нарисі про Іллінський монастир повторив відому інформацію, не згадавши жодного архівного документа². В. Дубровський, користуючись реквізованим архівом Чернігівського Троїцького архієрейського дому (Троїцько-Іллінський монастир), дослідив діяльність друкарні в першій половині XIX ст. і у 1928 р. видав змістовну брошуру³ з публікацією численних документів за період з 1799 р. по 1845 р., зауваживши, що, «на жаль, нам не відомі матеріали про її стан в другій половині XVIII ст.»⁴. І хоча на сьогодні зроблені кроки вперед з вивчення історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря⁵, сюжет, якому присвячена наша публікація, досі залишався в тіні. Але у Державному архіві Чернігівської області у тому ж таки фонді Чернігівської духовної консисторії збереглася справа, яка містить документи, що висвітлюють процес підготовки й видання Чернігівською друкарнею книжок під назвою «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни»⁶. Автором цього твору, що вперше був надрукований у 1775 р. і неодноразово перевидавався у Петербурзі й Москві⁷, вважається Петербурзький архієпископ Гаврило (Петров), а редактором – Московський митрополит Платон (Левшин)⁸. За вказівкою уряду подібне видання було здійснено також Києво-Печерською та Чернігівською Іллінською друкарнями. У Києві воно вийшло з друку в лютому 1778 р., а у Чернігові – в березні 1778 р.⁹

Виявлені нами архівні матеріали дозволяють проаналізувати не лише процес підготовки цього видання в Чернігові, а й, либонь, сформулювати більш широку мету: дослідити, в яких умовах і яким чином відбувалося відродження Чернігівської Іллінської друкарні, які при цьому комерційні стратегії плекали чернігівські видавці і які фінансові оборудки підтримував уряд на ниві поширення архіпастирського слова в парафіях, не зачіпаючи наразі питання ефективності таких заходів у справі релігійної освіти місцевих пастирів і парафіян.

Утім, стисло нагадаємо передісторію ренесансу Чернігівської Іллінської дру-

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян ЧНПУ.

карні. Заснована Лазарем Барановичем, вона до початку XVIII ст. була досить успішним і рентабельним підприємством, про що свідчить кількість її видань і відгуки сучасників. Наприклад, митрополит Дмитрій (Туптало) з Ростова в листі до Стефана (Яворського) висловлював здивування темпами виходу продукції з Чернігівської друкарні під орудою архієпископа Іоанна (Максимовича)¹⁰. За наказом царя Петра I у 1712 р. Іоанн (Максимович) отримав чин митрополита і неосяжну Сибірську паству. В Чернігові його справу продовжив архієпископ Антоній (Стаховський). Але вже у 1719 р. почався урядовий «розиск» діяльності Чернігівської друкарні. Навесні 1720 р. поширилися чутки, буцімто друкарню переведуть до Петербурга. Антоній (Стаховський) у листі від 1 червня 1720 р. клопотався перед гетьманом Іваном Скоропадським, аби той захистив друкарню. Але на початку 1721 р. владику Антонія, як його попередника, відправили до Сибіру на Тобольську кафедру, а невдовзі і сам гетьман пішов на той світ. 21 лютого 1721 р. Синод видав указ, яким друкарні Києво-Печерської лаври і Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря передавалися під управління Синоду і без його дозволу не мали права нічого друкувати. З цього часу Чернігівська друкарня почала занепадати, а у 1771 р. припинила свою діяльність.

Відновлення Чернігівської друкарні вдається простежити за матеріалами справи, яка почасти оприлюднюється в додатку нашої статті. Синодальний указ про друкування в Чернігові книжок «на все воскресные и праздничные дни поучений» датується 20 серпня 1776 р. Наклад виданий мав бути поширений і на Переяславську єпархію, яка потребувала 376 примірників. Для Чернігівської єпархії треба було надрукувати 596 примірників. З московської друкарської контори в Чернігів надіслали зразок «Повчань». Чернігівський єпископ Феофіл (Ігнатович) через Чернігівську духовну консисторію наказав архімандриту Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря розпочати підготовку видання. Однак виявилось, що це не просто зробити, адже після моровиці 1771 р. друкарські інструменти загубилися, матеріал (фарбу, папір) не заготовляли, але найгірше – майстри друкарні або померли, або втекли з Чернігова. Все це довелося надолужувати. Безпосередня відповідальність за підготовку і друк книжок покладалася на настоятеля монастиря. За час, поки тривав цей процес, змінилося керівництво обителі. Починав реанімацію друкарні архімандрит Євстафій. Цікавим є його рапорт, де висловлені думки з приводу діяльності друкарні та її майбутньої продукції (док. № 2). Зокрема, Євстафій вважав, що наказ Синоду друкувати в Чернігові книги без «відступу» від російських видань за змістом і формою (структурою) не доцільно, бо місцева людність звикла до своїх книжок, а російські зразки, мовляв, незвичні, не будуть користуватися попитом і купуватися населенням. Архімандрит Євстафій висловив ще одну цікаву пропозицію: друкувати поряд з грубезними «Повчаннями» «малые книжки» – канони, молитвослови. Торгівля такою продукцією мала стати успішною й приносити необхідні для друкарні обігові кошти. Але в 1777 р. його перевели до Новгород-Сіверського монастиря, а новий настоятель Троїцько-Іллінського монастиря Паїсій у дискусії з архієреєм та Синодом з приводу діяльності друкарні не вступав, лише справно виконував накази керівництва. Втім, пропозиція друкувати і продавати навчальну літературу – «буквари, часословцы и псалтыри» – ним також була висловлена (док. № 12, 13).

У березні 1778 р. наклад книжок було виготовлено. У вересні того ж року представник Переяславської єпархії ігумен Герман доставив у Чернігів гроші й отримав належну кількість екземплярів «Повчань» (док. №№ 5, 9, 10, 11). Щодо збору грошей за книжки в Чернігівській єпархії, то виникли деякі проблеми, але уряд не збирався втрачати бодай копійку від цього проекту. Тих, хто намагався ухилитися від сплати грошей за книжки, спочатку суворо попереджали, «чтоб неотменно без всякого отлагательства за поучительные книги деньги были отданы с получения ордеров в 3 дни для неукоснительной в консисторию доставки, напоминая при том, что в случае не отдачи за представлением в консисторию с имянным показанием упорствующих будет с ними поступлено как с ослушниками ука-

зов»¹¹. Наприклад, коли Березенське духовне правління повідомило консисторію, що гроші з усіх парафій зібрані, крім двох – Михайлівської і Бігацької: у першому випадку священник посилався на брак грошей «за крайню скудостю прихода», у другому – силачувати гроші за книжки настоятелю церкви заборонив князь Куковатов – власник Бігача, то чернігівський владика і духовна консисторія миттєво відреагували повторним суворішим указом «с предписанием таким, чтобы, призвав Михайловского священника в правление... безотговорочно отдать на один экземпляр 3 руб. 16 коп. 1/4 с зборов церковных денег не далее как декабря к 6 числу неотменно, в противном же случае, если далее указному повелению упорствовать будет, отрешить от церкви, а другого определить. Князю Куковатову: дабы он священнику бежицкому в отдаче денег никакого возбранения не чинил,.. иначе, куда надлежит на основании Законов представлено будет»¹². Зрештою, до травня 1779 р. усі кошти за «Повчання» були зібрані (док. №№ 15, 16, 17). Так архінастирське слово поширилося в суціль безграмотні маси...

Документи в додатку друкуються мовою оригіналу, згідно з нормами сучасного російського правопису; збережено деякі особливості лексики. Документи подані в хронологічному порядку. Знаком // відокремлюються сторінки документів. Не відтворені другорядні документи зі справи, як-от: рапорти консисторій, настоятеля Троїцько-Іллінського монастиря, духовних правлень про отримання, відправлення, виконання указів.

1. *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Кафедральные Черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский (с приложением несколько неизданных сочинений Св. Димитрия и многих грамот). – Чернигов, 1861. – С. 3 – 94.

2. *Ефимов А., прот.* Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архирейский Дом, его прошлое и современное состояние. (1069 – 1910) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1910. – № 24. – Часть неоф. – С. 840 – 841.

3. *Дубровский В.* Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. – К., 1928. – 65 с.

4. Там само. – С. 5.

5. *Акименко І.М.* Культурно-просвітницька діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (друга половина XVII – XVIII ст.) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 127 – 130; *Вона ж.* Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII – XVIII ст.) / Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. (07.00.01). – Харків, 2004. – 17 с.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 297 (Дело о напечатании в монастырских типографиях книг «Поучений» и рассылке их по церквам. 4 октября 1776 г. – 26 июня 1779 г. – 304 арк.).

7. Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века / Составители А.С. Зернова, Т.Н. Каменева. – М., 1968. – С. 299 – 501.

8. *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Обзор русской духовной литературы. – СПб., 1884. – С. 380 – 381.

9. *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Государственная библиотека им. В.И. Ленина. Труды. – Т. III. – М., 1959. – С. 326, (№ 145); *Запаско Я., Исаевич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 2 (1765 – 1800). – Львів, 1984. – С. 38; Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог / Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий. – К., 1998. – С. 161 – 162.

10. *Федотова М.А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского: исследование и тексты. – М., 2005. – С. 142, 320.

11. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 297. – Арк. 136 зв.

12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 297. – Арк. 152 – 152 зв.

ДОДАТОК

ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 297.

Дело о напечатании в монастырских типографиях книг «Поучений»
и рассылке их по церквам. (4 октября 1776 г. – 26 июня 1779 г.). – 304 арк.

№ 1

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященному Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского
Доношение

Указом Ея Императорского Величества, из духовной Вашего Преосвященства консистории в силе Святейшего Правительствующего Синода указа прошлого октября 4 дня о печатании в Троицкой типографии книг Поучений на воскресные и праздничные дни, состоявшимся велено, как скоро к напечатанию оных Поучений зготовиться и приступить будет можно, Вашему Преосвященству репортовать. И во исполнение оного Указа сим Вашему Преосвященству доношу, что как печатание книг по причине моровой язвы в 1771 году остановлено и по сие время не печатано, и потому: как инструменты типографские из типографского дому были перенесены, так мастеровые иные в язву померли, а прочие разбрелись, да и материалов уже с того времени не заготовлявано, однак по получении Указа, к тому // преступлено. Типографский дом, сколько время дозволило, всем нужным поправлен, инструменты внесены и расположены, материалы и бумага если б не препятствовало нынешнее бездорожье, сысканы бы уже были, но и за тем остановки не будет. А только недостаток есть в некоторых мастеровых, но и за теми уже в те места, откуда оных получить можно, писано, и как думается, то если что особливое не попрепятствует, в будущем генваре месяце печатание книг с помощью Божиею и благословением Вашего Преосвященства начало свое возьмет, о чем сим Вашему Преосвященству репортую.

Евстафий, архимандрит Троицкий
1776 г., декабря 5 дня.

Арк. 5 – 5 зв.

№ 2

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященному Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского

Троицкого Ильинского Черниговского монастыря архимандрита Евстафия з братиею

Покорнейшее доношение

Указом Ея Императорского Величества из Святейшего Правительствующего Синода к Вашему Преосвященству, а из консистории Вашего Преосвященства ко мне посланным, велено на Черниговскую и Переяславскую епархии в типографии Троицкой напечатать книги Поучений по присланному экземпляру, а как в оной типографии печатание книг седьмой год уже остановлено, почему и мастеровые иные в нещасливое время померли, а иные за немением здесь работы разбрелись по другим типографиям, то хотя с трудом, но однак слава Богу, к печатанию оных приуготовилися и бумага подражена. Но как для меня сие дело новое, то разбирая дела типографские нахожу указ Святейшего Синода, которым велено печатание книг производить во всем сходственно против московской синодальной типографии, но я в том для меня нахожу сомнения, а именно: я разумею точность в том, что принадлежит до материи разума, слов, силы и даже до последней запятой, а не до формы книг и расположения порядка оных, кроме устава. Например: Псалтыри, в московской типографии печатанные, не имеют // по каждой кафизме тропарей и молитов, а напечатаны купно тропари и молитвы во окончании. А у нас печатают по каждой кафизме, и народ к тому приобьик, то если печатать по каждой кафизме, так как прежде, только б те ж самые, какие в московской псалтыре напечатаны, мне, кажется, противности не будет, если ж печатать против московских, то покупать не станут. Следовательно, капитал будет долго без обороту, а тем будет убыток монастырской. Второе: в Малой России народ всякого звания, будучи грамотные, мужеск и женск пол приобьикли сами молитвословия сверх церковного пения отправлять, для чего и печатались под разными именами малые книжки, собранных из разных больших книг – каноны и другие моления. И ныне, если в рассуждении наций напечатать, избрав каноны о покаянии или Богоматери и прочим святым, каковы только московские типографии в книгах напечатаны, кроме запрещенных акафистов и чего в московской типографии не печатают, то каком бы они не были положении в лист или четверть, малыми или большими литерами, мне так же кажется, ни Церкви святой, ни намерению Святейшего Правительствующего Синода противности быть не может; но как мне того собою учинить невозможно, а печатать вишеписанные Поучения надобно неминуемо (для мастеровых людей, которые сверх жалования получают прикладку книг, а без того держаться типографии не захотят) другие какие меньшие к печатанию заложить книжки, сохраняя интерес монастырской. Того ради // Вашему Преосвященству сим покорнейше донося, прошу о вишеписанном учинить рассмотрение; если ж почему неудобство сыщется, то представить Святейшему

Правительственному Синоду со изъяснением и с требованием резолюции, по сем учинить милостивую архипастырскую резолюцию*.

Вашего Преосвященства всенижайший послушник архимандрит Евстафий з братиею.
Марта 6 дня 1777 г.

Арк. 7 – 8.

№ 3

Указ Ея Императорского Величества Самодержицы Всероссийския из Святейшего Правительствующего Синода Преосвященному Феофилу, епископу Черниговскому и Новгородка Северского

В прошлом 1776-м году, августа от 20-го дня посланным из Святейшего Синода к Вашему Преосвященству указом велено: Поучений на все воскресные и праздничные дни для Черниговской и Переяславской епархий, по числу церквей и монастырей потребное число напечатать в Черниговской типографии, против посланного из Московской типографии экземпляра, по напечатанию ж, во что оные книги коштовать будут, не рассылая их и не употребляя в продажу представить Вашему Преосвященству в Святейший Синод во обстоятельстве, на который указ репортовано только о получении. Того ради по указу Ея Императорского Величества Святейший Правительственный Синод приказали от Вашего Преосвященства востребовать в Святейший Синод известия, оные Поучения когда именно печатанием начались, сколько заводов, на коликих станах, и сколько ж поныне их напечатано, и к какому времени действительно печатанием кончатся.

Июля 31-го 1777-го года

На белом подпись:

Обер секретарь Аполлос Наумов

Секретарь Игнатий Калинин

Канцелярист Петр Инихов

Арк. 64.

№ 4

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященнейшему Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского
Доношение

В сим указе Святейшего Правительственного Синода, прошлого августа 20 числа присланным ко мне из духовной Вашего Преосвященства Черниговской канцелярии указа, велено прислать к Вашему Преосвященству известие, когда в типографии монастыря Троицкого Ильинского Черниговского печатанием начались Поучения на все воскресные и праздничные дни для Черниговской и Переяславской епархий? Сколько заводов? На коликах станах и сколько поныне их напечатано? И какому времени действительно печатаньем кончатся. Во исполнение коего указа сим Вашему Преосвященству доношу, что вышеозначенные книги Поучений в типографии монастыря Троицкого печатанием начались сего 1777 году августа з 9-го числа, и заложено на трех станах в печать завода ж книг тысячу сто шестьдесят пять. Выпечатано ж только еще табурно(?) ж пятнадцать. А к какому именно времени оные книги печатанием кончатся знать не можно, а надеется монастырь, // что оные книги печатанием кончатся сего году декабря последних чисел. Скорее ж тех книг печатанием кончить не можно, потому что, когда типография Троицкая во время неблагоприятного случая, в 1770-м году последовавшего, печатанием остановлена и работники типографские иные умерли, а другие яко свободные порасходились, то по тем резонам в оной типографии и до получения указа о напечатании Поучений никакие другие книги не печатались; по получении ж уже указа те книги чрез долгое время печататься не начинались по той причине, что работники типографские из других мест с великою нуждою собираемы были, и в силу собраны чрез полгода, а сверх того и бумага против ж подряду позже четырьмя месяцами доставлена в монастырь; в пред же о скором напечатании означенных книг Поучений всевозможное старание прилагаемо быть имеетя.

Троицкого Черниговского Ильинского монастыря архимандрит Паисий з братиею.
1777 года, сентября 4.

Арк. 66 – 66 зв.

№ 5

Промемория

Из духовной Переяславской консистории в духовную Черниговскую Ея Императорского Величества указом из Святейшего Правительственного Синода, к Преосвященному Господину Иллариону, епископу Переяславскому и Бориспольскому, изшедшего мая 20 предложено, что де

* Резолюция епископа Феофила: 1777, Марта 8: Печатать в каковой бы форме не было, только б противу московской типографии печати и без всяких погрешностей, не касаясь отнюдь запрещенного, Господь Бог да благословит, и что будет в печать намерено, и из печати выпущено, обо всем мне докладывать при экземплярах последнего.

для удовольствия состоящих в Черниговской и Переяславской епархиях церквей и монастырей по числу оных в Черниговской типографии на воскресные и праздничные дни Поучений печатанием сего года в марте месяце окончены, и со всеми расходами каждая книга коштowała в тетрадах в два рубли сорок шесть копеек с четвертью, а в простом переплете в три рубли шестнадцать копеек с четвертью, в следствие чего и велено по сношению для приятия оных книг отправить отсель с письменным требованием нарочного, или, сыскав надежную оказию, требовать к себе доставления с возвращением за оные по означенной цене денег того ради по указу Ея Императорского Величества с резолюции Его Преосвященства в духовной консистории. //

Приказали: как здесь таковой оказии не сыскалось, сообщить в Черниговскую консисторию промеморию и требовать на основании оного указа, дабы благоволено было подлежащие 376 экземпляров Поучений в простом переплете, буде и тамо оказии не сыщется, доставить в здешнюю консисторию чрез нарочного с письменною доверенностью на кошт сея епархии, примерно как из московской типографии таким образом доставлены были сюда книги, а за получением за оные и за поставку и деньги тому ж нарочному поручены быть имеют; и духовная Черниговская консистория да благоволит ведать и учинить по Ея Императорского Величества указам 1778 года, июня 11 дня.

Игумен Золотоношского Красногорского монастыря Иоиль.

Протоиерей Иоанн Стебаницкий.

В должности писаря Еме[...].сия Иямонович.

Канцелярист Димитрий Яковлев.

Арк. 50 – 50 зв.

№ 6

Великому Господину Ясне в Богу Высокопреосвященнейшему Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского от Черниговской консистории
Доклад

Духовная Черниговская консистория, имея в получении репорты с присылкою денег за поучительные книги, которые, как по справке явствует, находятся еще в тетрадах; – определили взнести Вашему Высокопреосвященству доклад, с прошением повеления до совершенного выходу оных книг с переплету и оправки, присылаемые за них деньги, так как присланные с Ушенского правления 12 руб. и 65 коп., да с Макошенского монастыря 6 руб. 32 коп. с деньгою, по неимению при консистории к сбережению их места, где приказано будет хранить, отсылать ли прямо за пометою тех же самых репортов, при коих будут деньги присланы, в Троицкий монастырь, откуда в приеме и квитанциями нарочных снабдевать велеть, или куда и нуда(?). О том Вашему Преосвященству почтеннейше докладываем.

Вашего Высокопреосвященства всенижайший послушник архимандрит Елецкий Иерофей.

Архимандрит Троицкий Паисий.

Консисторский писарь войсковой товарищ Павел Симонтовский.

1778 г., июля 17 дня.

Арк. 88.

№ 7

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященному Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского
Репорт

Указом Ея Императорского Величества из духовной Вашего Преосвященства Черниговской консистории прошлого июня 13, под № 362-м состоявшимся и мною того ж июня 20 числа полученном, между прочим велено: с новонапечатанных в Черниговской типографии по указу Святейшего Синода Поучений экземпляр нарочно определяемым училищной коллегии учителям, префекту протопопу Иоанну риторическому Козловскому, второго класса Давидову, первого священнику Иякову Вербицкому, да немецкого языка учителю ж иеромонаху Палладию отправить; по которому указу, как присланный з московской типографии экземпляр, так и новонапечатанный в типографии Троицкой для своду к выше означенным учителям того ж июня 30 числа отправлены, о чем Вашему Преосвященству репортую.

Вашего Преосвященства всенижайший послушник архимандрит Троицкий Паисий

1778 года, августа 10 дня.

Арк. 45.

№ 8

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященнейшему Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского
Доношение

Сего августа 5 дня присланный из духовной Вашего Преосвященства Черниговской консистории указом требуется уведомление, не будет ли с обидою Троицкому монастырю как требует Переяславская консистория новонапечатанные книги Поучений отпустить на всю

Переяславскую епархию без переплету, и можно отпустить? Или почему не можно; по которому указу я о вишеписанном давал на рассмотрение и совет братии, а братия данным мне от себя докладом представила, что вышеозначенные книги Поучений отпустить на Переяславскую епархию сходственно: и в том никакой обиды монастырю не будет; для того Вашему Преосвященству о вишеписанном донося покорнейше прошу приказа о том уведомить Переяславскую консисторию и требовать дабы от оной с подлежащими деньгами для приему новонапечатанных Поучений прислан был в скорости нарочный.

Вашего Преосвященства всенижайший послушник архимандрит Троицкий Паисий.
1778 г., августа 10 д.

Арк. 62.

№ 9

Промемория

Из духовной Переяславской консистории в духовную Черниговскую консисторию; по Указу Ея Императорского Величества в духовной консистории слушав промемории из оной Черниговской консистории сего сентября 1-го с полученной с требованием присылки нарочного для принятия напечатанных в тамошней типографии на Переяславскую епархию поучений с резолюции Преосвященного Господина Иллариона, епископа Переяславского и Бориспольского.

Приказали: Отправить и отправлен при сем Михайловского Переяславского монастыря игумен, коему и велено требуемые поучения, триста семьдесят шесть экземпляров принять в тетрадах по положенной цене, всякой по два рубли сорок шесть копеек с четью, с возвращением в Черниговскую типографию надлежащих за оные денег, всего девять сот двадцать пять рублей девяносто копеек, и представить оные в консисторию во всякой исправности, о чем и указом предложено ему; и духовная Черниговская консистория да благоволит ведать и чинить по Ея Императорского Величества указам 1778 года, сентября 15 дня.

Протоиерей Иоанн Стебаницкий.
Подканцелярист Иван Павловский.

Арк. 68.

№ 10

Промемория

из духовной Его Преосвященства Черниговской консистории
в духовную Переяславскую консисторию

По промемории оной консистории прошлого сентября 24-го, полученной чрез нарочно присланного тоя епархии игумена Германа с деньгами за получением выпечатанных на оную епархию в Троицкой Черниговской типографии 925 рублей 90 копеек в духовную Черниговскую консисторию отправлено. За принятием означенных денег об отпуске в епархию Переяславскую по положенной указом цене, каждой экземпляр по 2 рубля 46 копеек с четвертью в тетрадах, 376 экземпляров Поучений чрез нарочно присланного игумена Германа и о репортовании о том в консисторию, послать // к архимандриту Троицкому з братиею указ и послан, и что вишеписанные Поучения (как с присланного репорта значит) сего октября 5 чрез показанного игумена за принятием денег сполна отпущены, о том и Переяславскую консисторию уведомить, и Переяславская духовная консистория о вишеписанном да благоволит ведать.

Протопоп Черниговский Иоанн.
Консисторист иерей Григорий.
Октября 5, 1778 г.

Арк. 70 – 70 зв.

№ 11

В духовную Черниговскую консисторию
Репорт

Указом Ея Императорского Величества из оной духовной консистории по промемории духовной Переяславской консистории сего 1778 г. прошлого сентября 28 числа под № 519 состоявшимся и мною того ж числа полученных велено: за принятием от нарочно присланного из Переяславской консистории Михайловского Переяславского монастыря игумена Германа за новонапечатанные в Черниговской типографии книги Поучений 925 руб. и 90 коп. денег в Переяславскую епархию чрез одного игумена Германа по положенной указной цене по 2 руб. 46 в тетрадах 376 экземпляров Поучений отпустить, потом в консисторию отрепортовать. По которому указу от нарочно присланного из Переяславской консистории Игумена Германа предписанные деньги в Троицком монастыре приняты сполна, и повеленное число новонапечатанных в типографии Троицкой // книг Поучений в тетрадах по указанной цене чрез него ж игумена Германа отправлено: в чем сим в духовную консисторию репортуя Вашего Преосвященства всенижайший послушник архимандрит Троицкий Паисий.

1778 г., октября 5 д.

Арк. 71 – 71 зв.

№ 12

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященнейшему Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгорода Северского

Доношение

В прошлом 1776 году, когда последовал из Святейшего Правительствующего Синода к Вашему Преосвященству указ о напечатании в Черниговской типографии на все воскресные и праздничные дни Поучений на епархии Вашего Преосвященства Черниговскую и Переяславскую, то хотя типография от времени неблагополучного случая от [1]770 года была печатанием и остановлена по причине измертвия мастеров и состояла в пусе [1]777 года, августа до 9 числа, однак и с великою нуждою дабы исполнить указное повеление все потребные мастера яко то зисаризыцари, копештихатори, прасмаистери, батеищики и паперомочи собраны, и поступлено оным жалование против // прежнего побольше; которые книги Поучений печатанием хотя уже и кончены, однак ежели типографию без печатания оставить и мастеров распустить, то монастырь не малой претерпит убыток по ниже следующим резонам: 1-е прежних времен напечатано в типографии разных книг на немалую сумму, а всего как по ведомости в 1776 году, в марте месяце сочиненной, значит на сорок две тысячи триста тридцать четыре рубля и двенадцать копеек, и хотя с тех книг книгопродавцам и препоручаются в продажу, однак яко то по большей части неучебные, но церковные, то есть, тестаменты, апостолы, минеи праздничные и общие, також октоихи, псалтыри следованные и прочие, к церковному пению единственно принадлежащие; учебных же грамоток, часословец и псалтырей по ведомости одних совсем нет, а других мало; с оными церковными книгами, хотя книгопродавцы ради продажи посылаемы бывають, однак оные на малую сумму в продажу производятся, почему монастырь и принужден з наличной // суммы платить как типографщикам, так переплетчикам и прочим мастерам, кроме содержания оных и провизии; по справки ж оказывается, что прежних годов, когда даваемы были книги учебные, то есть, часословцы и буквари, то в то время и вишеписанные церковные книги по большей части в продажу были ж производимы, почему монастырь (дабы типография безпечатания не оставалась и потребных мастеров прежде с великою нуждою собранных не лишиться) намерение положил выпечатать учебные книги, то есть, буквари, часословцы и псалтыри. А как указами Св. Правительствующего Синода над типографией Черниговскою наблюдательство иметь возможно яко архипастыру, Вашему Преосвященству, да по печатании оных учебных книг никакова от Святейшего Синода воспрещения нет, яко состоявшимися указами: 1 – [1]771 года, января 18 дня повелено о букварях тако, хотя де Св. Синод из московской // типографской конторы репортом представлено, что присланный в оную контору печатный в Черниговскую типографию букварь с печатными в московской типографии букварями по свидетельству оказался в неких литерах с небольшими ошибками, да и греческие литеры не напечатаны, однак Св. Синод означенные вышедшие из печати буквари Черниговской типографии (не имея никакого сумнения) в продажу употребить дозволяет; 2 – [1]772 года, августа 14 дня о часословах повелено тако: печатной в Черниговской типографии часослов исправить во всем против печатного в Московской типографии последнего выходу, и по исправлении производить в продажу, который по получении оного исправлен и в продажу был отпущаем, и ныне не отменно против исправления будет печатан. А что касается до псалтырей, то о печатании оных состоявшийся в [1]777 году, марта 20 дня повелено, что когда учебные псалтыри печатаны будут, то в них тропари и молитвы печатать каждые при своей кафизме порознь, а не обще; для того Вашего Преосвященства покорнейше прошу вишеписанные книги печатать архипастырское преподавать благословенью.

Вашего Преосвященства всенижайший послушник, архимандрит Троицкий Паисий.
1778 г., октября 22 дня.

Арк. 84 – 85 зв.

№ 13

Указ Ея Императорского Величества Самодержцы Всероссийския
из духовной его Преосвященства Черниговской консистории Троицкого Ильинского
Черниговского монастыря архимандриту Паисию з братиею

Сего октября 23 дня по данным его Преосвященству доношением представлено от вас, что в прошлом 1776 году, когда последовал из Святейшего Правительствующего Синода к его Преосвященству указ о напечатании в Черниговской типографии на все воскресные и праздничные дни Поучении на епархии Черниговскую и Переяславскую, то хотя типография от времени неблагополучного случая от [1]770 года была печатанием и остановлена по причине измертвия мастеров и состояла в пусе [1]777 года августа до 9 числа, однак и с великою нуждою дабы исполнить указное повеление все потребные мастера, яко то зисары, зывари, колештихатори, прасмаистери, батеищики и паперомочи собраны, и поступлено оным жалование против прежнего побольше; которые книги Поучений печатанием хотя уже покончены; однак ежели типографию без печатания оставить и мастеров распустить, то монастырь немалой претерпит убыток по ниже следующим резонам: 1-е прежних времен напечатано в типографии разных книг на немалую сумму, а всего, как по ведомости в [1]776 году в марте месяце сочиненной, // значит на сорок две тысячи триста тридцать четыре рубля и двадцать копеек, и хотя с тех книг книгопродавцам и

препоручаются в продажу, однак яко то по большей части не учебные, но церковные, то есть, тестаменты, апостолы, минеи праздничные и общие, тако ж октоихи, псалтыри следованные и прочие к церковному пению единственно принадлежащие; учебных же грамоток, часословов и псалтырей по ведомости одних совсем нет, а других мало с оными ж церковными книгами, хотя книгопродавцы ради продажи посылаемы бывают, однак оные немалую сумму в продажу производятся, почему монастырь и принужден з наличной суммы платить как типографщикам, так переплетчикам и прочим мастерам, кроме содержания оных и провизии; по справке ж оказывается, что прежних годов, когда даваемы были книги учебные, то есть, часословцы и буквари, то в то время и вишенписанные церковные книги по большей части в продажу были ж производимы; почему монастырь (дабы типография без печатания не оставалась и потребных мастеров, прежде с великою нуждою собранных, не лишиться) намерение положил выпечатать учебные книги, то есть, буквари, часословцы и псалтыри. А как указами Святейшего Правительствующего Синода над типографиею черниговскою наблюдательство иметь возможно // яко архипастырю его Преосвященству, да и о печатании оных учебных книг никакова от Св. Синода воспрещения нет, яко состоявшимся указами: 1-м [1]771 года генваря 18 дня повелено о букварях тако, хотя де Св. Синод из Московской типографской конторы репортом представлено, что присланный в оную контору печатный в Черниговскую типографию букварь с печатными в Московской типографии букварями по свидетельству оказался в неких литерях с небольшими ошибками, да и греческие литеры не напечатаны, однак Св. Синод означенные вышедшие из печати буквари Черниговской типографии не имея никакого сомнения в продажу употребить дозволяет; 2-м [1]772 года августа 14 дня о часословах повелено тако, печатной в Черниговской типографии часослов исправить со всем против печатного в Московской типографии последнего выходу и по исправлении производить в продажу, которые по получении одного исправлен и в продажу был отпускаем, и ныне неотменно против исправления будет печатан, а что касается до псалтырей, то о печатании оных состоявшимся в [1]777 года марта 20 дня повелено, что когда учебные псалтыри печатаны будут, то в них тропари и молитвы печатать каждые при своей кафизме по рознь, а не обще, // и прошено означенных книг о печатании его Преосвященства благословения, по котором доношении последовало его Преосвященства определение таково: Господь Бог да благословит печатать только в сходственность указам, и Троицкого Ильинского Черниговского монастыря архимандриту Паисию з братиею о том ведая, учинить по сему Ея Императорского Величества Указу.

Архимандрит Елецкий Ерофей.
Войсковой товарищ Семен Павловский.
Подканцелярист Белявский.
1778 г., октября 29 д.

Арк. 86 – 87 зв.

№ 14

Ведомость, сколько имеется в епархии Черниговской церковей
и сколько экземпляров нужно, сочинена 1778 года, декабря в 17 день

В протопопиях:
Черниговской – 60
Седневской – 32
Березенской – 26
Сосницкой – 38
Новгородской – 34
Симеоновской – 47
Машевской – 23
Стародубской – 74
Погарской – 53
Почепской – 53
Мглинской – 34
Протопопа Ленковского – 1
В наместиях:
Мринской – 6
Пакулской – 10
Лищицкой – 14
В волостях:
Улановской – 9
Северосвержской – 12
Ушенской – 4
В монастырях:
Катедральном – 1
Елецком – 8
Троицком – 16

Любецком – 1
Новгородском – 18
Домницком – 1
Андрониковском – 1
Макошинском мужском с сельскою слободою – 2
Рыхловском с Рувимо-Сосникою слободскою сельскою 3(4)
Клюсовском – 1
Каменском – 4
Костянском с девичьем Шуморовским – 2
Рябцевском с девичьем Печеницким – 2
Каташинском – 3
Суражском – 1 //
Пятницком девичьем Черниговском – 1
Макошинском девичьем – 1
Итого – 595 (596).

Арк. 291 – 291 зв.

№ 15

Великому господину Ясне в Богу Высокопреосвященнейшему Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгородка Северского
Доклад
от консисторского писаря

По силе Вашего Высокопреосвященства состоявшегося на консисторском докладе о вносимых за поучение деньгах резолюциею предписано оные деньги мне взимать и хранить. По взносах в консисторию от Троицкого монастыря по числу Черниговской епархии церквей 596 экземпляров и по силе Святейшего Синода указа за разосланные во все монастыре и духовные правлении тех поучений указной цене по 3 рубля 16 1/4 коп. за всякой экземпляр взыскано и в меня наличностью имеются со всех мест 1885 рублей 4 2/4 коп. денег, кои в Троицком монастыре за помянутые поучения и отдать следует. Для того о вишеписанном Вашем высокопреосвященству докладая, покорнейше прошу помянутые деньги с консистории при указе в Троицкой монастырь повелеть отправить, по принятии от меня полным числом суммы, отколь надлежит квитовать. 1779 году мая « » дня.

Консисторский писарь войсковой товарищ Павел Симонтовский.

Арк. 281.

№ 16

Великому Господину Ясне в Богу Преосвященному Феофилу,
епископу Черниговскому и Новгорода Северского
Доношение

Прошлого 1776 года, октября 4 дня указ Ея Императорского Величества по резолюции Вашего Преосвященства и з духовной Черниговской консистории в Троицкий монастырь, в силу указа Святейшего Правительствующего Синода того ж 1776 года, сентября 21 состоявшегося, присланным велено для удобства состоящих в епархии Вашего Преосвященства Черниговских и Переяславских церквей и монастырей напечатать против присланного из Московской типографии экземпляра на все воскресные и праздничные дни книг Поучений потребное число, в силу которого указа таковые Поучения в типографии Троицкого монастыря напечатаны и в Переяславскую епархию прошлого 1778 года октября 5 дня чрез нарочно присланного з Переяславской консистории, Михайловского Переяславского монастыря отца игумена Германа в тетрадах // триста семьдесят шесть экземпляров, за получением в Троицкий монастырь за всякой по указу Св. Синода по два рубля сорок шесть копеек с четью с распиской отданы, а на Черниговскую Вашего Преосвященства епархию сего 1779 года марта 28 дня в оправе пять сот девяносто пять книг, за получением за всякую по три рубля шестнадцать копеек с четью в консисторию Черниговскую полным числом представлены; о исполнении указного повеления сим Вашему Преосвященству доношу.

Вашего Преосвященства всенижайший послушник Троицкого монастыря архимандрит Паисий.

1779 г., мая 2 д.

Арк. 289 – 289 зв.

№ 17

Копия. 1779 года, мая 25 дня.

По указу Святейшего Правительствующего Синода на печатание в типографии Троицкого Черниговского и отданные в духовную Черниговскую консисторию, на укомплектование Черниговской епархии книги Поучений в надлежащей оправе пять сот девяносто шесть экземпляров, за которые должно монастырю по прописанной в Указе цене получить денег тысяча

осемь сот осмьдесят пять рублей четыре копейки две четья, кои деньги от его высокоблагородия господина войскового товарища консисторского писаря Павла Семеновича все ж сполна получены. И сия квитанция за рукою настоятельской и тех же самых, которые деньги принимали, при печати монастырской дается ради удостоверения и совершенной разделки.

На подлинной подпись: Архимандрит Троицкий Черниговский Паисий.

Эконом иеромонах Александр.

Казначей и эклесиарх иеромонах Мисаил.

Арк. 290.

Статья посвящена деятельности Черниговской Ильинской типографии в 70-х гг. XVIII в. В приложении поданы документы, которые освещают процесс подготовки и напечатания в Чернигове в 1778 г. сочинения: «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни».

Ключевые слова: Чернигов Ильинский монастырь, типография, издаие, епархия.

The article describes the activity of Chernihiv Illinska typography in the seventies of the 18th century. The attachment contains the documents, which throw light upon the process of preparation and printing in Chernihiv in 1778 of the work "Collected Homilies for all Sundays and Holidays".

РОЗВІДКИ

УДК 27-788:930.85

Володимир Дятлов

ВІД "СВОБОДИ" ДО "ПОРЯДКУ": СОЦІАЛЬНІ ГАСЛА І МІФИ РЕФОРМАЦІЇ XVI ст.

У статті аналізуються значення понять «свобода», «рівність», «братерство», «справедливість», «загальне благо», «порядок» у публіцистиці та проповіді за часів Реформації в Німеччині. В процесі широкого вживання вони виконують функцію закликів, гасел і відіграють у такий спосіб роль каталізатора релігійного і суспільно-політичного руху. Названі вище феномени набувають також міфологічного наповнення і значення, що посилює їх дієвість у соціальній практиці.

Кожна епоха має свою соціальну і політичну лексику, яка поряд із тенденцією до збагачення та оновлення має не менш сильний тренд до спрощення. Слова, що відображають комплекси колективних уявлень, перетворюються на девізи, гасла, штампи, кліше, набувають надзвичайно насиченого комунікативного наповнення і дієвості, визначають зміст і спрямованість програм, заходів, політичних акцій.

Ранні модерні революції мали інтенції до утвердження свободи, рівності, справедливості, загального блага, участі усього суспільства у політичному управлінні.¹ В цьому контексті важливо поставити питання про те, яким чином із релігійної лексики виокремлюються гасла та ідеї, що визначають комунікативну культуру модерних революцій.

За хаосом намірів, а іноді просто дріб'язкових вимог у ранньому реформаційному русі в Німеччині 20-30-х років XVI ст. проглядається доволі чітко вимальована мапа соціальних цінностей, принципів, цілей, які формували загальний вектор соціального протесту. У масовій свідомості утверджувалась віра у можливість швидкого досягнення привабливої соціальної гармонії, контури якої визначали «християнська свобода», «справедливість», «братерство», «любов», «загальне благо», «порядок».

В умовах загострення соціально-політичних і релігійних конфліктів загальні «ключові слова» втрачають свою «нейтральність» і перетворюються на гасла, девізи, заклики й у такий спосіб відіграють важливу комунікативну роль. Їх дієвість полягає у їхньому давньому побутуванні за часів Середньовіччя, у широкому вжитку в текстах публічного дискурсу, причетності до соціальних дій, вчинків, намірів, здатності визначати актуальність тематики, формувати та об'єднувати спільноти навколо певної мети.² У гаслах відбувається «мовна економія», зведення великої кількості смислів і значень до лаконічних висловлювань, зрозумілих для широкого загалу без додаткових пояснень.

Вивчення соціальної та політичної лексики Середньовіччя і раннього Модерну у німецькій історіографії здійснюється за декількома доволі ізольованими один від одного напрямками. Найдавніший із них, історико-термінологічний, сформу-

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вався у річищі підготовки тлумачних словників. На початку ХХ ст. Ф. Лепп дослідив «ключові слова» німецької Реформації.³ За основу було взято аналіз їхнього значення у творах відомих реформаторів. Центральну роль історик відводив поняттю «християнська свобода», завдяки якому, на його думку, Реформація набула масштабів великого перевороту у європейській історії. Перші термінологічні дослідження дали поштовх для обґрунтування теорії «ключових слів», сформульованої у статті Й. Бауера, що побачила світ у 1920 році.⁴

Дослідження термінології епохи Реформації, в тому числі й «ключових понять», було відновлено після тривалої перерви у 70-80 рр. минулого століття. Новий етап характеризувався дослідженнями лексики та термінології реформаторів і подальшим розвитком теорії «ключових слів». Роботи Г. Дікмансхенке, присвячені вивченню «базових слів» радикальних реформаторів, були поверненням до традиції, закладеної Ф. Леппом. Цінність нової методики полягала у застосуванні статистико-аналітичного методу аналізу творів реформаторів, що створило можливість дати найточніші кількісні характеристики вживання базових слів у трактатах і проповідях, визначити у такий спосіб релігійні, соціальні та політичні інтенції різних реформаторів.⁵ Натомість такі дані можуть відігравати скоріше допоміжну роль, оскільки механічне визначення соціальних, релігійних і політичних пріоритетів за кількісними показниками може призвести до серйозних похибок. П. Хонекер у своєму дисертаційному дослідженні дав розгорнутий аналіз соціального і політичного «словника» передреформаційної доби,⁶ що створює умови для вивчення еволюції «ключових слів» на зламі Середньовіччя і раннього Модерну.

Водночас у роботах названих авторів простежуються різні погляди на роль «ключових слів»: Дікмансхенке акцентує увагу на їх дієвості у формуванні світоглядних та емоційних орієнтирів учасників Реформації. П. Хонекер розглядає їх як відображення соціально-політичних і релігійних процесів того часу й тим самим відводить їм більш пасивну роль.

Паралельно із історико-термінологічним напрямком у 80-і роки минулого століття в німецькій історіографії помітно посилюється інтерес до вивчення соціокультурних цінностей середньовічного і ранньомодерного суспільства та їх відповідного понятійного відображення.

Найбільшу увагу дослідників привернув феномен «загального блага». У перших публікаціях «загальне благо», «загальна користь», «загальне добро» розглядались як протиположність «приватному інтересу». Зокрема, Г. Фоглер спробував з'ясувати значення «загальної користі» у соціально-політичній доктрині Томаса Мюнцера⁷, а П. Шільце і П. Гібст простежили еволюцію цього феномена⁸ і показали особливості побутування поняття у політичних вченнях від часів Античності до пізнього Середньовіччя. Автор цих рядків у спеціальній статті мав на меті з'ясувати різні тлумачення цього поняття в офіційних документах, програмних творах, публіцистиці за часів реформаційних перетворень.⁹ Основний висновок зводився до визначення «загальної користі» як вектора модернізації суспільно-політичного і церковно-релігійного життя в період Реформації.

Після першої хвилі доволі різнопланових досліджень в останні десятиліття вивчення соціокультурних цінностей, зокрема феномена «загального блага», набуває комплексного характеру й має тенденцію до суттєвого збагачення дослідницької палітри на основі міждисциплінарних підходів. При цьому із численних синонімів «загальної користі» за основу було взято поняття «загальне благо», яке, за спостереженням Т. Симона, переважало в політичних теоріях пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу. П. Бліккле визначив «загальне благо» як одну із головних «комунальних цінностей», котра в період раннього Нового часу перетворюється на ключове політичне поняття, що визначало мету і сенс державної політики.¹⁰ Г.-Ю. Гьортц розглядав концепт «загального блага» як складову більш широкого комунально-бюргерського і реформаційного дискурсу «братерства».¹¹ Встановлення такого зв'язку мало на меті визначення теологічних і соціальних складових концепції комунально-громадської ранньої Реформації.

Автори нового спеціального дослідницького проекту поставили в центр уваги соціально-моральний вектор дослідження «загального блага» у політичній і правовій думці раннього Нового часу.¹²

Поняття «порядок» довгий час залишалося поза увагою дослідників, що пояснюється витісненням його соціологічною дефініцією «соціальна дисципліна». Дослідження Т. Симона уявлень про «порядок» як ключового елемента в становленні інститутів безпеки і поліції¹³ можна вважати поворотом у вивченні популярного в історичній літературі концепту «соціальної дисципліни».

Якщо представники історико-термінологічного напрямку пов'язували походження «ключових слів» реформаційного періоду із релігійними процесами, то представники соціокультурного напрямку відштовхувались від тези П. Бліккле про укоріненість соціальних і політичних цінностей модерного суспільства у середньовічному бюргерському комуналізмі. Така розбіжність робить актуальною верифікацію гіпотези про їх подвійне походження – реформаційно-євангельське і комунально-бюргерське.

Ізольованість у вивченні базових понять пояснюється не тільки різними науковими, а й соціально-політичними парадигмами. Феномен «свободи» для німецької класичної історіографії, що несла в собі гегельянські впливи, мав ключове значення для розуміння логіки історичного процесу. Ідея «загального блага» вважалася центральною у вивченні природи сучасної соціальної держави, «порядок» і «соціальна дисципліна» – у з'ясуванні цивілізаційно-правових процесів в епоху Модерну. Фрагментарність досліджень визначається також спеціалізацією істориків у вивченні окремих періодів Реформації. Дослідники початкового етапу акцентують увагу на гаслах «свободи», в той час, як автори студій з історії Селянської війни 1524-25 рр. підкреслюють першорядність концептів «братерства», «справедливості». Історики, які спеціалізуються на вивченні пізньої Реформації та конфесіоналізації, наріжним каменем своїх концепцій беруть поняття «порядок», «виховання», «соціальна дисципліна».

Результати досліджень у галузі соціальної, політичної та правової феноменології дають можливість поставити проблему про комунікативну дієвість загальних понять, їх функцій у революційно-кризовому зламі суспільства. У пропонованій статті здійснюється спроба з'ясувати комунікативне наповнення і дієвість таких понять, як «покаяння», «свобода», «рівність», «справедливість», «братерство», «любов», «загальне благо», «порядок». Такий вибір зумовлений тим, що дані «ключові слова» реформаційної теології стають важливими елементами масової свідомості та соціальної практики, що дає можливість визначити базові ціннісні орієнтири Реформації та її внесок у революційну практику модерних революцій.

Названі вище поняття, «магічні імена», розглядаються як соціальні міфологеми, концепти, доступні й зрозумілі для широкого загалу. «Магічними іменами» керуються як офіційні інститути, так і опозиційний рух, до того ж у більшості випадків лексика їх декларацій черпається із одного словника. При цьому постає необхідність встановлення розбіжностей між реальним смислом соціальних понять та їх ідеальними моделями.

Аналіз реформаторської топіки у статті здійснено головним чином на основі проповідей і публіцистики реформаторів та їх опонентів, які не належали до «першого ешелону», а були ближче до простого народу. Такий підхід базується на тому, що головні імпульси у творенні соціальних міфів давали лідери та ідеологи реформаційного руху. Широкий народний загал не читав творів Лютера, Мюнцера, Карлштадта, Цвінглі, інших реформаторів, однак на свій лад тлумачив те, що чув від їхніх прихильників, соратників, проповідників, які також не завжди були докладно обізнані з їхніми текстами. У короткій, лаконічній формі, простою, доступною мовою проповідники та публіцисти передавали своє розуміння творів та задумів лідерів. Більше того, досить часто вони видавали лютерівські положення як плоди самостійного осмислення і розуміння Святого Письма.¹⁴

Реформаційний рух за звільнення від папської церкви, «старого режиму» і утвердження свободи починається із закликів до «покаяння», почерпнутого із вчення Лютера про спасіння вірою. В першу чергу ці заклики був адресовані до духівництва, теологам, від яких вимагали покаятися за те, що століттями вводили «простий народ» в оману. Натомість ідея індивідуального і масового соціального покаяння з часом виявилася утопією. Під впливом масової критики кліру лише окремі із тих, хто вірою й правдою служив «старому режиму», справді вдалися до покаяння, публічного визнання своєї провини за те, що вклонялися «ідолам», а не Богу, за те, що жили за рахунок «простого народу». Лише одиниці з титулованих теологів і священників добровільно відмовилися від своїх високих вчених ступенів, звань, посад, прибутків й стали простими ремісниками та селянами.¹⁵

Заклики до соціального «покаяння» у дискусіях і масовій свідомості в період ранньої Реформації досить швидко поглинаються гаслами «свободи». Можна погодитись із висновком Ф. Леппа про те, що «свобода» (freyheit, frihait) стає головним «ключовим словом» раннього реформаційного руху.¹⁶

У середньовічному суспільстві поняття «свобода» було далеким від ліберально-модерного визначення її як сукупності прав людини. Вона ідентифікувалась із певними «вольностями», привілеями, звільненням окремих станів, зокрема духівництва, від бюргерських обов'язків. Розвиток міст сприяв утвердженню їх як територій, де забезпечувались індивідуальна свобода, незалежність від феодально-ленної системи.¹⁷

Лютер сформулював принципово нове визначення «християнської свободи» як універсального духовного явища. У ліберально-реформаторському тлумаченні сутність її полягала в автономії релігійної сфери, її незалежності від світської влади, звільнення людини від влади, догматики і культу папської церкви, від тягара морально-духовних зобов'язань перед церковними інституціями, папою, священиками, ченцями.¹⁸

У масовій свідомості «свобода» стає «магічним ім'ям», яке набуває численних тлумачень, далеких від того змісту, яке в нього вкладав Лютер. Консервативно-католицькі проповідники скаржились на підступність гасла «свободи», оскільки воно діє як магічна сила, заворожує суспільство своїми привабливими очікуваннями.¹⁹

Розширення смислу слова «свобода» призводить його до ідентифікації із Реформацією. У проповіді, присвяченій місту Ульм, проповідник і публіцист Генріх Каттенбах досить красномовно зводить сутність Реформації до тріади: «Євангеліє, віра і свобода».²⁰ В інших публіцистичних варіантах: «Євангеліє, істина, свобода», «Слово, істина, свобода». Якщо пізніше, у Французькій революції XVIII ст., «свобода» посідає перше місце у лозунгах і гаслах, то в реформаційну епоху воно підпорядковане релігійним елементам, «Євангелію», «Істині», «Слову».

Проповідники і публіцисти, навіть ті, котрі визнавали себе вірними послідовниками Лютера, давали безліч уточнень поняття «свобода», розповсюджуючи його на сферу політичних відносин: звільнення світської державності від папської теократії, утвердження незалежності Німеччини від Рима.²¹

«Християнська свобода», як би не обмежували її теологічними аргументами і тонкощами, несла в собі внутрішню здатність до нескінченного змістовного наповнення. У повсякденному, «живому» спілкуванні вона все більше виконує функцію виправдання реформаторських дій та вимог.

Не меншою мірою утвердженню широкого тлумачення поняття «свобода» сприяли проповідницько-пропагандистські «технології» перших років Реформації. На початковому етапі важливо було стверджувати привабливі гасла «свободи», «братерського єднання» проти «старого режиму». В протилежному разі наголос на моментах, що обмежують свободу, міг знизити ефективність проповіді та агітації. Оратори вживали «спокусливі» слова без додаткових пояснень та уточнень, часто у формі гучних гасел, що подобалось широкому загалу.

Комунікативна сила гасла «свободи» визначалась не тільки євангельсько-ре-

форматорськими намірами, на чому наголошують автори концепції «ключових слів», та комунально-бюргерськими цінностями, що підкреслюють історики соціокультурного напрямку. На початковому етапі реформаційного руху «свобода» стає проявом загального ентузіазму, масового емоційного піднесення суспільства, соціального пафосу, радощів, очікування близьких кардинальних змін. У проповіді, публіцистиці, літературній творчості того часу вона поєднується із образами весни, світанку, ранкової зорі, пробудження світу, духовного зцілення, позбавлення від рабства і страждань.²²

У масовій пропаганді слово «свобода», як правило, вживалось у поєднанні із топікою, що таврувала «старий порядок». Вона була спрямована проти «тиранії», «неволі», «оков», «полону», «панування», «рабства», «пригнічення».

Завдяки зусиллям реформаторів, а також їхнім опонентам, абстрактно-теологічні ідеї, складні дискусії навколо проблеми свободи волі знаходять своє відображення в алегоріях, символіці, прапорах свободи, образах майбутнього вільного світу й у такий спосіб стають доступними і зрозумілими для широкої аудиторії.

Найбільшу прихильність до ідеї свободи мала молодь, в першу чергу студенти. Хвиля студентських виступів, «штурмів попів», що прокотилась на початку реформаційного руху, є лише опосередкованим підтвердженням цього. О. Клемен, видавець реформаційної публіцистики, висловив цікаве спостереження про те, що в листівках перших років Реформації студенти переконують своїх батьків у правильності нового вчення на основі трактату Лютера про «християнську свободу».²³ Такий вибір навряд чи є випадковістю.

Побудова проповіді й пропаганди на бінарних опозиціях, до якої вдавалися реформатори та їх супротивники, посилювала універсальність ідеї «свободи». Якщо реформаційні угруповання кожен на свій лад вважали її креативною силою, що спрямовує суспільство на позитивні зміни, вказує на високу мету, то в консервативній ідеології утверджується вкрай суперечливе ставлення до неї. Противники реформ не могли обійтись негативними характеристиками популярного гасла, а намагались переконати аудиторію «правильно» сприймати «християнську свободу». Свобода трактувалась ними як «добровільна слухняність», «повна покірність Божій волі».²⁴ Відомий гуманіст Томас Мурнер переконував у тому, що Лютер узурпував три головних прапори християнства: «Євангеліє», «Істина», «Свобода».

Водночас «свобода» розглядається як руйнівна сила, що веде до хаосу і до соціальної катастрофи. Вже на початку Реформації, коли ще не звучало закликів до протесту проти влади, до непокірності, у проповідях католицьких теологів фарби згущаються і «свобода» тлумачиться як свавілля, руйнація ієрархічних відносин, неслухняність, спростування владних інституцій, наближення «великого заколоту», війни всіх проти всіх. Негативні характеристики «свободи» зводили її до уявлень про наближення «антисвіту», в якому панують «кривавий безлад» і хаос. Парадокс полягав у тому, що консерватори своїми прокляттями, заборонами і репресіями проти тих, хто сповідував «свободу», лише посилювали її популярність у суспільстві.

Мурнер і консервативні проповідники висловлювали застереження в тому, що «простий народ» сприймає «свободу» як звільнення. Мотив звільнення угаданий ними досить точно. Під впливом перших масових заворушень із цим погодився і Лютер. Увесь свій талант публіциста і поета Мурнер спрямував не те, щоб показати, що заклики до свободи призведуть не тільки до руйнації церковного життя, а й до того, що «простий народ» скине з себе тягар соціальних обов'язків.²⁵

Революційність гасла «свободи» посилювалась тим, що в реформаційному дискурсі воно було поєднане із комплексом прав, що визначались ключовим поняттям «рівність» (gleicheit). Воно також набуває різних тлумачень і варіацій, висловлюється у формі гасел, закликів, чуток про наміри тих чи інших угруповань, які ініціювали перетворення.

У теологічній площині ідея «рівності» реалізується в доктрині Лютера про загальне священство віруючих, яка чітко й недвозначно підкреслювала рівність

усіх віруючих перед Богом, а отже, право громад обирати священників. Заклик «рівності», як і гасло «свободи», стає рушійною силою і засобом легітимізації релігійних перетворень, усунення церковної ієрархії, ліквідації церковних інститутів секуляризації церковного майна, як спільного майна усіх віруючих, і передачі його на користь громад. У соціальній практиці рівність означала позбавлення привілейованих станів, зокрема духівництва, їхніх привілеїв й зрівняння їх у правах та обов'язках із бюргерами.²⁶

Ідея «рівності» швидко розповсюджується на світські відносини й поєднується із комунальною традицією Середньовіччя. У містах набувають популярності вимоги забезпечення рівних прав різних верств населення при обранні міських рад, посилення ролі громад у політичному житті в рамках територіально-князівської державності. В атмосфері ентузіазму і загального емоційного піднесення перших років Реформації відбувається стрімке формування особливої революційної комунікативної культури «рівності», «братання», «любви», єднання «німецької нації» проти «папської тиранії».

Внаслідок численних тлумачень, розширення свого смислу поняття рівність втрачає чіткі межі і переростає у соціальний міф, який лише в загальних рисах визначав орієнтир реформ.

Католицькі публіцисти і проповідники розглядали ідею «рівності» духовенства і мирян як найнебезпечнішу для суспільства. У проповідях вони переконували широкий загал у тому, що її реалізація знову ж таки призведе до соціального хаосу, руйнації субординації, слухняності владі. За словами Мурнера, Лютер «усі речі заплутав і змішав настільки, що між папою, імператором, королем, єпископом, банщиком і пастухом немає більше ніякої різниці, нечувані досі речі там, де завжди панували добрі чесноти, затишок, виховання, честь, порядок, а також мир і достоїнство, достаток і благополуччя».²⁷ Талановитий публіцист пророкує громадянську війну, коли бідний піде проти багатого, підданий проти влади, син проти батька, брат проти брата».²⁸ У такий спосіб консерватори розпочали доводити тезу про те, що в реальності неможливо встановити межу між християнською і соціально-політичною рівністю, оскільки вона набуває досить широкого тлумачення і стосується станового устрою суспільства в цілому.²⁹

Численні проповідницькі прийоми порівняння церкви та світського устрою розмивали межу в дискусії навколо загального священства віруючих і виводили її у площину соціальних відносин. Не тільки опоненти, а й послідовники вчення Лютера давали соціальне тлумачення «рівності». У діалозі 1523 року, що передає розмову батька із сином, віттенберзьким студентом, прихильником нового вчення, дається саме таке тлумачення рівності мирян і священників. Син робить наголос на тому, що духівництво існує «за рахунок поту і крові своїх овець й купується у достатку і розкоші». А на заперечення батька посилається на слова Христа із Матф. 5, 13: «ви сіль землі».³⁰ Висновком про те, що не священники, а прості миряни «сіль землі», він доводить не тільки рівність, а й перевагу простого народу над привілейованим станом. У даних аргументах межа між релігійною й соціальною сферами стирається.

В іншій листівці того часу словами простого мирянина доводиться те, що священники, а також їх прислужники, доктори теології, є ловцями не душ, а великих маєтностей.³¹ Це подається автором як один із аргументів про необхідність встановлення рівності усіх віруючих й секуляризації церковного майна на користь громад. Висновок мирянина дає принципово інше уявлення про соціальну рівність: священники не повинні мати ні золота, ні срібла. Цінним є тільки те, що полито потом своєї праці.³²

Поширенню принципів рівності на сферу світських відносин сприяло, що клір був володарем церковних і монастирських маєтностей. Для селян, ремісників єпископи, абати, частина з яких була територіальними правителями, мало чим відрізнялись від світських можновладців.

У реформаційній проповіді різні варіанти гасел «свободи», «рівності» поєдну-

валися із принципом **«справедливості»**, що переводить людські взаємини у площину юридично-правового виміру й передбачає певну судову інстанцію, що визначає міру провини людини. «Справедливість» визначається однаковим підходом до людини, «рівністю», певним кодексом поведінки, що регулюється законодавством, усними чи письмовими правилами.³³ У такий спосіб відбувається трансформація різних смислів і значень понять «свободи», «рівності» у практично-юридичну площину.

Існування і пересікання різних понять, що відображають різні нюанси «справедливості», є свідченням прагнення демократичних верств суспільства до досягнення певного правового ідеалу.³⁴

У реформаційну епоху поняття «справедливості» набуває глибоко релігійного змісту – вчення Лютера про спасіння базується на ідеї виправдання людини за гріхи, рівної відповідальності перед законом. Релігійна проблема виправдання переростає у морально-правову – як жити так, щоб бути виправданим Божим судом. За таких умов людина має постійно вдаватися до оцінки своїх дій, свого життя, своїх намірів відповідно до шкали цінностей, яка визначалась Святим Письмом.

Світське поняття справедливості базується на визнанні рівності всіх перед судом і праведності самого суду – одна із головних тем програм і вимог того часу.

«Справедливість» ототожнювалась із **«правдою»**, найвищим проявом якої була «Божа правда», заради утвердження якої варто постраждати. «Справедливість» і «правда» стають ключовими словами у протистоянні реформаторських сил із «тиранічним режимом». «Правда» не була нейтральним поняттям, а вимагала активних дій з метою втілення її в життя, із зброєю в руках, як це пропонував «альшtedський союз» на чолі із Томасом Мюнцером, чи силою віри і закону, про що заявила у відповідь громада Орламюнде, лідером якої виступав Андреас Карлштадт.³⁵ Реформація ототожнювалась із відродженням «правди», «істини», яку переслідують «тирани» та їх прислужники вчені-софісти.³⁶

Покаяння, свобода, рівність, справедливість передбачали принципово інший характер взаємин у суспільстві. У масовій свідомості «старий порядок» ідентифікується із відчуженням різних станів і груп, глибокою соціальною і майновою диференціацією, ворожнечею і протистоянням. Реформаційна ідеологія протиставляє соціальному відчуженню, «тиранії», «несправедливості», «нерівності» ідею «братерства», «братерської любові», створення на цих засадах нової спільноти. **«Братерство»** (Brüderlichkeit) стає ще одним соціальним міфом, який визначає напрямок і характер перетворень. У преамбулах реформаційних міських і селянських програм досить часто містяться декларації про те, що автори у своїх конкретних вимогах керуються принципом «братерської любові».

Середньовічне поняття «братерство» в період реформаційних перетворень усе більше означає «союз» людей, що базується на спільних етичних, моральних законах і принципах життя, сутність яких визначається «Божою волею» і «Божим правом». Г.-Ю. Гертц у спеціальному дослідженні переконливо показав перетворення комунально-бюргерського поняття «братерства» на універсальний принцип побудови «братерського суспільства».³⁷ В результаті поєднання і взаємодії християнсько-євангельської і бюргерсько-комунальної традицій «братерство» передбачає принципи соціальної і релігійної рівності, відсутності ієрархічних меж, відкритості нової спільноти для всіх станів та верств населення. Поняття «брати», «сестри» в лексиконі радикальних груп вживались не тільки як звернення та привітання, а й як гасла, заклики до спільних дій по втіленню вчення в життя.³⁸

Парадокс полягає в тому, що чим далі суспільство поринало у вирій ворожнечі та протистояння, тим гучнішими ставали заклики до «любові», яка ідентифікувалась із «братерством» і представляла найсуттєвіший момент реформаторської релігійної і соціальної етики, що спрямовувала людину на інтеграцію в нову спільноту.³⁹

У реформаційній проповіді **гасло «любові»** було адресоване в першу чергу

широким верствам населення. Любов – це почуття, яке йде від серця, це інтуїція, яка є більш правильною, ніж раціональні побудови вчених. Осягати Істину можливо серцем, а отже, вибір правильної віри, шляху розвитку суспільства стає предметом не стільки розуму, логічних міркувань, скільки інтуїції, довіри. Не випадково Лютер обрав серце одним із символів Реформації. Карлштадт, котрий не визнавав будь-яких візуальних символів, у спеціальній проповіді доводив, що саме у серце Бог вкладає іскру любові й віри, які мають визначати поведінку людини. Боротьба реформатора проти академічного знання і освіти мала на меті утвердити довіру до того, що «правда» осягається духом, почуттями.

Поряд із поняттям «братерської любові» в реформаційній проповіді активно використовувалось поняття «Божої любові». Така любов – це сила, що перетворює людину і суспільство, викоринює зло і ворожнечу. Віра і любов невід’ємні одна від одної і представляють найбільш правильні форми соціалізації людини, визначають характер відносин у суспільстві. Любов до Бога, слідування заповідям вищі за родинні, соціальні та етнічні зв’язки. У цьому є запорука ідеального соціального порядку, позбавлення суспільства від корисливих інтересів, утвердження «загального блага».

«Людська любов» побудована на приватному інтересі: «люди люблять заради вигоди, прибутку, покровительства або із особистих симпатій, подібно язичникам, і забувають про Бога».⁴⁰ «Божа любов» визначає єдине начало, якому підпорядковані усі духовні цінності та інтереси. При всій взаємній залежності людей «людська любов» насправді не стільки з’єднує, скільки роз’єднує суспільство. Навіть у тих випадках, коли один творить благо іншому, надає допомогу, він робить це, як правило, із власних інтересів, для самозвеличення, прославлення, для пропаганди своїх достоїнств.

«Братерська любов» передбачала витіснення егоїзму й утвердження спільного блага, життя заради інших на принципах взаємних обов’язків. За словами В. Капіто, «відповідно до Божої заповіді, ми повинні мати братерську любов один до одного, а не шукати власного інтересу. І чим вище ми за станом, тим більше ми зобов’язані служити іншим».⁴¹ «Братерська любов» з боку влади полягає у служінні своїм підданам, на «загальне благо». Влада, яка править заради власної користі, є тиранією: «Тирани діють без огляду на загальну користь, на власне задоволення. Натомість законна влада, яка слідує Божій волі, вживає меч для помсти злим і на благо добра».⁴²

У соціальній сфері заповідь «любви» санкціонувала практичні заходи проти паразитизму, гультяїства, жебраків і нероб. Широкомасштабна реформа середньовічної благодійності і створення системи соціальної опіки та допомоги бідним трактувалась реформаторами як втілення в життя «братерської любові», реалізація принципів справедливості та рівності.

Усі вищеназвані ідеї і гасла, конкретні програмні вимоги, положення мали на меті формування благополучної спільноти і були спрямовані на досягнення «**загального блага**», «загальної користі», «загального добра». У реформаційному світогляді «загальне благо», як правило, виступає як втілення «братерства».

За часів Реформації поняття «загальне благо» продовжувало визначати традиційні для Середньовіччя комунальні цінності, такі, як «благо міста», злагода, регулювання економічного життя міста за допомогою статутів, легітимізація міських служб та інститутів. Воно означало також розповсюдження комунальних принципів на сферу земельного правління, територіальної державності, раціональної організації економічного життя.⁴³

В епоху пізнього Середньовіччя при проведенні реформ поняття «загальне благо» та його синоніми стають улюбленими виразами як влади, так і опозиційних сил. У преамбулах офіційних документів, поясненнях до певних законів за їх допомогою декларувались мета та сенс прийнятих рішень або реформ. Таку ж декларативну функцію вищезгадані дефініції виконували в програмах та пропозиціях опозиційних угруповань. Досить часто вони завдяки своїй популярності, високо-

му етичному наповненню і пафосу відігравали роль аргументів, що не підлягають сумніву й сприймаються у масовій свідомості як аксіома. Отже, «загальне благо», його інші варіації виступають як істинне, безумовне відображення буття, тобто набувають якостей міфу.

Однак поряд із декларативним змістом дані поняття використовуються як певна шкала оцінок тих чи інших рішень, намірів, дій, етичних установок. «Загальне благо» виступає як протилежність корпоративному і приватному інтересу, «приватній користі», інтересам окремої особистості, колективу, групи. Поняття «загального блага» широко використовувалось як елемент критики влади, діяльності олігархічних «монопольних» компаній.

«Приватне благо», «приватна користь» у станомому суспільстві мали негативне значення. Обстоювання приватного інтересу в умовах змін та перетворень, соціальних заворушень та рухів було небезпечним. Завуальовані й досить обережні позитивні оцінки приватного інтересу можна знайти в трактатах окремих гуманістів, котрі розглядали його як важливий стимул економічної діяльності та індивідуальних прав людини. Перший трактат, в якому вголос було заявлено про цінність приватного інтересу, «приватної користі», побачив світ 1564 року. Його автор Леонард Фронсберг висловив «похвалу» приватному інтересу, як такому, що складає підвалини «загального блага».⁴⁴

У Селянській війні поняття «загального блага» використовувалось як «код» для позначення комплексу вимог щодо позбавлення «простого народу» від повинностей. Водночас воно виступало як принцип, що відображав реформаційну ідею, поєднану із «честю Бога» і «братерською любов'ю».⁴⁵

Політичне значення «загального блага» зводилося до функцій та обов'язків влади щодо захисту інтересів підданих. На рівні повсякденності це призводило до постійної конфронтації людей з владою, яка, на їх переконання, не турбується про «загальне благо», а керується своїми приватними інтересами. Тому боротьба за втілення ідеї «загального блага» призводила до дій проти влади та її політики.

Піднесення реформаційного руху, релігійний і соціальний розкол, зростання масових заворушень, перетинання різних суспільно-політичних рухів, течій і напрямів призводять до загального погіршення ситуації, економічного розладу, кризових явищ, породжують скарги на хаос, бажання порядку, встановлення чітких правил у церковному, політичному та соціальному житті. **Ідея «порядку»**, твердої влади стає одним із синдромів післяреволюційної соціальної катастрофи.

Ще напередодні Реформації ідея «порядку» була найпопулярнішою у суспільстві. Реформаційний рух починався із наведення ладу у церкві, утвердження «правильного» устрою на засадах справедливості, рівності, забезпечення прав підданих. Особливу роль у цьому відігравав міф про ідеальний «Божий порядок», який, попри різні «партійні» тлумачення і варіанти, стимулював соціальний та релігійно-політичний рух й у такий спосіб посилював хаос і безлад у суспільстві.

У період розмаху реформаційного руху гасло «порядку» починає відігравати прямо протилежну, консервативну функцію – наведення дисципліни, приборкання масових соціальних виступів і заворушень.

До того ж різні групи суспільства все більше скаржились на невизначеність, наявність і співіснування різних укладів та систем, протистояння і ворожнечі. Характерними стають скарги мирян на вождів різних таборів, на розмаїття думок, ідей, пропозицій.⁴⁶ Автор однієї із листівок описує атмосферу розколу, сум'яття і протистояння між мирянами в одній із громад, які зневірилися в усіх «великих докторах», тобто вождях Реформації та їх противниках, і не знають, до кого тепер апелювати.⁴⁷ Проблема вибору виявилась настільки складною, що на чергову скаргу мирянина на безлад, який вчинили «великі світу сього», священник відповідає парафразами із Євангелія: «Вони поклали на ваші плечі важку ношу, але і пальцем не ворухнули, щоб допомогти».⁴⁸ За умов посиленої емоційної напруги, пристрас-тей важко було довіряти логічно-раціональному вибору тієї чи іншої позиції.

Застереження консервативних сил справдилися – «великий заколот» 1524-1525 рр. стає соціальною катастрофою для поміркованої Реформації. В цей період відбувається перекодування значень і смислу популярних гасел і девізів. Гасло «свободи» легітимізує спектр «матеріальних» вимог і намірів: звільнення від повинностей, ліквідація особистої залежності селян. У найбільш радикальних проєктах передбачалось усупільнення майна, передачі всієї власності у загальне громадське користування й у такий спосіб досягти соціальної рівності. Радикальні реформатори мали на меті відновлення справедливості на основі «Божого права», основою якого стає Біблія.

У багатьох програмних документах того часу «Боже право» означало встановлення загальної рівності, за якої панування простого народу буде здійснюватись на користь «загального блага». Ідеї введення у суспільстві єдиного «Божого Закону» руйнували межу між світською і духовною сферою й утверджували свободу лише для тих, хто визнавав його як норму життя. Таке тлумачення справедливості і права викликало занепокоєння Лютера, який доводив, що Божа справедливість не має нічого спільного із земною юстицією. Він заперечував розуміння моралі як юридичного критерію «Божої справедливості».⁴⁹

За умов поглиблення і загострення протистояння у суспільстві, коли ворогуючі сторони відчували й висловлювали почуття ненависті один до одного, проповідь «любові» із закликів до «братерства», миру, злагоди, єднання набуває «партійної» обмеженості. У гаслах і деклараціях радикального табору вона відігравала функцію безкомпромісного, непримиреного ставлення до тих, хто не бажав приймати нову віру, нові «справедливі» принципи організації життя, єднання тих, хто страждає від пригнічення, корупції, зловживань з боку влади, офіційних інституцій, вищих станів, можновладців.

Сутність «братерської любові» радикальні ідеологи зводили до спасіння тієї частини суспільства, яка в силу різних обставин не хоче визнати правоту нового вчення, не хоче відмовлятися від старого «гріховного» світу. Прояв істинної «любові» – спасіння «ближніх» попри їх волю, через примус й навіть через насильство.⁵⁰

Ідея «любові» часто набувала форми безапеляційного вердикту: «з нами чи проти нас». Прикладом такого розуміння «братерської любові» є відомий «Статейний лист» шварцвальдських селян 1525 року, в якому було обґрунтовано право на протест і визначено засади формування нової спільноти. Лист не містить конкретних вимог, а лише окреслює основні принципи дій «бідних простих людей», яких вищі стани і можновладці експлуатують «проти Бога і всякої справедливості». Автори закликають створити «братерське об'єднання» з тим, щоб «відродити, утвердити й примножувати загальне християнське благо і братерську любов». Однак той, хто не бажає добровільно вступити до «братерського об'єднання», має бути відлучений від офіційного товариства і вважатиметься «ворогом».⁵¹

У протистоянні радикалізму та екстремізму помірковані реформатори у своїх проповідях змушені були робити наголос на «правильному» розумінні «свободи», «рівності», «братерства», «любові». У зверненнях до повсталіх соратники Лютера, Філіп Меланхтон, Йоганн Бренц, Андреас Озіандер робили наголос не на можливостях свободи, про що проповідували раніше, а на її межах, на запереченні розповсюджувати її на сферу соціальних і політичних відносин.⁵² Відомий публіцист Йоганн Лахман у зверненні до селян із гіркою писав: «Це вже не свобода, якщо усі ми своєвольні і творимо безлад».⁵³

«Порядок» виростає на деградації великих ідей ранньої Реформації. На гаслах «свободи», «рівності», «братерства», «любові» утверджуються різні форми «партійного» авторитаризму. Кожне із радикальних релігійно-політичних угруповань намагалось нав'язати суспільству своє розуміння «гучних слів», вдаючись до насильства проти тих, хто відмовлявся слідувати їх програмам. Якщо у ліберальному світогляді «християнська свобода» розглядалась як право вибору людини між старим і новим, між правдою та оманною, то в радикальних програмах і

вченнях переважала ідея примусового привернення до «правди» тих, хто не хоче її осягати та їй слідувати. Тому свобода обертається покаранням інших, тих, хто не хоче відмовитись від старого віровчення. За таких умов втрачається віра у їх універсальність й починається деміфологізація великих ідей.

Репресії проти демократичного руху, придушення міських і селянських заворушень супроводжувались заходами по встановленню у суспільстві суворої дисципліни, чітких, законодавчо оформлених правил. На цьому етапі ідея «покаяння», як однієї із умов спасіння людини і суспільства, поступається місцем «суворому вихованню», мета якого полягала у формуванні тих громадянських чеснот, достоїнств, котрі відповідали праведному життю. У соціальній практиці це зводилося до виховання слухняного, дисциплінованого підданого, який дотримується законів і водночас має захист держави. Ключовими словами цього часу стають «дисципліна», «виховання», «порядок».

Наведення «порядку» на завершальних стадіях «революції простого народу» не слід зводити до репресій, дисциплінарних заходів. Влада певною мірою винесла урок із бурхливих подій перших років Реформації і Селянської війни. Ідея соціальної дисципліни, «порядку» поєднується з ідеєю «загального блага», благополуччя людини і суспільства. «Порядок» розглядається не тільки як дисципліна, слухняність, але й як захист життя та власності. Для незаможних, нижчих верств, які не могли забезпечити свого існування, це означало введення соціального захисту, мінімального прожиткового рівня, щоправда, за умов чемної поведінки, слухняності, готовності до праці.

Розвиток підприємництва, торгівлі також стимулював суспільство та владу до забезпечення порядку і безпеки не тільки в межах міст, а у й межах усїєї держави. У масовій свідомості популярною стає ідея «доброї поліції», «доброї безпеки», громадського порядку.

Привабливі ідеї справедливості, рівності перед законом тогочасні «політологи» трансформують у систему твердого порядку і дисципліни. На цих засадах відбувається реформа судочинства, централізація управління, закладаються підвалини бюрократичної державності. Влада та її ідеологи при формуванні нової системи державного управління посиляються на негативний досвід революційного періоду, який зображується як період хаосу та безладу. Ідея «порядку» акумулює в собі декларації про «загальне благо», «загальну користь», «справедливість».⁵⁴

Насамкінець висловимо декілька спостережень. Реформація – динамічний міф, що акумулює в собі свободу, рівність, справедливість, братерство, загальне благо, міф, який намагались втілити в життя різні соціальні сили. «Порядок» – спростовує соціальне міфологічне нашарування втіленням у життя реально можливих результатів, однак і він не меншою мірою живиться привабливими міфологемами.

Дієвість соціальних міфів, загальних, абстрактних гасел полягає у їх позачасовій природі, вони існують самі по собі як ідеальні моделі. У християнському світогляді ідеали вкорінені у далекому минулому, у біблійній та євангельській історії. Реформатори виступали не як творці ідеалів, а як люди, що знаходили й відкривали їх заново під нашаруваннями хибної традиції, «людських вигадок».

У процесі розгортання Реформації у масовій свідомості постійно визначалась глибока розбіжність між міфами і реальною дійсністю, що ставало джерелом радикалізації дій заради підведення дійсності у відповідність із високими ідеалами, принципами та цінностями. При цьому залишалась непохитною віра у «реальність» загальних понять, їх самостійне існування незалежно від стану речей у суспільстві. Завдання полягало лише в тому, щоб втілити їх у життя й привести речі у відповідність із ними.

Соціальні міфи спрямовували енергію широких верств суспільства, невдоволених старим режимом, у річище перетворень, руйнації старої системи. З піднесенням соціального і релігійно-політичного руху, поглибленням перетворень, поставлені цілі – свобода, рівність, справедливість, загальне благо – віддалялись, потребували нових реформ, активізації боротьби. Те, що здавалось близьким, реальним у найближчому

майбутньому, залишалося привабливим ідеалом, досягненню котрого, як здавалось реформаторам, намагались зашкодити різні сили. Перетворена дійсність знову виявлялась далекою від задумів й штовхала різні верстви до активної боротьби.

Гаслами свободи, «загального блага», «загального добра», порядку», «справедливості», рівності», «братерства» «християнської любові» захоплювались усі соціальні групи і верстви населення. На деклараціях цих ідеалів базуються державні документи, програми перетворень, соціальні утопії. За такої соціальної дискусії, змагань трактувань, моделей відбувається рух до нового, формуються нові соціально-політичні та правові засади суспільства, змінюються уявлення про права та свободи людини. Загальні гасла, поняття, девізи створювали відчуття глобальності й масштабності перетворень, їхнього загальносвітового значення.

Як вживалися поняття в залежності від ступеня радикалізму релігійно-політичних угруповань реформаційної епохи?

Для ліберально-поміркового напрямку, ідеологом якого був Лютер, ключове значення мало поняття «християнської свободи». Радикально налаштовані лідери, які не поділяли як поміркової позиції, так і революційності «лівих» проповідників, віддавали перевагу ідеї «братерської любові», «справедливості», робили наголос на втіленні в життя принципів «рівності», «загального блага». Радикальний рух своїм непримиренним ставленням до «старого режиму» фактично заперечував свободу на тій підставі, що вона давала право вибору між старим і новим, співіснування старого і нового. Радикалізм ніс у собі авторитаризм, непримиренне ставлення до своїх «ворогів», до тих, хто стояв на заваді «братерської любові», «справедливості», «загального блага». Потенціал авторитаризму на «ліво-му фланзі» Реформації значно вищий, ніж серед поміркованих сил, котрі пішли на союз із князівською владою.

Поняття, що відображали ідеї свободи, братерства, рівності, справедливості, прагнення до загального блага виступали як гасла, що здатні були збуджувати широкі маси до дій. Реформація збагатила бюргерсько-комунальні соціальні та політичні ідеали християнсько-євангельськими принципами й у такий спосіб вивела їх на рівень універсальних цінностей.

Ідея «християнської свободи» швидко вийшла за теологічні рамки, її принципи були розповсюджені на всі сфери життя. Із вузько локального визначення «загальної користі», як «загального блага» міста, громади, князівства, формується ідея загального державного, спільного блага. Гасла «християнської любові», «братерства», «братерської єдності» пізніше зазнають секуляризації й будуть звучати у соціально-політичних рухах наступних століть без релігійних домішок. Комплекс ідей справедливості буде й надалі набувати різних інтерпретацій і висловлювати просвітницькі ідеї прав людини і громадянина, рівності перед законом або соціальної справедливості.

У революційних перетвореннях усі соціальні міфи спрямовані на утворення спільноти, що керується у своїй діяльності загальними вищими цінностями, які, в свою чергу, мають на меті викоренити приватні принципи та інтереси окремих груп, станів, інститутів або окремої людини.

Комунікативна сила феноменів свободи, рівності, братерства, загального блага полягала у поліфонії і перетинанні їх смислів і значень. Усі ключові феномени набувають дієвості у єднанні, взаємному проникненні смислів. Свобода охоплювала весь комплекс прагнень і завдань, що визначались іншими поняттями. Братерство мислилось як нова спільнота, побудована на рівності, справедливості, загальній користі. У свою чергу «загальне благо» акумулювало у собі усі інші принципи. Такий взаємозв'язок понять перетворював їх на феномени надзвичайної соціальної сили. У повсякденній комунікативності широко вживані слова несли певні інтенції, наголоси, які не виключали при цьому інших смислів.

У модерних революціях дієвість розглянутих вище соціальних і політичних гасел буде визначатись не тільки їх ціннісним наповненням, а й їх глибокою вкоріненістю у реформаційно-християнській свідомості.

1. Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность. // Thesis – 1993. – Вып. 2. – С. 194.
2. Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation /Hg. v. S. Looss und. M. Matthias. Lutherstadt Wittenberg, 1998. S. 285.
3. Lepp F. Schlagwörter des Reformationszeitalters. Leipzig, 1908.
4. Bauer W. Das Schlagwort als sozialpsychologische und geistgeschichtliche Erscheinung // Historische Zeitschrift. – 1920. – Bd. 122. – S. 189–240.
5. Diekmannshenke H. Die Schlagwörter der Radikalen Reformationszeit (1520 – 1536): Spuren utopischen Bewusstseins. Frankfurt a. M. u.a., 1994; Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation. Lutherstadt Wittenberg, 1998. S. 292.
6. Honecker P. Vorreformatorische Schlagwörter Spiegel politischer, religiöser und sozialer Konflikte in der frühen Neuzeit. Inaugural-Dissertation. 12.12.02. Trier. 2002.
7. Vogler G. Gemeinnutz und Eigennutz bei Thomas Mьntzer // Der Theologe Thomas Mьntzer. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Lehre /Hg. v. S. Вгднер u. H. Junghans. Berlin, 1989. S. 174–194.
8. Schulze W. Von Gemeinnutz zur Eigennutz. ьber den Normenwandel in der stьndischen Gesellschaft der frühen Neuzeit. // Historische Zeitschrift. – 1986. – Bd. 243. – S. 598-625; Hibst P. Utilitas publica, Gemeiner Nutz, Gemeinwohl. Untersuchungen zur Idee des politischen Leitbegriffes von der Antike bis zur spьten Mittelalter. Frankfurt a. M., 1991.
9. Дятлов В. А. «Общая польза» в немецком обществе XV – XVI вв. // Вестник Удмуртского университета. – 1995. – №2. – С. 69 – 84.
10. Blickle P. Der Gemeine Nutzen. Ein kommunaler Wert und seine politische Karriere // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe /Hg. v. H. Mьnkler und H. Bluhm. – Bd. 1. – Berlin, 2001. S. 85–107.
11. Goertz H.-J. Вгьderlichkeit – Provokation, Maxime, Utopie. Ansдtze einer fraternitьren Gesellschaft in der Reformationszeit // Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift fьr Peter Blickle zum 60. Geburtstag. – Tьbingen, 1998. S. 161-178.
12. Simon Th. Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frьhneuzeitlichen Politiktheorie // Mьnkler H., Blum H. (Hg.) Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. Bd. I. Berlin, 2001. S. 129; Mьnkler H. u. Fischer K. (Hg.) Gemeinwohl und Gemeinsinn. Retoriken und Perspektiven sozial-moralischer Orientierung. Forschungsberichte der interdisziplinьren Arbeitsgrupp „Gemeinwohl und Gemeinsinn“. Bd. 2. Berlin, 2002.
13. Simon Th. „Guthe Policey“. Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handels in der frühen Neuzeit. Frankfurt a. M., 2004.
14. Характерними у цьому контексті є відповіді проповідника саксонського міста Торгау Валентина Тама під час допиту його єпископом Мейсенським 4 квітня 1522 року. Для доведення звинувачень у зв'язках проповідника із Лютером і знайомства із його творами єпископ дістав текст Лютера і заявив, що той проповідує під його вказівку. На що проповідник відповів: «Я не мав ніякого листування із Лютером. Я відстоюю свою позицію і хотів би за неї відповідати. Мартин сам по собі, отож за те, що ним написано, він сам повинен відповідати». Briefe und Akten zur Visitationsreise des Bischofs Johannes VII von Meissen in Kurfьrstentum Sachsen 1522. // Archiv fьr die Reformationsgeschichte. – 1908. – Jg. 5. – S 277. Такої ж позиції на допитах дотримувались усі інші священники, які стали прихильниками Лютера. Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation. /Hg. V. O. Clemen. Bd. 1. Leipzig, New-York, 1908. S. 65, 67, 85.
15. Найяскравішим прикладом є зречення Андреаса Карлштадта від вчених ступенів доктора теології і канонічного права, професорського звання, церковних посад і перехід до селянського стану. Однак його приклад мало кого спонукав до таких вчинків. Сам реформатор після невдачі „експерименту“ із своїм «ходінням до народу» і сільським господарюванням повернувся до університетської діяльності. Скандальне зречення справило велике враження на сучасників і знайшло своє відображення в листах, листівках, хроніках. Kessler Sabbata. St. Gallen, 1902. S. 137; Mathesius J. Historien von des Ehrwьrdigen in Gott seligen thewren Manns Gottes Doctores Martini Luthers Anfang Leben und Sterben. Nьrnberg, 1568. S. 35.
16. Lepp F. Op. cit. S. 2.
17. Honecker. P. Op. cit. S. 158.
18. Образність, алегоричність висловлювань значно посилювала антиклерикальні настрої й, фактично, перетворювалась на заклики до «свободи» і «звільнення». Прикладом цього можуть служити слова Генріха Кеттенбаха: «Правильно сказано Лютером: ми всі у вавилонському полоні. Папа і прелати, ченці і священники мають звільнити нас, дати свободу, оскільки вони прикували нас залізними ланцюгами до скелі, в яких ми змушені перебувати доти, поки не постраждаємо за те, щоб звільнитися, набути волю, свободу від їх диявольських тигрових лап» Kettenbach H. Ein Gespräch mit einem frommen altmьtterlein von Ulm // Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation. Bd. 2. – H. 1. Halle a. Saale, 1907. – S. 60.
19. Один із учасників візитації єпископа Мейсенського доктор теології Дунгерсхаймс у

проповіді 2 квітня 1522 року перед жителями саксонського міста Герцберг доводив несумісність “християнської свободи” із святістю, покорою та слухняністю. *Visitationsreise...* S. 265

20. Kettenbach H. Ein Sermon zu der lüblichen Stadt Ulm zu einem Valette // *Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation*. Bd. 2. – Н. 1. Halle a. Saale, 1907. S. 122.

21. «Христос говорить: царство Моє не від світу сього. Папа: «Я володар цього царства, імператор є лише моїм управителем, оскільки я даю царство грекам, французам і маю тепер дати імператорську корону вільним німцям, які повинні залишатися рабами, а їх майно моїм». Історія і реальні справи підтверджують цю істину». *Ibid.* S.132.

22. *Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation...* Bd. 1. S. 9.

23. *Ibid.* S. 7.

24. Численні висловлювання на цю тему містять проповіді учасників візитацій. *Visitationsreise...* S. 279.

25. Мурнер красномовно малює розпад соціальних і релігійних обов'язків, унаслідок введення “християнської свободи”:

Тепер ми вільні.

Не маємо ні посту, ні молитви,

І в церкву можна не ходити,

Гуляти й їсти в насолоду,

Не чути мес,

І вранці нас не розбудити.

Murner Th. Von dem groÿen lutherischen Narren /Hg. V. P. Merker. Straÿburg, 1918. S. 182.

26. Соціальні мотиви рівності полягали у ліквідації привілеїв для вищих станів, в першу чергу для духовництва. В. Капіто у трактаті проти привілеїв духовництва і необхідності приведення їх до бюргерської присяги та зрівняння із бюргерами пише про соціальну несправедливість, яка суперечить “братерській любові” і рівності християн: Боже і природне право “потребують рівності і бюргерському сенсу цього слова”. Капіто ставить не тільки питання про громадянську рівність, а й про усунення розколу на бідних і багатих». Реформатор вимагає перегляду старої присяги на тій підставі, що її положення суперечать принципу рівності християн перед Богом, а відповідно, у виконання своїх громадянських обов'язків. Капіто посилається на вислів пророка Іеремії: “Живий Господь істиною, судом і справедливістю” і тлумачить ці слова як аргумент на користь утвердження єдиних Божих правил життя, без поділу на світську і релігійну сфери. Утвердження братерської любові, рівності та справедливості вимагає позбавлення міста від усього того, що суперечить Божим заповідям, очищення громади від жадібності, розпусти, проституції, самолюбства. За словами реформатора, ніколи не буде справедливості, якщо вона буде визначатись власним розумом і природою. Кожен буде судити за своєю правдою, а не за тим, як визначив Бог.

27. Murner Th. An den grossmdchtigsten und durchlauchtigsten Adel deutscher Nation. Halle a. S. 1899, S. 3.

28. *Ibid.* S. 5.

29. Типовим виступом проти ідеї рівності католицького проповідника Дунгерстайма. 3 квітня 1522 року він звертався до широкого загалу парафіян Герцберга й намагався переконати їх у хибності ідеї загального священства віруючих: “Я хочу тепер сказати далі про велич і достоїнство священника. Єретичні глашатаї постійно твердять про те, що ми усі священники. Це фальшиве і гуситське положення, вікльфеське, єретичне і відкинуте... Точно таким же чином у князівстві не усі мають бути князями, а хтось – рицарем, графом, дворянином, селянином, робітником, точно так і у святій церкві не всі люди священники... Хтось, відповідно до Божого закону, є папою, архієпископом, єпископом, парафіяльним священником, простим священником. *Visitationsreise...* S. 269.

30. Ein Dialogus oder Gespräch zwischen einem Vater und Sohn die Lehre Martini Luthers und sonst andere Sachen des christlichen Glaubens belagend. (1523). // *Flugschriften aus der ersten Jahren der Reformation*. Bd. 1. S. 25-26.

31. Mayer S. Ein Kurzer Begriff von Hans Кньchel (1523). // *Flugschriften aus der ersten Jahren der Reformation...* Bd. 1. S. 232-233..

32. *Ibid.* S. 233..

33. Honekker P. *Op. cit.* S. 163.

34. Х. Вундер у цікавому дослідженні з'ясувала, що поняття Fromkeyт вживалось в епоху Реформації як визначення справедливості разом із *Gerechtigkeit*, яке у першу чергу означає правильне вирішення питання. Другий зміст цього поняття помітно переважає у міських хроніках реформаційного періоду для визначення бюргерських чеснот. Набагато пізніше, в епоху пієтизму, воно набуває релігійного змісту. Wunder H. „Justicia, Teutonice fromkeyт: Theologische Rechtfertigung und bürgerliche Rechtschaffenheit. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte eines theologischen Konzepts // *Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte*. /Hrsg. V. B. Moeller. Göttersloh, 1998. S.314 –317.

35. У відповідь громаді міста Альштедт громада Орламюнде заявила: «Коли настане час, і ми повинні будемо постраждати за правду Божу, то ми не кинемося до ножів та списів й не станемо захищати вічну волю Отця нашого власними силами. Ми повсякчас молимо Його послати нам

Його благовоління. Якщо ви також маєте намір озброїться проти ворогів наших, то облачіться у міцну броню і непробивний щит нашої віри». Hase E. Karlstadt in Orlamünde. // Mitteilungen der Geschichts – undaltermforschenden Gesellschafts des Osterlandes – 1858. – Bd. 4 – Н. 1 – S. 109-110.

36. Характерними для того часу можна вважати слова відомого радикального проповідника Христофа Шапеллера: «Правда завжди мала свій розголос й тому постійно переслідувалась». Flugschriften aus der ersten Jahren der Reformation... Bd. 2. – Н. 4. Leipzig, 1908. S. 364.

37. Goertz H.-J. Bröderlichkeit – Provokation, Maxime, Utopie. Ansditze einer fraternitdren Gesellschaft in der Reformationszeit // Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag. Tьbingen, 1998. S. 161-178.

38. Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation. Hg. v. S. Looss und. M. Matthias. Lutherstadt Wittenberg, 1998. S. 292.

39. Ibid. S. 292.

40. Karlstadt A. Karlstads Schriften aus den Jahren 1523 – 1525 /Hrsg. v. E. Hertzsch. T. 1. Halle, 1956. S. 57.

41. Для обґрунтування цього положення Капіто посилається на слова Євангелія: «а хто хоче між вами бути великим, да буде він вам слугою». Характер рівності й братерської любові в даному випадку полягає у жертвності еліти, її готовності служити людям. «Світські князі панують, правлять силою, забирають і дають вольності, їх переваги, натомість прийнято серед християн так, що кожен один одному слуга». За словами Капіто, той, хто відмовляється служити іншим й відмовляється нести бюргерські обов'язки, того можна не слухатись. The Correspondence of Wolfgang Capito. Vol. 2. Ed. E. Rumel. Toronto, 2009. L. 230. Z. 30.

42. Ibid. Z. 35-40

43. Blicke Peter. Der Gemeine Nutzen. Ein kommunaler Wert und seine politische Karriere // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe /Hg. v. Н. Мьнклер und Н. Bluhm. Bd. 1. Berlin, 2001. S. 89, 94.

44. Vogler G. Gemeinnutz und Eigennutz bei Thomas Мьнтцер //Der Theologe Thomas Мьнтцер. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Lehre. /Hg. v. S. Brdner und H. Junghans. Berlin, 1989. S. 181.

45. Ibid. S. 183.

46. Автор листівки наводить скаргу мирянина: «Знову християни вдалися до розколу, нескінченно багато пишуть один проти одного, так що мене зовсім заплутали, я вже не знаю у що і кому я повинен вірити. Один ратує за те, що Лютер правий, інший – папа». Satieren und Pasquille aus der ersten Jahren der Reformation /Hrsg. v. O. Schade. Bd. 3. Hannover, 1858. S. 207.

47. Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation... Bd. 1. S. 225.

48. Satieren und Pasquille aus der ersten Jahren der Reformation ... Bd. 3. S. 209.

49. Брендлер Г. Мартин Лютер. Теология и революция. М., 2000. – С. 209.

50. Прикладом може бути заклик Карлштадта «лікувати» духовно «слабих» та «хворих» людей попри їх волю: «Ми повинні відібрати у слабих ці шкідливі речі (католіцькі меси, ікони, обряди тощо. – **В.Д.**) проти їх воли, вирвати їх із їхніх рук і не звертати при цьому уваги на те, що вони думають з цього приводу, кричать або втікають. Настане час, коли вони будуть нам дякувати за це». Karlstadt A. Ob man Gemach faren und des ergerbissen der schwachen verschonen soll. 1524. // Karlstads Schriften aus den Jahren 1523 – 1525 . T. 1. Halle, 1956. S. 88.

51. Dokumente aus der Deutschen Bauernkrieg: Beschwerden. Programme. Theoretische Schriften. Leipzig, 1980. S. 95-97.

52. Flugschriften der Bauernkriegszeit/ Hrsg. A. Laube, Н. W. Seiffert. Berlin, 1975. S. 286, 301.

53. Lachmann J. Drei christliche Ermanungen an die Bauernschaft // Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation. Bd. 2. – Н. 4. Leipzig., 1908. S. 438.

54. Відомий діяч Реформації Йоганн Ферраріус у 1533 році видав трактат, в якому сформулював протестантську концепцію держави. У своєму творі під «загальною користю» він розуміє не що інше, як «загальний добрий порядок держави або комуні», який у свою чергу є запорукою досягнення «загального блага». Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frühenzeitlichen Politiktheorie // Мьнклер Н., Blum Н. (Hg.) Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. Bd. I. Berlin, 2001. S.129.

Volodymir Dyatlov. Social mottoes and myths of the Reformation in the 16 th century: between “freedom” and “order”.

The present study analyzes meanings encoded in the notions ‘freedom’, ‘equality’, ‘fraternity’, ‘justice’, ‘common weal’, ‘order’ in the publicism and preachery within The Reformation era in Germany. From the viewpoint of their application the notions given discharge functions of appeals, slogans, and serve to be the catalyst of religious, social and political movement. Of special emphasis here are phenomena, wich acquire mythological connotative meaning aimed to reinforce their efficiency in social practical experience.

ЗАБЛОЦЬКІ-ДЕСЯТОВСЬКІ – ВИДАТНІ УРОДЖЕНЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя і діяльності відомих уродженців Чернігівської губернії: Андрія Парфеновича Заблоцького-Десятовського, Павла Парфеновича Заблоцького-Десятовського і Михайла Парфеновича Заблоцького-Десятовського.

Ключові слова: уродженці Чернігівської губернії, життя, редактор, державний діяч.

Заблоцькі-Десятовські – Андрій Парфенович, Павло Парфенович і Михайло Парфенович – належать до найвідоміших уродженців Чернігівської губернії¹.

Вони походили із збіднілого дворянського роду Заблоцьких-Десятовських, родоначальником якого вважається Григорій Заблоцький, генеральний возний Люблінського трибуналу початку XVII століття².

Наприкінці XVII століття нащадки Григорія Заблоцького переселилися в Україну, де їм було надано у володіння село Десятуха у Стародубському повіті Чернігівської губернії. Від його назви вони отримали додаткову частку до свого прізвища – Десятовські³ і стали йменуватися Заблоцькими-Десятовськими.

Батько Парфен Миколайович Заблоцький-Десятовський (07.02.1777 – 28.06.1838 рр.) народився у селі Сопичі Стародубського повіту Чернігівської губернії (нині Погарського району Брянської області). Закінчив кращий на той час навчальний заклад – Київську духовну академію, однак «у зв'язку з повним розоренням осиротілої батьківської сім'ї як старший брат» змушений був повернутися на батьківщину, стати на чолі сімейства і зайнятися сільським господарством⁴.

Дуже швидко Парфен Миколайович зарекомендував себе як гарний агроном і на початку XIX століття був запрошений на посаду управляючого в маєток першого міністра народної освіти Росії Петра Васильовича Завадовського, що розташовувався у селі Мефодівка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині Середино-Будського району Сумської області)⁵.

Після призначення на посаду управляючого Парфен Миколайович зі своєю дружиною Феодосією Федорівною Єфимович (до 1792 – 06.03.1854 рр.) переїхав в хутір Напрасновку Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині село Червоне Середино-Будського району Сумської області) і приступив до виконання своїх обов'язків.

Сім'я Парфена Миколайовича жила небагато, однак це не завадило йому і дружині народити і виховати трьох синів: Андрія, Павла і Михайла та двох дочок: Марію (? – 07.11.1903 р.), яка була одружена з Василем Косовичем, та Олену (? – після 1882 р.).

Найвідомішим серед дітей Заблоцьких-Десятовських був Андрій Парфенович – видатний державний діяч Росії, економіст, статистик, письменник і член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук.

Андрій Парфенович народився 4 липня 1808 року (за іншими даними, 4 квітня 1808 р.)⁶ на хуторі Напрасновка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець, м. Шостка Сумської області.

У 1824 році закінчив Новгород-Сіверську гімназію і у тому ж році вступив на фізико-математичний факультет Московського університету.

Через три роки закінчив навчання зі ступенем кандидата та золотою медаллю за кращий твір з прикладної математики і був залишений на роботі в університеті. 21 листопада 1827 року його прийняли на посаду письмоводителя ради університету, 7 грудня 1827 року призначили перекладачем правління університету, а 23 червня 1830 року доручили виконання обов'язків секретаря навчального комітету.

У 1831 році А.П. Заблоцький-Десятовський захистив магістерську дисертацію «Про способи дослідження кривих ліній другого порядку», яка була надрукована окремою брошурою в 1831 р., і 23 березня 1832 року був удостоєний ступеня магістра фізико-математичних наук.

Після захисту магістерської дисертації, на початку 1832 року, Андрій Парфенович переїхав до Санкт-Петербурга і 11 березня цього ж року поступив на службу в Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ Росії, де 19 квітня 1832 року очолив особливу частину департаменту на правах столоначальника.

Під час роботи в Господарському департаменті А.П. Заблоцький-Десятовський зарекомендував себе як гарний математик, котрий володів неабиякими редакторськими здібностями, і 12 липня 1832 року був призначений виконуючим обов'язки редактора «Журналу Міністерства внутрішніх справ Росії», а в наступному році затверджений на посаді редактора журналу і призначений чиновником з особливих доручень Господарського департаменту міністерства.

1 лютого 1835 року Андрія Парфеновича призначили виконавцем робіт статистичного відділення при раді міністерства, а 2 червня 1835 року керівником канцелярії статистичного відділення.

Працюючи на вказаних посадах, А.П. Заблоцький-Десятовський займався статистичними дослідженнями Санкт-Петербурга і в 1836 році опублікував одну з найвідоміших своїх робіт «Статистичні відомості про Санкт-Петербург», яка представляла собою ґрунтоване дослідження тодішньої столиці Росії, проникнуте співчуттям до скрутного становища дворових людей і міської бідноти⁷.

1 лютого 1837 року Андрій Парфенович був призначений на посаду чиновника особливих доручень V відділення Власної його імператорської величності канцелярії, а 1 січня 1838 року переведений на роботу в Міністерство державного майна Росії, яке очолював граф П.Д. Кисельов, на посаду начальника статистичного відділення 3-го департаменту міністерства⁸.

За новим місцем роботи Андрій Парфенович близько здружився з графом П.Д. Кисельовим і став одним із його найближчих друзів⁹, «пером» графа у всіх випадках, де був потрібний ясний і чіткий виклад найважливіших державних питань.

31 липня 1838 року А.П. Заблоцького-Десятовського обрали членом-кореспондентом ученого комітету Міністерства державного майна, 8 лютого 1840 року – членом-кореспондентом статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ¹⁰, а 6 березня 1840 р. прийняли на посаду редактора «Журналу Міністерства державного майна Росії».

23 березня 1841 року Андрія Парфеновича призначили на посаду редактора для складання проектів і загального циркуляра по Міністерству державного майна, 17 травня 1841 року обрали членом вченого комітету міністерства, а 21 липня 1841 року – членом Особливого комітету для розгляду різних господарських питань при V відділенні Власної його імператорської величності канцелярії.

У 1841 році А.П. Заблоцький-Десятовський за дорученням П.Д. Кисельова об'їздив Калузьку, Орловську, Тульську, Рязанську, Ярославську та інші внутрішні губернії Росії і за результатами вивчення життя поміщицьких селян склав записку «Про кріпосний стан в Росії», у якій докладно описав їхнє важке економічне становище і запропонував звільнити селян від кріпосної залежності з землею¹¹.

Цим він викликав невдоволення з боку прихильників кріпосного права, які

**Андрій Парфенович
Заблоцький-Десятовський**

30000 екземплярів¹³, у 1849 році видав книжку – «Розповіді про Бога, людину і природу», а в 1854 році «Ручну книжку для грамотного селянина». Вказані роботи мали велике значення для розповсюдження грамотності серед селян й отримали високу оцінку відомого російського письменника та літературного критика В.Г. Белінського, особливо «Сільське читання», про яке Віссаріон Григорович писав: «Ця книжка належить до найважливіших творів сучасної літератури і вагою своєї внутрішньої цінності перетягне багато пудів романів, повістей і драм, навіть «патріотичних»¹⁴.

Під час роботи в Міністерстві державного майна Росії Андрій Парфенович працював на різних посадах і часто заміщав своїх безпосередніх начальників. З 16.06.1843 р. по жовтень 1843 р. і з 08.03.1845 р. по 08.05.1845 р. він виконував обов'язки директора 3-го департаменту міністерства, з 18.09.1843 р. по 28.02.1844 р. – директора 2-го департаменту міністерства, з 19.11.1843 р. по 14.07.1844 р. головував у комітеті для закінчення справ по влаштуванню управління державним майном в Остзейських губерніях, з 24.01.1845 р. був членом Центральної комісії управління державними зборами, з 8.05.1845 р. по 20.09.1845 р. і з 10.05.1848 р. по 23.10.1848 р. виконував обов'язки директора Департаменту сільського господарства, з 07.12.1849 р. головував в особливій комісії для складання правил по будівельній частині міністерства, з 17.05.1852 р. по 04.06.1852 р. і з 19.05.1856 р. по 18.09.1856 р. управляв канцелярією міністерства, з 18.05.1850 р. по 07.10.1850 р., з 15.05.1852 р. по 01.11.1852 р., з 16.05.1853 р. по 19.11.1853 р., з 21.05.1854 р. по 18.10.1854 р. і з 22.12.1855 р. головував у вченому комітеті міністерства і Центральній комісії зі зрівняння грошових зборів, а з 30.11.1855 р. брав участь у роботі Комітету для складання правил для полегшення приватним компаніям спорудження залізниць¹⁵.

7 липня 1856 р. А.П. Заблоцького-Десятовського призначили директором Департаменту сільського господарства, а після його ліквідації, 9 лютого 1859 року, обрали членом ради Міністерства державного майна Росії і головою його вченого комітету.

почали перешкоджати Андрію Парфеновичу у його просуванні по службі. Особливим завзяттям у цьому відрізнявся керівник Морського міністерства Росії генерал-ад'ютант князь О.С. Меншиков. Коли, наприклад, розглядалося питання про прийняття А.П. Заблоцького-Десятовського в Англійський клуб, він приїхав на його засідання, обізвав Андрія Парфеновича «ад'ютантом Пугачова»¹² і добився того, що його не обрали.

Однак Андрій Парфенович цим особливо не переймався. У своєму житті він переслідував більш високі цілі. Крім добросовісного виконання службових обов'язків у Міністерстві державного майна, він займався розповсюдженням грамотності серед селян. У 1843 році разом зі своїм другом В.Ф. Одовським опублікував збірку «Сільське читання», першу популярну книжку для селян, яка витримала декілька видань і у перші два роки розійшлася тиражем

**Павло Парфенович
Заблоцький-Десятовський**

Однак працювати на вказаній посаді він не став і 25 лютого 1859 року перейшов на роботу в Департамент економії Державної ради на посаду виконуючого обов'язки статс-секретаря департаменту¹⁶.

За новим місцем роботи Андрій Парфенович входив до складу редакційної комісії з підготовки проведення реформи 1861 р. і займався розробкою законопроектів про звільнення селян.

28 червня 1859 року А.П. Заблоцький-Десятовський був обраний членом особливої комісії при Міністерстві фінансів по удосконаленню системи податків і мита, а 8 лютого 1860 року призначений членом особливої комісії при Міністерстві фінансів для обговорення питання про кредитні квитки, їх вплив на народне господарство та про способи зменшення їх кількості.

27 жовтня 1860 року Андрій Парфенович очолив особливу комісію при Міністерстві фінансів по складанню проекту «Положення про

питущі відкупи в імперії» і, незважаючи на значну протидію з боку противників реформ, добився їх заміни акцизним збором, за що був нагороджений орденом святого Володимира II ступеня і 5057 десятинами землі в Самарській губернії¹⁷.

30 листопада 1861 року А.П. Заблоцького-Десятовського обрали членом ученого комітету Міністерства фінансів, а 2 травня 1863 року призначили статс-секретарем його Імператорської величності із збереженням посади керівника справами Департаменту економії Державної ради.

11 травня 1867 року Андрій Парфенович звільнився з Департаменту економії Державної ради і на другий день був призначений членом Комітету фінансів, а 1 січня 1875 р. членом Державної ради Росії¹⁸.

Під час роботи у Державній раді А.П. Заблоцький-Десятовський входив до складу комісії для попереднього розгляду справ про перебудову в тюремному відомстві (1877 р.), комітету опікування над заслуженими чиновниками цивільних відомств (1876, 1877, 1878 і 1880 рр.) і т.д.¹⁹.

Андрій Парфенович був одним із засновником Російського географічного товариства²⁰ і з 1846 року брав активну участь у його роботі. З 1846 року по 1847 рік він виконував обов'язки помічника керуючого відділенням статистики, з 1847 року по 1850 рік займав посаду керуючого відділенням статистики, з 1850 року по 1859 рік був головою відділення статистики, а з 12 січня 1869 року по 1873 рік – членом ради товариства. Перебуваючи на посаді голови відділення статистики, він першим у Росії запропонував видати географічно-статистичний словник Російської імперії, а в 1856 році очолив комісію, яка займалася підготовкою його до друку²¹.

Під час роботи в географічному товаристві Андрій Парфенович займався розв'язуванням проблемних питань у галузі економіки, статистики та історії і опублікував у виданнях товариства декілька своїх робіт: «Погляд на історію розвитку статистики в Росії» (Записки Російського географічного товариства. Кн. 2, СПб., 1847 р.), «Рух народонаселення Росії з 1838 по 1847 рік» (Збірник статистичних

відомостей про Росію. Кн. 1., СПб., 1851 р.), «Про етнографічну карту Європейської Росії, видану П. Кеппеном» (Вісник імператорського російського географічного товариства. 1852 р., кн. 2.), «Спогади про членів імператорського Російського географічного товариства С.С. Уварова, В.О. Милютіна, К.О. Неволіна і Т.М. Грановського» (Вісник Російського географічного товариства. 1855 р., Кн. 5) та інші.

Упродовж майже тридцяти років свого життя А.П. Заблоцький-Десятовський брав активну участь у роботі Санкт-Петербурзької міської думи, до складу якої був обраний у 1853 році. З 1862 року по 1868 рік був старшиною її I відділення, до 1869 року – членом комісії у справах столичного управління, в 1870 році був обраний в комісію з квартирного податку, в 1873 році – головою комісії із загальної переоцінки нерухомого майна, в 1874 році – головою комісії про місцеві збори тощо.

Санкт-Петербурзька міська дума була зобов'язана йому створенням при міській управі статистичного відділення по дослідженню санітарного стану вод в петербурзьких річках і каналах та проведенню періодичного перепису населення Санкт-Петербурга, а також виходом у світ «Вістей Санкт-Петербурзької міської загальної думи», які призначалися для попереднього ознайомлення гласних думи і мешканців міста зі справами, що підлягали розгляду в думі²².

Андрій Парфенович був дійсним членом Російського товариства любителів садівництва (13.04.1839 р.), почесним членом Ліфляндського економічного товариства (17.05.1843 р.), членом Вільного економічного товариства (26.07.1845 р.), дійсним членом Лебедянського товариства сільського господарства (24.09.1848 р.), членом комітету лляної промисловості (27.04.1856 р.), членом-кореспондентом Російської академії наук по розряду історико-політичних наук (07.12.1856 р.), дійсним членом комітетів акліматизації тварин (30.01.1857 р.) і рослин (12.02.1857 р.) та членом інших товариств²³, а також одним із засновників і головою літературного фонду Росії (02.02.1872 – 1874 рр.)²⁴, членами якого були його найближчі друзі К.Д. Кавелін, В.Ф. Одоєвський і І.С. Тургенєв та знайомі К.М. Бестужев-Рюмін, І.О. Гончаров, Ф.М. Достоєвський, А.М. Майков, М.О. Некрасов, О.М. Островський, М.Є. Салтиков-Шедрін, М.Г. Чернишевський та інші.

У 1868 році А.П. Заблоцький-Десятовський заснував благодійне товариство для надання допомоги бідним прихожанам Андріївського собору в Санкт-Петербурзі, яке в 1877 р. побудувало богадільню для 30 жінок похилого віку і притулок для 14 дітей-сиріт, забезпечило їх повне утримання.

Протягом тривалого часу Андрій Парфенович займався літературною діяльністю, був редактором «Журналу Міністерства внутрішніх справ Росії» (1833 – 1834 рр.), «Вітчизняних записок» (1839 – 1846 рр.), «Журналу Міністерства державного майна» (1840 – 1856 рр.), «Записок для господарів» (1844 – 1845 рр.) і «Землеробської газети» (1853 – 1859 рр.), у яких опублікував багато своїх праць з економіки, статистики, історії, фінансів та сільського господарства: «Про виховні будинки взагалі і особливо в Росії» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1833 р., №1), «Про рибні промисли в Росії» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1838 р., №1, 2), «Статистичні відомості про іноземні поселення в Росії» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1838 р., №4), «Уривок з подорожніх записок по Кавказькій області» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1838 р., №7), «Про шовківництво у південно-східній Росії по цей бік Кавказу» («Вітчизняні записки». 1839 р., №10), «Про співмірність простору землі з кількістю рук у селянському господарстві Харківської губернії» («Журнал Міністерства державного майна». 1841 р., №1), «Зауваження на статтю Хом'якова «Про сільські умови» («Вітчизняні записки». 1842 р., №11), «Про поліпшення сільських будівель» («Вітчизняні записки». 1848 р., №12), «Спогади про Англію» («Вітчизняні записки». 1849 р., №1, 2), «Господарські афоризми» («Вітчизняні записки». 1849 р., №1, 3; 1850 р., №3), «Історія дергамської породи рогатої худоби» («Журнал Міністерства державного майна». 1851 р., №10), «Про нові спосо-

би мочіння льону» («Журнал Міністерства державного майна». 1853 р., №2), «Про причини коливання цін на хліб в Росії» («Вітчизняні записки». 1847, №5, 6), «Про вживання солі у сільському господарстві» (СПб., 1850 р.), «Конгрес статистиків в Брюсселі» (1853 р.), «Настанови про обробіток льону у північній і середній смугах Росії» (СПб., 1854 р.), «Допоміжна для сільських господарів книжка на 1856 – 1857 роки» (СПб., 1856 – 1857 рр.), «Про фінанси Австрії» («Російський вісник». 1865 р.), «Огляд державних прибутків Росії» (СПб., 1868 р.), «Огляд державних прибутків Росії по кошторису 1868 року» (СПб., 1870 р.), «Прусські фінанси» («Вісник Європи». 1871 р., кн. 4), «Фінансове управління і фінанси в Пруссії» («Вісник Європи». 1871 р., кн. 8)²⁵ та інші.

Останні роки свого життя Андрій Парфенович працював над найвідомішим своїм твором – чотиритомником «Граф П.Д. Кисельов і його час. Матеріали для історії імператорів Олександра I, Миколи I і Олександра II». Вказана робота була надрукована в 1882 році, вже після смерті автора, і містила в собі матеріали про службову діяльність П.Д. Кисельова та документальні матеріали з історії царювання Олександра I, Миколи I і Олександра II. Книжка мала великий успіх серед шанувальників вітчизняної історії, і навіть сам імператор Олександр II «читав її щодня вечорами, засиджуючись до двох годин ночі»²⁶.

Усе своє життя Андрій Парфенович самовіддано працював на благо вітчизни і був нагороджений за це орденом Святого Володимира IV ступеня (29.05.1839 р.), орденом Святої Анни II ступеня (13.04.1845 р.), імператорською короною до ордену Святої Анни II ступеня (11.04.1847 р.), орденом Святого Володимира III ступеня (15.04.1849 р.), орденом Станіслава I ступеня (30.03.1854 р.), орденом Святої Анни I ступеня (26.08.1856 р.), темно-бронзовою медаллю на згадку про війну 1853 – 1856 рр. (1856 р.), імператорською короною до ордену Святої Анни I ступеня (17.04.1858 р.), золотою медаллю в пам'ять звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності (27.04.1861 р.), орденом Святого Володимира II ступеня (01.01.1862 р.), орденом Білого орла (24.06.1868 р.), орденом Олександра Невського (01.01.1881 р.), двома золотими медалями Російського географічного товариства та іншими нагородами, удостоєний чину дійсного таємного радника (21.11.1877 р.)²⁷.

З 1840 року А.П. Заблоцький-Десятовський перебував у шлюбі з англійкою Фані (Францискою) Андріївною (Генріхівною) Андрюс (близько 1806 – 23.06.1882 рр.), незаможною жінкою, яка в молодості заробляла собі на прожиття уроками і перекладами, і мав від неї двох дочок: Єлизавету (26.02.1842 – 17.07.1915 рр.) та Ольгу (19.07.1845 – 1920 рр.).

Єлизавета Андріївна була одружена з відомим російським географом, мандрівником і громадським діячем, членом Державної ради Росії, дійсним таємним радником П.П. Семеновим-Тянь-Шанським (02.01.1827 – 26.02.1914 рр.) і мала від нього семеро дітей: Ольгу (28.05.1863 – 21.11.1906 рр.), Андрія (09.06.1866 – 10.03.1942 рр.), Мануїла (1868 – 1871 рр.), Веніаміна (27.03.1870 – 10.02.1942 рр.), Валерія (17.12.1871 – 08.05.1968 рр.), Ізмаїла (25.07.1874 – 03.01.1942 рр.) і Ростислава (16.12.1878 – 13.06.1893 рр.). А Ольга Андріївна (19.07.1845 – 1920 рр.) була одружена з обер-прокурором Священного синоду, сенатором, членом Державної ради Росії, дійсним таємним радником П.К. Саблером (Десятовським) (1847 – 08.09.1929 рр.) і мала від нього трьох синів: Святослава (1874 – близько 1933 рр.), Георгія (1876 – 09.1918 рр.) і Сергія (1877 – 21.10.1937 рр.).

Найвідомішим серед онуків Андрія Парфеновича був Веніамін Петрович Семенов-Тянь-Шанський, відомий російський географ і картограф, професор Санкт-Петербурзького університету, автор 11-томної фундаментальної праці «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах» (1900 – 1911 рр.), монографії «Місто і село Європейської Росії» (1910 р.), співавтор і редактор багатотомного видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899 – 1914 рр.) та інших робіт.

Андрій Парфенович Заблоцький-Десятовський помер 24 грудня 1881 р. в Санкт-

Петербурзі на 74 році життя і був похований на Смоленському кладовищі, недалеко від свого брата Михайла²⁸.

Середній брат Павло Парфенович був одним із найвидатніших діячів медичної науки середини XIX століття²⁹, доктором медицини і заслуженим професором Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії.

Він народився 3 червня 1814 році на хуторі Напрасновка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії³⁰.

У 1830 році Павло Парфенович закінчив Новгород-Сіверську гімназію і за порадою старшого брата вступив на математичне відділення Московського університету³¹, а після його закінчення – на медичний факультет цього ж університету.

У 1835 році П.П. Заблоцький-Десятовський закінчив університет з похвальним листом по хірургії і званням лікаря першого відділення³².

Після закінчення університету Павло Парфенович розпочав службову діяльність, і 1 вересня 1835 року був призначений лікарем експедиції, що займалася дослідженням східних берегів Каспійського моря.

Під час експедиції, яка тривала близько двох років, він вивчав ботаніку та ентомологію і за дорученням свого керівництва склав «Огляд Ташлинського ханства в медично-топографічному і статистичному відношенні» і «Подорожні записки з Астрахані через Кизляр в Баку», які були опубліковані в 1836 році в Москві. Вказаними роботами він привернув до себе увагу наукової громадськості і в 1837 році був обраний членом «Товариства дослідників природи», а в 1838 році – членом-кореспондентом «Російського товариства любителів садівництва».

30 червня 1838 року П.П. Заблоцький-Десятовський захистив докторську дисертацію і 5 липня 1839 року вирушив до Паризького університету для вивчення хірургії, фізіології, анатомії і загальної патології.

Під час перебування за кордоном він навчався у найвідоміших професорів паризької школи, стажувався в кращих хірургічних клініках, лабораторіях фізіології та загальної патології і написав дві статті: «Про операції над заїками, проведені останнім часом в Парижі» і «Про операції над розширеними венами сім'яного канатика», які були опубліковані в 1840 і 1841 роках у російському «Військово-медичному журналі».

18 жовтня 1841 року Павло Парфенович повернувся на батьківщину і 2 лютого 1842 року був обраний ад'юнкт-професором кафедри теоретичної хірургії Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, а через декілька місяців – ординатором 2-го Військово-сухопутного госпіталю³³, у якому діяла заснована М.І. Пироговим хірургічна клініка.

Під час роботи в госпіталі Павло Парфенович опановував практичну майстерність хірурга, мистецтво діагностики і лікування під безпосереднім керівництвом М.І. Пирогова³⁴, дуже скоро проявив себе як високоосвічений лікар і в 1843 році був призначений на посаду чергового гоф-медика при дворі государя імператора, яку обіймав до 1849 року.

З лютого 1842 року Павло Парфенович читав лекції з хірургії, сифілісу, сечових та статевих органів у Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії, а в 1843 році відкрив клінічний курс сифілітичних та очних хвороб при 2-ому Військово-сухопутному госпіталі. За спогадами сучасників, його лекції «носили відбиток сучасності, систематичності і ясності, і відвідувалися студентами з великим бажанням»³⁵.

У 1845 році П.П. Заблоцький-Десятовський був призначений екстраординарним професором теоретичної хірургії, а 20 травня 1846 року – ординарним професором кафедри судової медицини Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії.

Працюючи на вказаній посаді, він посилено займався науковою діяльністю, розробив програму викладання студентам академії судової медицини (СПб., 1851 р.), яка відрізнялася сучасністю, стислістю і зручністю у використанні, і надрукував

декілька робіт із судової медицини: «Лікарсько-поліцейські і судово-медичні дослідження про утоплеників» (СПб., 1845 р.), «Про мідні препарати в гігієнічному і судово-медичному відношенні і про мідну кольку» (СПб, 1846 р.), «Розгляд ушкоджень в судово-медичному відношенні» (ВМЖ., 1851 р., ч. 58 і 1852 р., ч. 59), «Про вогнепальні поранення» (1852 р.) тощо.

Одночасно з роботою в академії Павло Парфенович займався практичною медициною. З 1846 року він завідував хірургічним відділенням 2-го Військово-сухопутного госпіталю, де вперше в Росії 20 грудня 1847 року провів п'ять операцій під хлороформом, який з того часу став застосовуватися як анестезуючий засіб по всій Росії³⁶.

9 листопада 1852 року П.П. Заблоцький-Десятовський залишив кафедру судової медицини і перейшов працювати на кафедру теоретичної хірургії Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, де вперше став викладати курс урології окремо від хірургії.

Час роботи на кафедрі теоретичної хірургії був найплототворнішим у діяльності Павла Парфеновича. У цей період він наполегливо працював над розробкою методів лікування окремих хвороб, написав більше десяти робіт з описом різних захворювань, які відрізнялися багатством фактичного матеріалу та ясністю викладання і увійшли до золотого фонду вітчизняної медичної науки: «Хвороби передміхурової залози» (СПб., 1856 р.), «Керівництво для вивчення і лікування сифілітичних хвороб» (СПб., 1857 р.), «Про викривлення частин людського тіла» (ВМЖ, 1853 р., ч. 62) та інші.

Павло Парфенович був одним із основоположників отоларингології і стоматології, багато уваги приділяв питанням розвитку вказаних наук. Особливий інтерес для лікарів представляли його роботи «Про хвороби рота і сусідніх йому частин» (СПб., 1856 р.), у якій описувалися захворювання губ, ясен, твердого і м'якого піднебіння, язика і щелеп, «Про хвороби щелепної пазухи» (СПб., 1854 р.), яка містила в собі опис патології гайморової порожнини і лікування гаймориту, «Про збереження зубів у здоровому стані» (1855 р.), у якій доводилася шкода зубних порошоків з вугілля і хініну, «Про хвороби носа і носової порожни» (СПб., 1857 р.) та інші.

У 1856 році Павло Парфенович подарував природно-історичному музею Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії багату колекцію кісток морських тварин, комах і рослин, яку він зібрав під час експедиції, що займалася дослідженням східних берегів Каспійського моря. А 9 лютого 1863 року заснував при академії хірургічний музей і протягом наступних шести років був його беззмінним завідувачем.

У музеї він зібрав величезну кількість хірургічного інструментарію та інших експонатів, котрі широко використовувалися в навчальному процесі, при проведенні практичних занять з хірургії, військово-польової хірургії, ортопедії, протезуванні та організації військово-санітарної служби в армії.

Хірургічний музей і донині є невід'ємною частиною академії і гордістю військово-медичної служби російської армії і флоту³⁷.

23 вересня 1867 року Павло Парфенович залишив кафедру теоретичної хірургії і перейшов на кафедру академічної хірургічної клініки.

Проте вже через два роки, у 1869 році, він звільнився з академії і працював на роботу завідувачим сифілітичною клінікою.

П.П. Заблоцький-Десятовський був членом численних учених товариств і комітетів. У 1842 році він був обраний дійсним членом Товариства російських лікарів, у 1850 році – дійсним членом Російського географічного товариства, у 1851 році – членом Вільного економічного товариства, у 1852 році – консультантом Максимальнівської лікарні, у 1860 році – членом комітету суспільного здоров'я Санкт-Петербурга, у 1864 році – почесним членом «Курського медичного товариства», у 1866 році – почесним членом Військово-медичного вченого комітету, у 1867-ому – дорадчим членом Медичної ради Міністерства внутрішніх справ Росії, у 1869

році – неодмінним членом Військово-медичного вченого комітету, а у травні 1882 року – першим головою Хірургічного товариства ім. М.І. Пирогова³⁸.

Павло Парфенович представляв Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію на ювілеї Московського університету, організував у 1873 році відділ Червоного Хреста на політехнічній виставці в Москві, влаштував декілька госпіталів у Чорногорії³⁹.

Усе своє життя Павло Парфенович захоплювався наукою і написав більше 60 робіт з медицини, багато з яких не втратило своєї актуальності й донині: «Заразність сапу і перенесення цієї хвороби від людини до людини» (ВМЖ, 1842 р., ч. 39), «Про нерухомість суглобів» (ВМЖ, 1842 р., ч. 39), «Про розрив вище коліна сухої жили м'язів, які випрямляють гомілку» (ВМЖ, 1842 р., ч. 40), «Про йодові збризкування в зуб і про водяну хворобу суглобів» (ВМЖ, 1842 р., ч. 40), «Пухлини вен на нижніх кінцівках» (СПб., 1843 р.), «Про підшкірне роздавлювання або розрив пухлин взагалі і зокрема кров'яних» (ВМЖ, 1843 р., ч. 42), «Розбір твору Серра: «Про мистецтво лікувати знівечення обличчя за способом французьким» (1843 р.), «Про горбкову хворобу яєчка» (СПб., 1843 р.), «Розбір книги Форже: «Про тифозну лихоманку» (1843 р.), «Погляд на історію хірургії» (СПб., 1844 р.), «Опис особливого виду (внутрішньої косої) пахової грижі» (СПб., 1844 р.), «Критичний розбір твору Рикора: «Про венеричні хвороби і їх щеплення» (СПб., 1844 р.), «Нарис історії патологічної анатомії» (СПб., 1844 р.), «Про нариви і свищі, що з'єднуються з прямою кишкою» (ВМЖ, 1844 р., ч. 49), «Рідина Фрика для знищення сифілітичних наростів» (ВМЖ, 1844 р.), «Звіт про діяльність Товариства російських лікарів в Санкт-Петербурзі за 1845 р.» (СПб., 1845 р.), «Мікроскопічні дослідження *cremrie dentis*» (1845 р.), «Розбір перекладу Патологічної анатомії Рокитанського, зробленого Мином і Циммерманом» (1845 р.), «Невралгія яєчка» (СПб., 1845 р.), «Вчення про хвороби яєчка, сім'яного канатика і мошонки» (СПб., 1848 р.), «Розлад діяльності яєчок і симптоми їх захворювань» (1848 р.), «Про вплив апоплексії і паралегії на відхід тестикулів» (1849 р.), «Розбір твору Пушкарьова «Про душевні хвороби» (1849 р.), «Про вплив хронічних хвороб на відхід тестикулів» (1849 р.), «Записки із судової медицини» (СПб., 1850 р.), «Слизові пустули або слизові горбки» (ВМЖ, 1850 р., ч. 55), «Статті з гігієни, дієти і домашньої медицини» (1850 р.), «Про шанкри, або первинні сифілітичні виразки» (СПб., 1851 р.), «Про вплив клімату на здоров'я людини» (СПб., 1851 р.), «Гігієнічні афоризми про одяг» (1851 р.), «Гігієнічні афоризми про охайність» (1851 р.), «Про сифілітичну кахексію» (1851 р.), «Хвороблива чутливість або подразнення і спазм сечового міхура» (1851 р.), «Зв'язок недуг внутрішніх органів з хірургічними хворобами» (1852 р.), «Про переломне ушкодження зчленувань» (1852 р.), «Дія копайського бальзаму і кубеби» (1852 р.), «Спазм сечового міхура» (1853 р.), «Гігроми або серозні випоти в синовіальних сумках» (ВМЖ, 1854 р., №16), «Промова на 100-літньому ювілеї Московського університету 12 січня 1855», «Опис гриж» (СПб., 1855 р.), «Опіки і відмороження» (1855 р.), «Про ускладнення травматичних ушкоджень черепа» (СПб., 1856 р.), «Виразки» (СПб., 1857 р.), «Про травматичні ушкодження волосистої частини голови» (1860 р.), «Про хвороби крильцевої і пахової виїмки» («Праці Товариства російських лікарів». 1860 р., №1), «Досліди лікування сифілісу віспощенням» («Медичний вісник». 1861 р., №17, 18, 19), «Про мішотчасту пухлину крайньої плоті» (1862 р.), «Повчання, як допомагати при раптових нещасних випадках, які загрожують життю» («Місяцеслов». 1865 р.) та інші⁴⁰.

Павло Парфенович зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної медицини і був нагороджений орденом Святого Володимира III ступеня (1861 р.), орденом Святого Станіслава I ступеня (1863 р.), орденом Святої Анни I ступеня (1866 р.), імператорською короною до ордена Святої Анни I ступеня (1868 р.), бронзовою медаллю на згадку про війну 1853 – 1856 рр., Персидським орденом Лева і Сонця (1866 р.), відзнакою за 20-річну бездоганну службу⁴¹ та іншими нагородами, а також удостоєний чину таємного радника (1870 р.).

За спогадами сучасників, П.П. Заблоцький-Десятовський гаряче любив Україну і завжди мріяв стати хорошим сільським господарем. Він відрізнявся скромністю, доступністю, симпатичністю і добродушністю. Здоров'я хворого він ставив понад усе і ніколи не прагнув до влади. Після виходу у відставку П.О. Дубовицького йому запропонували місце начальника Медико-хірургічної академії, однак він відмовився від запропонованої посади, посилаючись на обширність медичної практики.

Павло Парфенович перебував у шлюбі з Дар'єю Іванівною (прізвище невідоме), красивою жінкою селянського походження, і мав від неї двох дочок Наталію та Марію Павлівну.

Наталія Павлівна була одружена з письменником Сергієм Павловичем Щепкіним (1824 – 25.08.1898 рр.), таємним радником, який служив у Міністерстві державного майна Росії, і мала від нього трьох дітей: Марію, Павла (? – прожив близько 20 років) і Наталію (? – † у малолітті). Марія Павлівна вийшла заміж за поміщика Чернолуського, однак дітей сім'я не мала⁴².

За два роки до смерті П.П. Заблоцький-Десятовський захворів і влітку 1882 року поїхав відпочити у свій маєток, розташований в селі Кримки Чигиринського повіту Київської губернії (нині Шполянського району Черкаської області).

Однак там стан його здоров'я погіршився, і 2 липня 1882 року він помер⁴³. Був похований за олтарем приходської церкви⁴⁴.

Молодший брат Андрія Парфеновича і Павла Парфеновича Михайло був видатним російським статистиком, метрологом та істориком.

Він народився 7 листопада 1818 року на хуторі Напрасновка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії⁴⁵.

Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії Михайло Парфенович у 1836 році вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету⁴⁶, який закінчив в 1841 році зі ступенем кандидата⁴⁷.

Одразу після закінчення університету його прийняли на службу в Азіатський департамент Міністерства закордонних справ Росії⁴⁸, у якому він служив до своєї смерті.

Одночасно зі службою в міністерстві М.П. Заблоцький-Десятовський займався літературною і науковою діяльністю, був співробітником «Петербурзьких відомостей», «Економічного покажчика» та «Журналу Міністерства державного майна Росії»⁴⁹, у якому надрукував декілька своїх статей про відомих політехномістів свого часу, про Кольбере і Тюрбо, ознайомив російську публіку з творами Вилерме, Фрежъє и Жерандо⁵⁰.

У 1851 році Михайло Парфенович проредагував один із перших збірників Російського географічного товариства: «Збірку статистичних відомостей про Росію» (СПб., 1851 р.) і опублікував у ньому дві свої статті: «Відомості про кількість жителів в Росії за станами» і «Порівняльний огляд зовнішньої торгівлі Росії за 25-річчя (1824 – 1848 рр.)»⁵¹, а в 1854 році видав одну з найвідоміших своїх робіт «Історичне дослідження про цінності в древній Русі»⁵² (СПб., 1854 р.), у якій «грунтовно розглянув відомості сучасних письменників, своїх і іноземних, про стародавню монету, вдало представив свої висновки і визначив значення гривні, рубля і грошей у різний час»⁵³. Вказана робота мала важливе значення для вітчизняної історії і нумізматики і в 1854 році була удостоєна Демидівської премії⁵⁴.

Через три роки після виходу в світ зазначеної роботи Михайло Парфенович опублікував продовження «Історичного дослідження про цінності в древній Русі» під назвою: «Що таке вирази: рубль, рубль московський, рубль новгородський»⁵⁵.

У 1855 році М.П. Заблоцький-Десятовський був відряджений до Московського головного архіву, де знайшов раніше не відомі «Описи міщанської московської слободи 1677 р.», які містили в собі важливі статистичні відомості про промислове становище міста⁵⁶, а також власноручно переписав «Митну книгу міста Вязьми 1654 р.», важливе джерело для вивчення промислового життя міста, і разом зі своїми поясненнями надіслав її для публікації в Російське географічне товариство.

Також у відрядженні Михайло Парфенович виявив у сімейному архіві княжни Є.Д. Щербатової і княгині Н.Д. Шаховської раніше невідомий власноручний рукопис їхнього діда – відомого російського історика князя М.М. Щербатова: «Про зіпсування звичаїв в Росії» та інші його роботи: «1) Міркування про нинішній, в 1787 році, майже повсюдний голод в Росії, про способи тому допомогти і надалі попередити подібне нещастя; 2) Становище Росії з погляду грошей і хліба, на початку 1788 року...» і т.д.⁵⁷

Частину зі знайдених робіт Михайло Парфенович опублікував у «Вітчизняних записках» (1858 р., №3, с. 239 – 244; 1859 р., №12, с. 411 – 434) та «Бібліографічних записках» (1858 р., I, с. 407 – 441; 1858 р., II, с. 353 – 375, с. 385 – 394, с. 394 – 408, с. 408 – 409, с. 427 – 446, с. 476 – 480), а решта була надрукована після його смерті в «Читаннях товариства історії та старожитностей російських» (1859 р., кн. III, 1 – 96; 1860 р., кн. I, с. 1 – 140; 1860 р., кн. III, с. 41 – 49; 1871 р., кн. IV, с. 1 – 36) та «Російській старовині» (1870 р., I, с. 28 – 30; 1872 р., т. V, с. 1 – 15; 1870 р., II, с. 13 – 56, с. 99 – 116, 201; 1871 р., III, с. 673 – 688)⁵⁸.

За своє недовге життя Михайло Парфенович написав більше десяти робіт зі статистики, економіки та історії: «Деякі слів про 216-грошовий рубль» («Санкт-Петербурзькі відомості». 1855 р., №49), «Деякі дані, що відносяться до промислової статистики Москви XVII століття» («Економічний показчик». 1857 р., №27, с. С. 617 – 624), «Спогади із старого часу» («Економічний показчик». 1857 р., №11, с. 243 – 245), «Про дорожнечу в Москві в 1660 р.» («Економічний показчик». 1857 р., №11), «Матеріали для біографії князя М.М. Щербатова» («Санкт-Петербурзькі відомості». 1857 р. №152), «Про пияцтво в Росії» («Економіст». 1858 р., том 1, кн. 1, від. 1, с. 107 – 150), «Думка князя М.М. Щербатова про одне сучасне питання» (Спб., 1858 р.), «Про кількість народонаселення Росії в 1776 – 1777 роках, по губерніях, і частково по станах» («Показчик політико-економічний». 1859 р., №107 (вип. 3), с. 61 – 63), «Опис Московської міщанської слободи обивательських дворів і поіменний список, хто чим промишляє 7135 (1677) року» («Читання товариства історії та старожитностей російських». 1860 р., кн. 2, від. V, с. 1 – 20), «Про закон причин випадкових, як основу моральної статистики» (Економічний показчик), «Про стан лляної промисловості в Німеччині і Голландії» (1848 р.), «Німецька митна спілка» та інші.

За спогадами сучасників, його роботи відрізнялися «глибиною вивчення»⁵⁹, «безкорисним прагненням до добра та істини і були проникнуті пошаною до науки і теорії, серйозним поглядом на світ і суспільство»⁶⁰.

Михайло Парфенович був одружений з Ганною Василівною Грибодовою (04.02.1815 – 08.11.1906 рр.), двоюрідною сестрою відомого російського драматурга, поета і дипломата Олександра Сергійовича Грибодова⁶¹, і мав від неї одну дочку Євгенію (31.08.1854 – 15.04.1920 рр.). З 16 серпня 1878 року Євгенія Михайлівна перебувала в шлюбі з Дмитром Петровичем Семеновим-Тянь-Шанським (07.11.1852 – 01.11.1917 рр.), сином П.П. Семенова-Тянь-Шанського від першого шлюбу, і мала від нього п'ять синів Рафаїла (31.08.1879 – 12.1919 рр.), Леоніда (02.12.1880 – 13.12.1917 рр.), Михайла (08.05.1882 – 19.01.1942 рр.), Миколу (17.12.1888 – 27.06.1974 рр.) і Олександра (06.10.1890 – 16.05.1979 рр.), і дві дочки Віру (08.11.1883 – 11.11.1984 рр.) і Аріадну (30.04.1885 – 20.6.1920 рр.). Найвідомішим серед них був Леонід Дмитрович Семенов-Тянь-Шанський, поет і письменник, близький друг О.О. Блока і Л.М. Толстого.

Микола Заблоцький-Десятовський помер від сухот 21 вересня 1858 р. і був похований на Смоленському кладовищі в Санкт-Петербурзі⁶².

За спогадами друзів, він був чесною, добросовісною, скромною і благородною людиною.

Михайло Парфенович навчався на одному курсі з відомим російським поетом Аполлоном Миколайовичем Майковим, який присвятив йому один із своїх віршів «Весняне марення»⁶³, і до кінця свого життя підтримував з ним дружні стосунки. Він часто бував у нього вдома, де спілкувався з відомими російськими

письменниками І.С. Тургенєвим, Ф.М. Достоевським, М.М. Достоевським, І.О. Гончаровим, І.І. Панаєвим, поетом В.Г. Бенедиктовим, відомим російським журналістом і літературним критиком С.С. Дудишкіним та іншими⁶⁴.

Завдяки своєму знайомству з Іваном Олександровичем Гончаровим Михайло Парфенович став прообразом одного з героїв його роману «Звичайна історія» – Олександра Адуєва, а його брат – Петра Івановича Адуєва⁶⁵.

З дня смерті Заблоцьких-Десятоських минуло понад сто років. За цей час змінилося декілька поколінь, і про їх заслуги перед наукою і суспільством майже забули, принаймні на батьківщині.

У 2003 році вийшов у світ енциклопедичний довідник «Сумщина в іменах», однак у ньому знайшлося місце лише для Павла Парфеновича.

Про Андрія Парфеновича, який стояв біля витоків скасування кріпосного права, та про його брата Михайла Парфеновича, видатного російського статистика, метролога та історика, роботи якого не втратили своєї актуальності й донині, автори довідника, на жаль, навіть не згадали.

1. Пономарев С. Земляки (Достопамятные уроженцы Черниговской земли) // Черниговские епархиальные известия. – Чернигов, 1898. – №14.

2. Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1894. – С. 86.

3. Довголевский. Я.И. Происхождение рода Заблоцких. Заметка, сообщенная Довголевским. Я.И. // Русская старина. – СПб., – 1882. – Т. 33. – С. 548.

4. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Мемуары. – Том 3. – Петроград, 1915. – С. 21.

5. Европин А.К. Исторический очерк кафедры судебной медицины с токсикологией при императорской Военно-медицинской академии. – СПб., 1898. – С. 105.

6. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.

7. Большая энциклопедия под редакцией С.Н. Южакова. – СПб., 1902. – Т. 9. – С. 441.

8. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.

9. Собрание сочинений К.Д. Кавелина. А.П. Заблоцкий-Десятовский (некролог). – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 1238.

10. Отчет по Государственному Совету за 1881 год. – СПб., 1881. – С. 47.

11. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX века. – СПб., 1888. – Том 2. – С. 327 – 333.

12. Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: энциклопедия биографий. – Красноярск, 2003. – Т. 2. – С. 467.

13. Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1894. – С. 86.

14. Лихачев В. Андрей Парфенович Заблоцкий-Десятовский. Некролог. // Вестник Европы. – Том 1. – СПб., 1882. – С. 876 – 877.

15. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 324.

16. Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. – С. 129.

17. Там само. – С. 129.

18. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 324.

19. Отчет по Государственному Совету за 1881 год. – СПб., 1881. – С. 49 – 50.

20. Советская историческая энциклопедия. Под ред. Е.М. Жукова. – Том 5. – М., 1964. – С. 583.

21. Записки императорского русского географического общества. – СПб. – 1863. – Кн. 1. – С. 45 – 46.

22. Речь гласного В.И. Лихачева в заседании Санкт-Петербургской городской думы 15 января 1881 г., посвященная памяти А.П. Заблоцкого. // Русская старина. – СПб., – 1882. – Т. 33. – С. 553 – 557.

23. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 325 – 326.

24. XXV лет (1859 – 1884 гг.). Сборник, изданный комитетом общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым. – СПб., 1884. – С. 187.

25. Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов русских писателей. – СПб., 1881. – С. 18 – 19.

26. Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: энциклопедия биографий. – Красноярск, 2003. – Т. 2. – С. 468.

27. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 325.
28. Кобак А.В., Пириутко Ю.М. Исторические кладбища Петербурга: Справочник-путеводитель. – СПб., 1993. – С. 332.
29. Мирский М.Б. Медицина России XVI – XIX веков. – М., 1996. – С. 265.
30. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.
31. Змеев Д.Ф. Русские врачи писатели. – СПб., 1886. – Вып. 1. – С. 107.
32. Европин А.К. Исторический очерк кафедры судебной медицины с токсикологией при императорской Военно-медицинской академии. – СПб., 1898. – С. 106.
33. Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. – С. 130.
34. Мирский М.Б. Вклад П.П. Заблочно-Десятовского в отечественную хирургию. // Клиническая хирургия. – 1984. – №12. – С. 47.
35. Европин А.К. Исторический очерк кафедры судебной медицины с токсикологией при императорской Военно-медицинской академии. – СПб., 1898. – С. 113.
36. Профессора военно-медицинской (медико-хирургической академии) под ред. проф. Белевитина А.Б. – СПб., 2008. – С. 151.
37. Адажий В.Д., Гудков В.П. и др. Первому военно-медицинскому музею России – 140 лет. // Медицинские Ведомости. – 2003. – Вып. № 2(57).
38. Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. – С. 132.
39. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1894. – Т. 12. – С. 88.
40. Змеев Д.Ф. Русские врачи писатели. – СПб., 1886. – Вып. 1. – С. 107 – 109.
41. Список гражданским чинам четвертого класса. – СПб., 1869. – С. 105 – 106.
42. Семенов-Тянь-Шанский В.П. То, что прошло. Главы из книги воспоминаний. // Невский архив. №6. – СПб., 2003. – С. 22.
43. Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. – Москва, 1882. – Вып. II. – С. 23.
44. Карпинский И.Г. Жизнь и деятельность Павла Парфеновича Заблочно-Десятовского. – СПб., 1882. – С. 9.
45. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.
46. Щепкин М. Некролог. М.П. Заблочно-Десятовский. // Московские ведомости. №220. – 1858. – С. 487.
47. Григорьев В.В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течении первых пятидесяти лет его существования. – СПб., 1870. – С. LXXVIII.
48. Большая энциклопедия под редакцией С.Н. Южакова. – СПб., 1902. – Т. 9. – С. 441.
49. Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1894. – С. 87.
50. Дудышкин С. М.П. Заблочно-Десятовский, его краткая биография в статье: «Неизданное сочинение князя Щербатова...». // Отечественные записки. – СПб., 1859. – №12. – С. 412.
51. Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1851. – Книжка 1. – С. 51 – 57, 123 – 182.
52. Заблочно-Десятовский М.П. О ценностях в древней Руси. – СПб., 1854.
53. Устрялов Н. Разбор сочинения М. Заблочно-Десятовского «О ценностях в древней Руси». // Двадцать третье присуждение учрежденных Н.Н. Демидовым наград. – СПб., 1848. – С. 198.
54. Мезенин Н.А. Лауреаты Демидовских премий Петербургской Академии наук. – Л., 1987. – С. 197.
55. Заблочно-Десятовский М.П. Что такое выражения: рубль, рубль московский, рубль новгородский? // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1857. – Часть ХСV. – II отд. – С. 1 – 35.
56. Дудышкин С. М.П. Заблочно-Десятовский, его краткая биография в статье: «Неизданное сочинение князя Щербатова...». // Отечественные записки. – СПб., 1859. – №12. – С. 413.
57. Там само. – С. 414.
58. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Том 1, книга 2. – Киев, 1892. – С. 1148 – 1150.
59. Ламанский Е.И. Отчет о действиях императорского русского географического общества за 1858 г. // Вестник императорского русского географического общества. – СПб., 1859. – Часть 25. – С. 2.
60. Некролог М.П. Заблочно-Десятовского. // Экономический указатель. – СПб., 1858. – №91. – Вып. 39. – С. 889.
61. Тезисы докладов научной конференции «А. Блок и русский постсимволизм». Под редакцией З.Г. Минц. – Тарту, 1991. – С. 68.
62. Кобак А.В., Пириутко Ю.М. Исторические кладбища Петербурга: Справочник-путеводитель. – СПб., 1993. – С. 332.

63. Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома. – Издательство «Наука». – Л., 1975. – Т. 1996. – С. 87.

64. Арсеньев К. Валериан Майков. // Вестник Европы. – СПб., 1886. – Т. 2. – С. 781 – 782.

65. Языков Д. Литературная деятельность И.А. Гончарова. // Русское обозрение. – М., 1891. – Т. 5. – С. 879.

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и деятельности известных уроженцев Черниговской губернии: Андрее Парфеновиче Заблоцком-Десятовском, Павле Парфеновиче Заблоцком-Десятовском и Михаиле Парфеновиче Заблоцком-Десятовском.

Ключевые слова: уроженцы Черниговской губернии, жизнь, редактор, государственные деятели.

This article has a biographic character and contains some information about the basic stages of life and activity such famous natives of Chernihiv province as Zablotskiy-Desyatovskiy Andriy Parfenovych, Zablotskiy-Desyatovskiy Paul Parfenovych and Zablotskiy-Desyatovskiy Mikhail Parfenovych.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р. І УТВОРЕННЯ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті висвітлено процес реалізації земської реформи 1864 р. в Чернігівській губернії. Проаналізовано діяльність керівництва губернії по створенню земських установ, склад гласних та перші кроки новостворених органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, земська реформа, гласний, земське зібрання, земська управа.

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному, громадсько-політичному та культурному житті країни. Втім, процес їх створення та діяльності у Чернігівській губернії, склад гласних та керівництво ще не знайшли належного висвітлення в науковій літературі.

Реалізація Положення про земські установи від 1 січня 1864 р.¹ відбувалася централізовано під безпосереднім наглядом та керівництвом міністра внутрішніх справ на підставі «Правил о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях»², затверджених імператором 25 травня того ж таки року, які знайшли відображення в указі Сенату від 5 червня 1864 р. У губерніях безпосередню відповідальність за впровадження в дію Положення про земські установи, згідно зі ст. 2 «Правил», було покладено на губернаторів³. Під їх керівництвом мали бути створені особливі тимчасові губернські комітети та тимчасові повітові комісії по впровадженню Положення про земські установи.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р. чернігівський губернатор князь С.П.Голіцин 7 липня 1864 р. відкрив засідання щойноствореного Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи, до складу якого увійшли віце-губернатор П.А.Шатохін, губернський предводитель дворянства І.М.Дурново, губернський прокурор В.І.Баршевський, голова казенної палати В.Ф.Тілен та члени губернського у селянських справах присутствія В.Д.Дунін-Борковський, М.О.Миклашевський, О.С.Сорокін, К.Є.Троцина, О.І.Ханенко⁴.

На цьому ж першому засіданні було ухвалено звернутися до повітових предводителів дворянства з клопотанням про термінове створення під їхнім головуванням тимчасових повітових комісій у складі мирного посередника, однієї особи за вибором повітового мирного з'їзду, повітового справника, поліцмейстера, представника відомства державного майна і міського голови⁵. Губернатор звертав увагу предводителів дворянства – голів тимчасових повітових

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

комісії на необхідність «открыть эти комиссии немедленно за их образованием и о дне открытия уведомить Губернский временный комитет»⁶. Відповідні розпорядження про необхідність взяти участь в організації та роботі тимчасових повітових комісій отримали й голови повітових мирових з'їздів, повітові справники, міські голови, керуючий Палатою державного майна.

Виборче право отримували особи чоловічої статі, яким на час складання виборчих списків було не менше 25 років. Водночас запроваджувався майновий ценз. Для виборів земських гласних, згідно зі ст. 16 «Положення о земских учреждениях», виборці були розподілені на три курії, відтак у кожному повіті скликалися окремі виборчі з'їзди землевласників усіх станів під головуванням повітового предводителя дворянства, міських власників усіх станів під головуванням міського голови і виборщиків від сільських громад під керівництвом мирового посередника.

Земські гласні обиралися терміном на три роки. Для безпосередньої участі в обранні земських гласних у Чернігівській губернії для Борзенського, Козелецького, Конотопського та Ніжинського повітів був установлений ценз у 200 десятин, для інших повітів – 250 десятин⁷. Крім того, у з'їзді землевласників повіту мали право брати участь власники нерухомого майна вартістю не менше 15 тис. крб., власники промислових закладів не нижче тієї ж вартості або ті, що мають річний оборот виробництва не менше 6 тис. крб., а також уповноважені від землевласників, що мають не менше 1/20 встановленого земельного цензу⁸. У міських виборчих з'їздах мали право брати участь купці, власники фабрик та інших промислових і торговельних підприємств, річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тис. крб., особи, які володіли в місті нерухомою власністю вартістю не менше 3 тис. крб. для міст з населенням понад 10 тис. мешканців; у міських поселеннях з населенням від 2 до 10 тис. – не нижче 1000 крб., в усіх інших – 500 крб.⁹ З'їзди сільських громад утворювалися з виборщиків, яких призначали волосні сходи. Цих виборщиків мало бути не більше третини загальної кількості осіб, які мають право участі у волосному сході, з тим, щоб від кожної сільської громади серед виборщиків було не менше одного представника. У кожному повіті скликалися декілька виборчих з'їздів від сільських громад, у залежності від кількості мирових дільниць¹⁰.

Згідно з додатком до статті 33 «Ведомость о числе гласных, избираемых в земские собрания на первое трехлетие, с открытия земских учреждений, в Черниговской губернии» до 15 повітових земських зібрань губернії мало бути обрано 557 гласних, у тому числі 257 – від землевласників повіту, 111 – від міських власників та 189 – від сільських громад. Кількість гласних у повітах коливалась у залежності від місцевих обставин, передусім вартості землі й нерухомого майна, від 18 – у Остерському до 60 – у Новозибківському¹¹ (додаток А).

Усі тимчасові повітові комісії мали своєчасно скласти та подати на затвердження до Тимчасового губернського комітету списки виборців, які мали право брати участь у з'їзді повітових землевласників; списки осіб, які мають право брати участь у з'їзді через уповноважених; списки міських виборців; відомості по сільських громадах; список виборчих дільниць у повіті і кількість гласних, що мали обиратися на кожній дільниці; пропозиції повітової тимчасової комісії, де, коли і в якому порядку мають бути проведені з'їзди дрібних землевласників для обрання уповноважених; заяви та скарги, якщо такі є¹².

Питання, які виникали під час підготовчих робіт, Тимчасовий губернський комітет вирішував у Міністерстві внутрішніх справ. Зокрема, порушене ним питання щодо права козаків брати участь у з'їзді землевласників, розпорядженням міністра внутрішніх справ від 8 серпня 1864 р. було вирішене позитивно¹³.

На пропозицію міністра внутрішніх справ від 16 жовтня 1864 р. відповідно до відгуку міністра народної освіти ставилося завдання, щоб «по открытии в

губернські земські зібрання, були назначені члени от земства в губернський и уездные училищные советы, согласно 21 ст. Высочайше утвержденного 14 июля 1864 г. «Положения о начальных народных училищах». Відповідне розпорядження було передано у тимчасові повітові комісії¹⁴.

На засіданні 23 листопада 1864 р., вже отримавши за період з 17 жовтня по 20 листопада від 15 тимчасових повітових комісій подання зі списками виборців і розглянувши їх, Тимчасовий губернський комітет визначився з місцем і строками проведення виборчих з'їздів у грудні 1864 р. – січні 1865 р.¹⁵ Проте у зв'язку з рекрутським набором, який проводився з 15 січня по 15 лютого 1865 р., під час якого повітові предводителі дворянства мали головувати у рекрутських присутствіях, міністр внутрішніх справ розпорядився відкласти відкриття з'їздів. Зрештою, було вирішено провести вибори повітових земських гласних у другій половині лютого – березні 1865 р.¹⁶

За їх результатами у 15 повітах Чернігівської губернії було обрано 557 гласних повітових земських зібрань, зокрема 247 (44,34%) дворян, 89 (15,98%) купців і потомствених громадян, 21 (3,77%) священник, 7 (1,26%) міщан, 117 (21,01%) козаків, 74 (13,28%) селянини і 2 (0,36%) колоністи (додаток Б). Найбільше козаків і селян було обрано до органів місцевого самоврядування у Борзенському та Остерському повітах, у решті повітів серед гласних переважали дворяни, купці й священники.

21 квітня Чернігівський губернський тимчасовий комітет розпочав розгляд виборчих документів, надісланих із Чернігівського повіту¹⁷. 21 травня 1865 р. були перевірені виборчі листи й затверджені списки гласних, обраних у двох останніх повітах губернії – Новгород-Сіверському і Сосницькому, а також визначено строки проведення повітових земських зібрань. Було ухвалено рішення повітові земські зібрання відкрити у Борзні 20 червня, Глухові – 21 червня, Чернігові – 22 червня, Городні – 23 червня, Козельці – 25 червня, Ніжині – 26 червня, Кролевець – 27 червня, Острі – 28 червня, Конотопі – 30 червня, Сосниці – 1 липня, Стародубі – 2 липня, Новозибкові – 3 липня, Новгороді-Сіверському – 4 липня, Суражі – 5 липня і Мглині – 6 липня. Водночас відкриття губернського земського зібрання було призначено на другу половину вересня 1865 р.¹⁸

Повідомивши про цю ухвалу Міністерство внутрішніх справ, 23 травня голова Комітету отримав від міністра телеграму такого змісту: «К открытию губернского и уездных земских собраний в означенные сроки препятствий не имеется»¹⁹. Оголошення про терміни відкриття зібрань були надруковані у губернській пресі.

Виконавши покладені на нього функції, Чернігівський тимчасовий губернський комітет із дозволу міністра внутрішніх справ 23 червня 1865 р. припинив своє існування²⁰.

Зазначимо, що вся робота по запровадженню в губернії земських установ, діяльність Тимчасового комітету, списки обраних гласних, журнали засідань перших повітових і губернського земських зібрань своєчасно оприлюднювалися на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости».

Згідно з визначеними та затвердженими губернатором строками у повітах губернії в червні – липні 1865 р. відбулися повітові земські зібрання. Здебільшого на них вирішувалися організаційні питання: обиралися голови та члени повітових земських управ, губернські земські гласні та члени повітових училищних рад.

Головами повітових земських управ були обрані виключно дворяни, а у Глухівському, Кролевецькому, Мглинському й Стародубському повітах – повітові предводителі дворянства. Кількість членів повітових земських управ коливалася від трьох до чотирьох. За соціальним станом з обраних 50 членів повітових управ 28 (56%) були представниками дворянства, 4 (8%) – купецтва, 1 (2%) – міщанства, 15 (30%) – козацтва і 2 (4%) – селянства²¹ (додаток В). Гласними Чернігівського губернського земського зібрання на повітових зібран-

нях було обрано, згідно з нормами, 93 особи. Серед них було 69 (74,19%) дворян, 10 (10,75%) купців, 1 (1,08%) священник, 9 (9,68%) козаків та 4 (4,3%) селяни²² (додаток Д).

На перших повітових зібраннях також визначалися кошториси на утримання повітових земських управ та їх керівництва, розроблялися інструкції, встановлювався регламент проведення земських зібрань. Визначена повітовими земськими зібраннями платня члена повітової земської управи коливалася від 300 крб. сріблом на рік у Глухівському до 1000 крб. у Ніжинському та Чернігівському повітах. Коливалася й платня головам повітових земських управ – від 300 крб. у Глухівському до 1500 крб. у Новозибківському повіті.

Згідно з циркулярним розпорядженням губернатора на засіданнях усіх повітових земських зібрань мало обговорюватися питання про збереження та розведення лісів.

Фактично усі повітові земські зібрання також розглядали клопотання ніжинського повітового предводителя дворянства про виділення коштів на утримання Ніжинського ліцею князя Безбородька, для функціонування якого не вистачало 5000 крб. сріблом на рік і який уряд мав намір перетворити на вище реальне училище. Не маючи ще власних коштів, повітові земські зібрання відмовили у виділенні допомоги Ніжинському ліцею. Однак їхні рішення щодо цього питання кардинально різнилися. Так, Глухівське повітове земське зібрання 23 червня 1865 р. ухвалило «выразить сожаление, что в настоящее время земство, не имея еще свободных источников, не может оказать денежного вспомоществования, но готово будет при первой к тому возможности, поддержать средства Лицея, существование которого земство признает полезным и благотворным для нашего края, в особенности теперь, по случаю судебного преобразования»²³. Водночас Конотопське повітове земське зібрання, розглянувши це питання на засіданні 1 липня того ж таки року, зазначало: «Земское Собрание, не вполне разделяя мнения высказанные в упомянутом отношении о пользе, приносимой Нежинским Лицеєм, по близости университетов Киевского и Харьковского и имея в виду денежные средства земства обратит на развитие народного образования в самом уезде, не нашло возможным оказывать пособия Нежинскому Лицею»²⁴.

На повітових земських зібраннях обговорювалися й актуальні економічні питання. Зокрема, на засіданні Глухівського повітового земського зібрання 26 червня було обговорено питання про стан винокуріння в повіті. У доповіді, зокрема, зазначалося: «Винокурение в Глуховском, равно как и по прочим уездам Малороссии, будучи тесно связано с сельским хозяйством, составляет, так сказать, самую жизненную силу нашего хозяйства, поэтому всякая мера, вредно действующая на винокурение, в тоже время убивает сельское хозяйство». Трирічний досвід дії Положення від 4 липня 1861 р., на думку доповідача, доводить, що новостворена акцизна система завдає збитків гуральням. Доказом тому слугує поступове закриття винокурних заводів. Але винокуріння – важлива ланка у ланцюгу господарського життя, оскільки дозволяє утримувати велику кількість худоби і добре угноювати лани, вирощувати значні врожаї цукрових буряків, забезпечуючи сировиною цукрові заводи. Отож земське зібрання зазначило, що «не выполнило бы свой долг, если бы не заявило перед Правительством о необходимости преобразования акцизной системы» і на цій підставі ухвалило постанову: «Записку эту представить чрез гг. губернских гласных Черниговскому губернскому земскому собранию, имеющему открыться 25 сентября, для общего обсуждения, так как вопрос о винокурении, есть вопрос целой губернии»²⁵.

25 липня 1865 р. губернатор оголосив, що Чернігівське губернське земське зібрання буде відкрито 25 вересня і запросив губернських гласних прибути у цей день до Чернігова. Водночас були оприлюднені списки обраних від повітів губернських гласних та склад повітових земських управ²⁶.

Заключним акордом створення земських установ у губернії стало проведення першого Чернігівського губернського земського зібрання. Урочисте його

відкриття відбулося 25 вересня 1865 р. в Чернігові у залі Дворянського зібрання у складі 69 губернських гласних, у присутності управляючого державними маєтностями. Сучасник цих подій І.І.Петрункевич писав: «Вчерашние рабовладельцы и рабы, освобожденные от крепостной зависимости, сошлись как равные граждане для разрешения местных хозяйственных и культурных задач»²⁷. Він також зазначив: «В первое губернское земское собрание дворянство послало, можно сказать, цвет своего сословия. Тут были – Галаган, Тарновский, Неплюев, кн. Голицын, Белозерский, Милорадович, Рачинский и много других, составляющих группу кандидатов, готовых взять дело управления губернией в свои руки. Как бы в виде компенсации за освобождение крестьян от крепостного права»²⁸.

На початку засідання з промовами виступили губернатор князь С.П.Голіцин та губернський предводитель дворянства І.М.Дурново. Губернатор окреслив завдання, які постають перед органами місцевого самоврядування, і пообіцяв сприяти у налагодженні їхньої роботи. Завершуючи виступ, С.П.Голіцин, зокрема, зазначив: «Земское дело, милостивые государи, дело для всех нас новое. Время и опыт должны указать вернейшие к успеху пути. В настоящий же момент этого дела необходима совокупность посильных трудов каждого из нас. В земском деле, как и во всех случаях, мой девиз один и тот же: безусловная во всем откровенность, строгое безпристрастие и полная готовность искреннего, дружного содействия. Позвольте, милостивые государи, рассчитывать на взаимность»²⁹.

Після прийняття гласними присяги у Спасо-Преображенському соборі та благословення преосвященного Філарета (Гумілевського) зібрання продовжило свою роботу. Секретарем зібрання було обрано Г.П.Закревського, а О.П.Бакуринський, С.С.Псіол та М.О.Миклашевський увійшли до складу редакційної комісії. Через тісноту приміщення та велику кількість охочих бути присутніми на засіданнях було ухвалено рішення публіку допускати лише по запрошеннях. Обрано дві комісії для підготовки питань, запропонованих зібранню губернатором: про лісозбереження і будівництво першої у губернії лінії залізниці³⁰.

27 вересня зібрання визначило кошторис на утримання губернської управи. Було ухвалено обрати голову з платнею 2000 крб. і шістьох членів управи, платня яких становила 1500 крб. на рік. Згідно з пропозицією голови зібрання, вирішено зайняти під приміщення губернської земської управи «дом, принадлежащий Приказу общественного призрения, поступивший в ведение земства со всеми принадлежностями и мебелью». На канцелярію управи асигновано 4000 крб., на екстраординарні видатки – до 1000 крб.³¹ Того ж таки дня були створені три комісії з питань межування, розкладки додаткового збору та винокуріння.

28 вересня відбулися вибори керівного органу губернського земства. Головою управи переважною більшістю голосів (52 проти 21) був обраний великий землевласник Ніжинського повіту К.Є.Троцина, членами – полковник князь П.П.Голіцин, титулярний радник В.В.Тарновський, колезький радник І.О.Кобеляцький, губернський секретар К.І.Білозерський, козак М.Н.Гужовський та лікар О.П.Карпінський³².

Наступного дня були проведені вибори членів губернської училищної ради, Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії та ревізійної комісії. Членами Чернігівської губернської училищної ради таємним голосуванням були обрані К.Є.Троцина та М.О.Миклашевський. Вони ж одногосно були обрані й до складу Попечительської ради, а до складу ревізійної комісії – Г.П.Галаган, П.І.Богинський, М.В.Філатов, В.Н.Карачевський-Вовк, О.П.Бакуринський та Іг.П.Закревський. Були також розподілені функції та межі компетенції губернського та повітових земств³³.

Упродовж кількох наступних днів зібрання ухвалило низку рішень з актуальних питань соціально-економічного розвитку губернії.

30 вересня у зв'язку із заявою кількох гласних про поганий урожай та можливий голод зібрання звернулося до міністра внутрішніх справ із проханням «предоставить тотчас же в распоряжение Собрания часть продовольственного капитала для удовлетворения настоятельной потребности к предупреждению предстоящего голода»³⁴. 2 жовтня була отримана позитивна відповідь міністра, відтак зібрання ухвалило «заимствовать 7000 руб. серебром» і «представитъ губернской управе в случае крайней необходимости, если этих денег будет недостаточно, ходатайствовать об отпуске большей суммы»³⁵.

На засіданні 5 жовтня голова зібрання прочитав «записку» губернських гласних Ніжинського повіту з клопотанням до губернського земського зібрання закрити таксаторські класи при Чернігівській чоловічій гімназії, а 5000 крб., які щорічно виділялись на їх утримання, спрямувати на підтримку Ніжинського ліцею. У результаті тривалого обговорення питання зібрання більшістю голосів (38 проти 24) відмовило Ніжинському ліцею³⁶.

7 жовтня Чернігівське губернське земське зібрання обговорило доповідь про винокуріння та негативний вплив на розвиток господарства губернії запровадженої в 1861 р. акцизної системи, внаслідок чого в губернії закрилося 78 горілчаних заводів, приблизно на 1 млн. відер скоротилося виробництво горілки, близько 1,3 млн. пудів хліба не знайшло збуту, робітники заводів втратили сезонну роботу. Внаслідок обговорення зібрання ухвалило: «Представитъ Высшему Правительству ходатайство губернского собрания о пересмотре Положения о питейном сборе, при участии в этом труде заводчиков и торговцев вином в оптовых складах»³⁷.

8 жовтня губернські гласні визначилися з напрямком проведення через Чернігівську губернію залізниці, ухвалили спеціальну інструкцію губернській управі, а також по заяві гласного від Борзнянського повіту В.Н.Карачевського-Вовка постанову про відкриття в Чернігові навчального закладу для підготовки вчителів сільських шкіл, на яку було асигновано по 2800 крб. на рік³⁸.

9 жовтня 1865 р. засідання першого губернського зібрання були завершені у присутності 43 гласних³⁹. Закрив зібрання губернатор, який звернув увагу гласних, що «по тем из постановлений, состоявшихся в течении настоящих заседаний Ваших, которые подлежат представлению на усмотрение высшего Правительства, сделано будет надлежащее распоряжение, по получении мною представлений от г. губернского предводителя дворянства; равным образом выполнена будет мною, в точности ст. 94 Положения о Земских Учреждениях, в отношении к тем из постановлений Ваших, которые принадлежат к категории исчисленных в ст. 90 Положения. За тем, Губернской Земской Управе остается исполнить те из постановлений, которые не требуют особого утверждения. В этом случае, я покорнейше прошу Управу быть вполне уверенною, что она во мне постоянно найдет ревностного и усердного сотрудника»⁴⁰.

Відтепер до компетенції органів земського самоврядування належали місцеві повинності, справа народного продовольства, утримання у належному стані шляхів сполучення, народна освіта, медицина, ветеринарія, сприяння покращенню рівня землеробства, торгівлі й промисловості, підняття добробуту населення, піклування про жебраків та інші категорії знедолених тощо. Крім того, земство мало виділяти кошти на утримання деяких місцевих державних установ, зокрема в'язниць.

Уже 2 листопада губернська управа розпочала приймати справи та капітали від «Приказа общественного призрения, Казенной палаты, Особого в земских повинностях присутствия» та інших установ⁴¹.

Всебічне сприяння з боку губернатора князя С.П.Голіцина, який у 1861 – 1870 рр. керував Чернігівською губернією і безпосередньо займався створенням земського самоврядування, позитивно вплинуло на подальший розвиток земських установ Чернігівської губернії.

Таким чином, протягом другої половини 1864 – 1865 рр. у Чернігівській

губернії були проведені необхідні підготовчі заходи й створені органи місцевого самоврядування – повітові й губернське земські зібрання та їхні виконавчі органи – повітові та губернська земські управи, які відіграли виключно важливу роль у подальшій історії регіону.

1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С. 7 – 72.
2. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях / Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С.72 – 106.
3. Там само. – С.73.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 1 зв.
5. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях... – С.73.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
7. Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С.107.
8. Положение о губернских и уездных земских учреждениях... – С.22 – 27.
9. Там само. – С. 27 – 28.
10. Там само. – С. 28 – 29.
11. Приложения к Положению о земских учреждениях... – С.107 – 108.
12. Держархів Чернігівської обл., ф.776. оп.1. спр.1, арк. 26 – 28 зв.
13. Там само, арк. 14 зв.
14. Там само, арк. 16.
15. Там само, арк. 46 зв.
16. Там само, арк. 49.
17. Там само, арк. 68 – 68 зв.
18. Там само, арк. 84.
19. Там само, арк. 85.
20. Там само, арк. 87.
21. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1865. – №30. – 25 июля. – Часть официальная. – С.165.
22. Там само. – С. 164 – 165.
23. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 29.
24. Постановления Конопотского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С.65 – 66.
25. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 31. – 1 августа. – Прибавление. – С. 172.
26. Объявления и извещения // ЧГВ. – 1865. – №30. – 25 июля. – Часть официальная. – С.164.
27. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И.Петрункевич / Под редакцией проф. А.А.Кизеветтера. – Прага, 1934. – С. 9.
28. Там само. – С. 10.
29. ЧГВ. – 1865. – №39. – 26 сентября. – Прибавление. – С.211 – 213.
30. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 39. – 30 сентября. – Второе прибавление. – С.217 – 220.
31. Там само. – С. 218.
32. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ.– 1865. – № 40. – 3 октября. – Прибавление. – С.221 – 222.
33. Там само.
34. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 40. – 7 октября. – Второе прибавление. – С. 227.
35. Там само. – С.228 – 229.
36. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 14 октября. – Второе прибавление. – С.236.
37. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 17 октября. – Прибавление. – С.243.
38. Там само. – С. 244 – 247.
39. Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 12. – С.14.
40. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 20 октября. – Второе прибавление. – С.265.
41. Грасс В. История развития счетоводства в Черниговском губернном земстве / В.Грасс // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №11 – 12. – С.63.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток до статті 33*

Відомість про кількість гласних, губернського і повітових земських зібрань

№ №	Назва повітів	Кількість гласних повітових земських зібрань				Кількість гласних губернського земського зібрання
		Від землевлас- ників	Від міст	Від сільських громад	Разом	
1	Чернігівський Зашт. м. Березна	14	11	13	38	6
2	Борзенський	12	5	13	30	5
3	Глухівський Міст. Вороніж	19	7	12	38	6
4	Городнянський Сел. Добрянкa	17	5	12	34	6
5	Козелецький	15	3	12	30	5
6	Конотопський	15	5	13	33	6
7	Кролевецький Зашт. м. Короп	12	7	12	31	5
8	Мглинський	17	5	12	34	6
9	Новгород-Сіверський Міст. Серединно-Буда	18	6	12	36	6
10	Новозибківський Зашт. м. Нове Місто і сел. Злинка Климів Митков Тимошкин і Перевіз Чуровичі Шелами	28	19	13	60	10
11	Ніжинський	19	8	13	40	7
12	Остерський	7	2	9	18	3
13	Сосницький	19	4	15	38	6
14	Стародубський Зашт. м. Погар і сел. Воронок Єленка Лужки Млинка	23	17	13	53	9
15	Суразький Пос. Клинци й Свяцький	22	7	15	44	7
						93

*Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год. - Чернигов, 1869. - Ч.1. - С.107.

Додаток Б
Соціальний склад
гласних повітових земств Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	священників	міщан	козаків	селян	колоністів	разом
1	Борзнянський	10	4	-	-	13	1	2	30
2	Глухівський	20	7	-	1	8	2	-	38
3	Городнянський	16	3	1	-	6	8	-	34
4	Козелецький	15	2	-	1	10	2	-	30
5	Конотопський	16	3	-	-	13	1	-	33
6	Кролевецький	13	3	2	1	8	4	-	31
7	Глинський	19	5	1	-	5	4	-	34
8	Ніжинський	17	7	2	-	10	4	-	40
9	Н.-Сіверський	18	3	2	-	6	7	-	36
10	Новозибківський	25	16	4	2	4	9	-	60
11	Остерський	5	2	1	-	8	2	-	18
12	Сосницький	23	2	2	-	5	6	-	38
13	Стародубський	19	18	1	1	8	6	-	53
14	Суразький	13	10	2	1	8	10	-	44
15	Чернігівський	18	4	3	-	5	8	-	38
	Разом по губернії	247	89	21	7	117	74	2	557
	% по губернії	44,34	15,98	3,77	1,26	21,01	13,28	0,36	100

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф.776, оп.1, спр.1, арк. 1-88.

Додаток В
Соціальний склад
членів повітових земських управ Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	свяще- ників	міщан	козаків	селян	разом
1	Борзнянський	1	-	-	-	2	-	3
2	Глухівський	2	1	-	-	1	-	4
3	Городнянський	1	-	-	-	3	-	4
4	Козелецький	3	-	-	-	-	1	4
5	Конотопський	2	-	-	-	1	-	3
6	Кролевецький	2	-	-	-	1	-	3
7	Мглинський	1	1	-	-	1	-	3
8	Ніжинський	2	-	-	-	-	1	3
9	Н.-Сіверський	2	-	-	-	1	-	3
10	Новозибківський	2	-	-	1	1	-	4
11	Остерський	1	1	-	-	1	-	3
12	Сосницький	2	-	-	-	1	-	3
13	Стародубський	2	1	-	-	-	-	3
14	Суразький	1	-	-	-	2	-	3
15	Чернігівський	4	-	-	-	-	-	4
	Разом по губернії	28	4	0	1	15	2	50
	% по губернії	56,0	8,0	0	2,0	30,0	4,0	100,0

Складено за: Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости.-1865. - №30. - 25 июля. - Часть официальная. - С. 164 - 165.

Додаток Д
Соціальний склад
гласних Чернігівського губернського земського зібрання,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	свяще- ників	міщан	козаків	селян	разом
1	Борзнянський	3	1	-	-	1	-	5
2	Глухівський	4	1	-	-	1	-	6
3	Городнянський	5	-	-	-	1	-	6
4	Козелецький	4	1	-	-	-	-	5
5	Конотопський	5	-	-	-	1	-	6
6	Кролевецький	4	-	-	-	1	-	5
7	Мглинський	6	-	-	-	-	-	6
8	Ніжинський	6	1	-	-	-	-	7
9	Н-Сіверський	4	1	-	-	-	1	6
10	Новозибківський	5	2	1	-	1	1	10
11	Остерський	2	-	-	-	1	-	3
12	Сосницький	5	-	-	-	1	-	6
13	Стародубський	7	1	-	-	-	1	9
14	Суразький	5	1	-	-	1	-	7
15	Чернігівський	4	1	-	-	-	1	6
	Разом по губернії	69	10	1	-	9	4	93
	% по губернії	74,19	10,75	1,08	-	9,68	4,30	100

Складено за: Ведомости о председателях и членах уездных земских управ и о губернских гласных // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 1 – 15.

В статье освещен процесс реализации земской реформы 1864 г. в Черниговской губернии. Осуществлен анализ деятельности руководства губернии по созданию земских учреждений, состава гласных и первых шагов новосозданных органов местного самоуправления.

Ключевые слова: местное самоуправление, земская реформа, гласный, земское собрание, земская управа.

The article is devoted to the zemstvo reform of 1864 in Chernihiv region. The activities of region's governors in the matter of zemstvo creation, the personal stuff of zemstvo institutions, and initial actions of institutions of local governing have been analyzed.

Key words: local governing, zemstvo reform, glasnyi, meeting, zemstvo office.

О. КОНИСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

У статті досліджується роль Олександра Яковича Кониського у заснуванні шевченкознавства як окремої галузі наукових досліджень про Тараса Григоровича Шевченка. Значна увага приділяється написанню О.Кониським першої ґрунтовної біографії Т.Г.Шевченка: Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898-1901.

Ключові слова: Олександр Кониський, Тарас Шевченко, шевченкознавство, біографія, письменник, художник, монографія.

Самого себе О. Кониський вважав у першу чергу громадським діячем, потім уже поетом, письменником, публіцистом, навіть світським релігійним діячем, тільки не вченим, хоча останні десять років свого життя він в основному присвятив науковій роботі¹. За цей час О.Кониський написав першу біографію Т.Шевченка², фактично ставши засновником шевченкознавства³ та на довгі роки визначивши рамки, в яких розвивалася ця галузь науки. Незважаючи на те, що на початок роботи Олександра Яковича над біографією поета вже існували праці на визначену тему, саме йому випала доля повідати про життя і творчість українського генія на такому рівні, щоб він став основою окремого наукового напрямку⁴. Шевченкознавчій праці О.Кониського спеціальну увагу приділяли лише два дослідники – В.Смілянська⁵ і М.Антонович⁶.

Усе ж таки, що стало поштовхом до написання О. Кониським біографії Т.Шевченка? Відповідь ми знаходимо у передмові вже згадуваної монографії: „Життя Т.Г.Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступеня, а проте, до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису”⁷, „Спо-нукало мене до праці... от що: коли р. 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства імені Шевченка на Товариство наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства було можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою”⁸.

Знаючи про зацікавленість окремих вчених життям поета, О.Кониський звернувся до них з проханням написати його біографію. Серед них був і М.Чалий – автор праці „Тарас Шевченко, его жизнь и произведения”⁹, зважаючи на те, що ця праця російськомовна, О.Кониський вже отримав був дозвіл на переклад, але неможливість виконати умови перекладу змусили його, за порадою В.Вовка-Карачевського, взятися до написання власної біографічної праці про Т.Шевченка. До того ж Олександра Яковича не задовольнив поданий М.Чалим рукопис до „Записок”. З приводу цього О.Кониський писав у листі до О.Барвінського від 13-25 квітня 1892 р., що дослідження написане „вельми сухо, мляво, протокольно і без критики фактів”¹⁰. Зважаючи на такий стан речей, О.Кониський сам „написав і перечитав близьким своїм товаришам свій нарис „Дитинний вік Шевченка” і, подавши його до „Записок”, став на тому, щоб збирати життєписний матеріал та, переглядаючи його критично, написати нариси про ціле життя генія нашого сло-

© Мисюра Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ва¹¹. У даному випадку критичний аналіз став одним з основних постулатів, яким керувався О.Кониський при написанні даного дослідження.

З того часу і розпочалася велика і кропітка робота по упорядкуванню систематичного огляду вже відомого і розкиданого „в часописах двох держав”¹² життєписного матеріалу про Кобзаря. Найбільше таких шевченкознавчих розвідок і публікацій містив на той час журнал „Киевская старина”, в якому щороку лютневі номери присвячувалися Т.Шевченкові. У 1882 – 1897 рр. журнал опублікував чимало важливих матеріалів, серед них були автобіографія поета, його російськомовні твори, листи Шевченка та листи до нього, спогади сучасників, розвідки М.Новицького, М.Стороженка, О.Левицького, М.Чалого та інших¹³.

З огляду на доступні джерела Олександр Якович взявся до праці. Матеріали треба було відібрати, перевірити і піддати критичному аналізу. Про це він пізніше писав: „Я тієї думки одначе, що помилка не гріх і не вада. Збирати і перевіряти факти до біографії Шевченка і до хронології творів його, діло громадське; а всяке громадське діло найліпше справляти силами спільними і помилку зроблену одним, легко подолати другому”¹⁴. Тобто стає зрозумілим, що його хвилювали не критика попередників і вказівки на їхні помилки як дослідників, а правдивість і достовірність фактів, які він опрацьовував.

Крім основного спонування до дослідження – написання „життєпису патрона Товариства”, існувала й чисто суб’єктивна причина звернення О.Кониського до такої теми – його глибока повага до особи Т.Г.Шевченка. Життя Тараса Григоровича було для О.Кониського зразком самовідданого служіння народові. „Шевченкові спонування, – писав О.Кониський, – завжди були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертався від темноти і злидарства, а навпаки, завжди любив народ, завжди тужив і страждав був з народом, з його тугою і його стражданнями, Шевченко а, в цьому його заслуга віковична, і нас, людей інтелігентних, повернув до народа і примусив полюбити народ незрадливо”¹⁵, в чому, без сумніву, неважко переконалися з огляду на його життєвий шлях.

Численні цитати з „Кобзаря” по всій „Хроніці” свідчать про прекрасне знання автором поезії Т.Шевченка, з якою Олександр Якович познайомився ще в дитинстві. „...у Кониського був переписаний весь „Кобзар”. Випадково вони (учні школи, яку відвідував О.Кониський. – **О.М.**) довідались, що це – речі заборонені. Воронець, товариш Олександра, переписав у нього „Тарасову Ніч” і став читати дома вголос. Надбїг з сусідства учитель, що чув з-за стіни, відібрав „Тарасову Ніч” і став страхати школяра, що за це можна й самому опинитися там, де тепер Шевченко...”¹⁶. Про інші факти писав сам О.Кониський: „Не буде звичайним сказати, що по Україні, під час страждання Шевченка в киргизькому степу, було вельми багачко по селах зшитків, де без імені автора, були пописувані його твори. Були вони і в моїх родичів і в Козелецькому, і в Пирятинському, і в Полтавському повітах; бачив я їх і в Чернігові, і в Борзні. Поема „Княжна” була переписана у мого діда, Феоктиста Ротмістрова в Чернігові, і я року 1848 знав її добре, і читав з голови, не відаючи, хто її автор”¹⁷.

Місія, яку взяв на себе О.Кониський по дослідженню життя і творчості Т.Г.Шевченка, вимагала від нього величезної наполегливості і працездатності. „Впродовж майже п’яти літ я не жалів ні часу, ні праці, ні коштів на збирання матеріалу і на неминуче потрібні поїздки по кілька разів на села¹⁸, де перебував Шевченко під час важніших моментів свого віку до заслання”¹⁹, – так описував свою працю сам Олександр Якович. До речі, під час цих доволі частих, як для його віку і можливостей, поїздок робив він також попутні етнографічні дослідження описового характеру тієї місцевості, де доводилося бувати²⁰. На сторінках періодики того часу подібні його матеріали можна було зустріти досить часто, але зрозуміло, що основні напрямки творчості автора були спрямовані лише в єдиному руслі – життя і діяльності Т.Г.Шевченка.

Олександр Якович ретельно опрацьовував усі опубліковані і доступні йому матеріали. У „Реєстрі головніших джерел”, що доданий до другого тому „Хроні-

ки”, вказано найвідоміші тоді варіанти біографії поета, опубліковані майже в близько трьох десятках різних видань, а також опрацьовані церковні книги сіл, де проживали родичі Тараса Григоровича, листи про нього більше як двох десятків авторів тощо. Крім того, тут можна знайти посилання на усні повідомлення, які він отримував від опитуваних людей під час збирання власної частки матеріалу²¹. Все це свідчить про неабиякий піднятий і опрацьований пласт інформації, що досліджувалася упродовж тривалого часу. В Інституті літератури імені Т.Шевченка НАН України у відділі рукописів зберігається більше сотні листів до Олександра Кониського про Т.Г.Шевченка, які датовані 1892 – 1898 рр., що надходили з різних куточків Австро-Угорської і Російської імперій. У більшості з них автори повідомляли Олександра Яковича про життєвий шлях та особливості творчості Т.Г.Шевченка.

Один з дослідників біографії Т.Г.Шевченка, професор С.-Петербурзького університету М.Стороженко, у листі до О.Кониського в грудні 1893 р. писав, що й сам мав наміри свого часу написати біографію Т.Г.Шевченка для видання серії біографій відомих діячів, яку задумав М.Ковалевський, і має вже назбирані матеріали, але у зв'язку з тим, що задум Ковалевського не був втілений у життя і видання не побачило світ, М.Стороженко надіслав Олександрю Яковичу листа, в якому закликав: „Ради всього святого, не кидайте почату справу, а коли дійдете до заслання (мається на увазі перебування Т.Шевченка у засланні. – **О.М.**), то я Вам у великій пригоді стану! Бо в мене є немало такого, що ніхто не знає”²². Чи варто говорити про те, що задум О.Кониського всіляко підтримувався науковими і культурними діячами, що ця праця сприймалася як найбільш необхідна і важлива для всебічного розвитку вітчизняної культури. Тому подібні відгуки були не поодинокими, а збирання матеріалів у повному розумінні слова стало колективною і суспільною справою.

Серед активних помічників заслуговує на увагу академік А.Кримський, який на прохання Олександра Яковича переглядав шевченківські автографи в Рум'янцевському музеї у Москві²³. Цінні відомості про художню творчість Тараса Григоровича передав Л.Жемчужников²⁴. Матеріалами про перебування поета в Качанівці (родовому маєтку Галаганів. – **О.М.**) поділився Я.Плацендар. Допомогали збирати матеріали також А.Кухаренко, В.Рєпнін, І.Єфимовський-Мировецький, Б.Суханов-Подколзін, П.Юдін, П.Куліш, М.Стороженко, Л.Лопатинський, М.Вороний, В.Гнилосиров та інші²⁵. Свої спогади про Т.Шевченка надсилали А.Ускова, К.Юнге, Петро і Прокіп Шевченки, К.Болсуновський, А.Костомарова та інші.

Отримані матеріали були опрацьовані, значно розширені та узагальнені О.Кониським. Серед різноманітних письмових та усних джерел автором передовсім використовувалися періодична преса, документи громадських і релігійних об'єднань, джерела особового походження, актови, діловодні і судово-слідчі документи, антропологічні та топонімічні джерела. Надіслані матеріали вимагали глибокого аналізу, тому, характеризуючи їх, О.Кониський керувався основними критеріями дослідження одночасно: вік свідка подій на той час і скільки років минуло відтоді, як вони були записані, та у яких взаєминах перебували адресати з Т.Шевченком, але поряд зі всією прискіпливістю до фактів у тексті можна помітити і власну інтуїцію Олександра Яковича: „я певен”, „я беру яко певну таку звістку” і т. д.²⁶.

Завдяки такій колосальній роботі вдалося виправити багато хибних тверджень дослідників. Було проведене нове опрацювання відомих джерел, досліджені й орфографічні особливості написання листів, що підводили дослідника до висновку про настрій та душевний стан поета²⁷. Мистецькі твори були теж своєрідно використані і піддані аналізу – вони характеризували оточення поета і несли також змістовну та хронологічну інформацію²⁸.

Результатом багатолітнього дослідження, котре він закінчив на початку серпня 1896 року²⁹, стало написання ряду нарисів, які він друкував окремими частинами до 1897 р. на сторінках „Зорі” та „Записок НТШ”, починаючи з першого їх тому³⁰.

За життя Олександра Яковича було опубліковано десять таких розвідок (по XXXIII том. – **О.М.**), одинадцять вийшла вже після його смерті в інших періодичних виданнях та окремих брошурах³¹. Усі вони були доопрацьовані для окремого видання, що й побачило світ під назвою „Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя” (Т.І – 1898; Т.ІІ – 1901 р., що вийшов теж по смерті автора). У Росії було видано скорочений переклад під назвою „Жизнь украинского поэта Т.Гр.Шевченка”³²; а також російською мовою популярна біографія поета, надрукована у випусках за листопад – грудень в „Журнале для всех”³³ та за серпень – вересень – в „Днепровской Молве”³⁴, призначеній для широкої публіки. Неопублікованою залишилася довідкова монографія російською мовою під назвою „Биография Т.Г.Шевченка”³⁵.

До п'яти перших біографічних нарисів про Т.Шевченка О.Кониський отримав докладні рецензії Ф.Колесси, у яких критик відзначав великі досягнення біографа у висвітленні багатьох доти маловідомих моментів життя поета. Користуючись зауваженнями рецензента, Олександр Якович доповнив свою роботу рядом фактів, які обминав раніше. Сюди ввійшли стосунки поета з І.Сошенком та Л.Демським, перебування в Кирилівці у священника Г.Кошиця та ін. Він звернув увагу на декілька зовсім пропущених або ж частково використаних джерел, позбувся повторів, уточнив датування ряду подій, виключив окремі теми, що не стосувалися даної проблематики³⁶.

Ф. Колеса розповідав, що „О.Кониський перший поспробував звести докупи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріал... він перший старався цей матеріал перевірити критично і ухопити з нього систематичну цілісність, що... представила б докладний образ життя Шевченкового”³⁷. Після огляду матеріалу, що містився „по часописах двох держав”,³⁸ і написання життєпису поета встановлені хронології його творів мало неабияке значення.

Разом з тим критика містила ще один момент, який підштовхував О.Кониського у глибину опублікованого дослідження: Олександр Колеса звернув його увагу на те, що дослідження повинне „всебічно висвітлити не лише його зовнішню і внутрішню біографію, а й творчість, місце в історії літератури”³⁹. Звичайно, це розумів і сам автор монографії, бо в передмові до першого тому наголошував: „Одначе зібрані й згуртовані мною матеріали все ще не повні, а через те і чимало ще прогалин в житті Шевченка; до того ж ще не маємо ні історії його творчості, ні критичного розгляду його творів; та й невідомо, чи скоро діждемося ми всего того, без чого повна життєпись, така, яка б всіма сторонами обіймала життя художника, поета, українця і чоловіка, діло неможливе. Праця, яку я подаю, – далека ще від тої бажаної життєписі; я вважаю її тільки хронікою Шевченкового життя і прошу як таку її трактувати”⁴⁰.

У передмові до першого тому „Хроніки” автор перераховує ті питання, на які він намагався відповісти у своєму творі: „... що за чоловік був Тарас Шевченко? Який його портрет матеріальний? Яка була його постать, вдача, характер, серце? Чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? Чи любив жіноцтво? Які були відносини його до жіноцтва, до близьких йому кривняків і приятелів, до людей взагалі? Чого вимагав від людей у своїх зносинах з ними? Чи відрізняв у відносинах українців і не українців? Що саме і більш за все сприяло і шкодило розвиткові його як художника і як поета? Коли, де саме і під впливом кого або чого написав він свої твори? Яка була його освіта і розвиток взагалі? Хто були його керманічі і поклонники? І нарешті, розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників?”⁴¹.

У світлі зазначених вимог до себе Олександр Якович надає однаково високої ваги питанням, значення яких для сучасного біографа не рівноцінні. В біографії Великого Кобзаря для О.Кониського не існувало дрібниць, він вважав, що його життя було сповнене „переходів, перемін у становленні Духа, повної енергії, що як завжди буває з такими, як Тарас, великими й глибоко перейнятими людьми. Проявилось те фактами дрібними, але прокидалось під бравною, властивою тільки

людям видатнішим. Жодним дрібним вчинком в житті Шевченка не треба й не годиться нехтувати. Тим-то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день крізь день⁴². Така об'єктивістська реконструкція Шевченкової біографії, безумовно, є основоположною в його роботі⁴³, але це зовсім не означало, що Олександр Якович справді вдався лише до літописного переліку окремих фактів. Досліджуючи, як О.Кониський подає, скажімо, життя Т.Шевченка у Нижньому Новгороді, зазначимо, що він відкидав незначні факти і групував важливі події, що характеризували оточення поета, його літературну та мистецьку біографію того періоду. Олександр Якович подавав тільки ті факти, які були виявом або чинником внутрішнього життя письменника і оцінював їх, виходячи з логіки характеру Т.Шевченка, зі своєї концепції про світогляд великого поета⁴⁴.

О.Кониського цікавило все, що хоч якоюсь мірою стосувалося Т.Шевченка. Він не зупинявся ні перед якими перешкодами, і в першу чергу – фінансовими, про що писав у своєму листі до А.Кримського: „Одержавши вчора Вашого листа, я зараз же послав лист до чоловіка, що скуповує Шевченкові автографи і малюнки, і виразно запитав у його, який мінімум і максимум тієї плати, що доводилося йому платити за автографи, листи і малюнки?“⁴⁵.

Крім усього зазначеного, цікавила Олександра Яковича не тільки творчість, але й безпосередньо особисте життя Т.Г.Шевченка. „Найпаче темна досі сторона інтимних відносин; така темна, що я тільки серцем чую її, але не відважився в біографії говорити про неї“⁴⁶.

Велику увагу О.Кониський приділив висвітленню політичної біографії Т.Шевченка, участі поета у громадсько-політичній боротьбі. Висвітлюючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, автор ставить ряд своїх запитань: яка була чисельність товариства, його мета і практична діяльність, чи справді був Т.Шевченко його членом, чи перебував під впливом ідей товариства, чи сам впливав на нього, чи відбувався тут взаємовплив? Приймаючи до відома, що на той час джерел по товариству було небагато, що до 1897 р. була опублікована лише невелика частина документів з архіву III відділу – М.Стороженком, статут товариства – О.Огоновським, листування міністра освіти п. Уварова з попечителем московського навчального округу п. Строгановим – Л.Шишком, листи М.Костомарова та П.Куліша, О.Кониському довелося звертатися до недрукованих джерел, серед яких були спогади колишнього братчика Д.Пильчикова, приватні листи членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо⁴⁷.

Про пошуки джерел, пов'язаних із розкриттям діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, і арешт Т.Шевченка мова йде у статті „Тарас Шевченко в арешті“, де О.Кониський, згадуючи про якогось українського письменника, зазначає, що нібито у нього є архівні матеріали про арешт Т.Шевченка, „до його вдався я з листом 20/8 червня р. 1894., просячи поділитися зі мною тими звістками з того матеріалу, який він має, принаймні сказати хоча б, до кого і коли саме студент Олексій Петров подав свій донос і чи згадав він у доносі Шевченка?“⁴⁸. На превеликий жаль, цей невідомий нам письменник не надіслав О.Кониському необхідні йому матеріали. Потрібно зазначити, що темі заслання Т.Шевченка дослідник приділяє значну увагу виділяючи її в декілька етапів: по-перше, подіям, що передували арешту, та перше заслання⁴⁹; по-друге, морально-психологічному стану поета під час другого заслання⁵⁰; по-третє, повернення Т.Шевченка із заслання⁵¹.

Учень О.Кониського у громадсько-політичних та літературних справах М.Грушевський допомагав своєму вчителю у роботі над біографією Т.Шевченка, про що згадує у своєму щоденнику: „читали про весілля і життєпис Шевченка, і додому повернувся в 12 годин“⁵². Пізніше М.Грушевський продовжив дослідницьку роботу Олександра Яковича і опублікував документи зізнань кирило-мефодіївських братчиків та додав ряд праць, які торкалися діяльності Т.Шевченка⁵³. Потім, після смерті Олександра Яковича, М.Грушевський так оцінив шевченкознавчу роботу О.Кониського: „... праця навколо Шевченка стала головним змістом майже цілого останнього десятиліття його життя: він друкував її поодинокими части-

нами до р. 1897, потім переробив для осібного видання і для російського перекладу, збирав матеріали для видання Шевченкових поезій, зладив корпус листів і збірник перекладів російськомовних повістей Шевченка⁵⁴. Ця цитата привертає увагу тим, що М. Грушевський визначив рамки шевченкознавчої праці Олександра Кониського ширше, ніж лише як біографа. На нашу думку, дослідження діяльності О.Кониського попередниками дещо звузили його значення як шевченкознавця. Так, В.Смілянська у своїх працях розкриває вклад О.Кониського у шевченкознавство передусім як біографа Шевченка. Аналіз даних свідчить, що сам О.Кониський вважав свою шевченкознавчу працю набагато ширшою: „Я гадав, описавши нариси про життя Шевченка... зараз же писати історію його творчості, а на сам кінець – критичний розгляд його творів. Тим-то в нарисах я не зупинявся довго коло літературної діяльності поета, сподіваючись говорити про неї широко в історії творчості...”⁵⁵. З-поміж інших молодих людей, котрі були учнями і послідовниками О.Кониського, назвемо В.Доманицького, який упорядкував і видав науково-обґрунтований „Кобзар” (1907 р.)⁵⁶; О.Лотоцького – ініціатора і голову редакційної комісії варшавського видання творів Т.Шевченка (1930 р.); С.Єфремова – підготував перше двотомне академічне видання поезій Т.Шевченка і став редактором „Повного зібрання творів Тараса Шевченка”; Д.Антоновича – автора монографії „Шевченко-маляр”⁵⁷.

З точки зору витоків і повноти наявної інформації, О.Кониського справді можна вважати засновником шевченкознавства як окремої дисципліни. Безумовно, йому не вдалося повністю виконати поставлене перед собою завдання, але він зробив усе, щоб до виходу в світ нової повної біографії Т.Шевченка, підготовленої П.Зайцевим⁵⁸, понад півстоліття суспільство могло користуватися його науковим доробком.

Як свідчать матеріали, Кониський не обмежився одним життєписом Т.Шевченка. Ще з середини 1870-х років він розпочав збирати листи поета, яких нараховувалось 174⁵⁹, тільки власноруч переписаних 155⁶⁰. Подібні збірки епістолярної спадщини відомих людей для ХІХ століття були не рідкістю, але чим більший інтерес проявлявся до листів, тим більшу ціну могли за них правити, в залежності від того, до чїїх рук потрапляла подібна спадщина. І хоча більшість листів і документів була подарована Олександрові Яковичу, все ж були й такі, хто прагнув заробити на цьому. До них належали (син художника Ф.Ткаченка Микола, книготорговець Ф.Романович та інші).

Значний внесок О.Кониського в укладанні хронології творів Т.Шевченка⁶¹. Він перший довів, що всі повісті поета російською мовою написані у Новопетровському форті, хоч і датовані вони з конспіративних мотивів 1840-и роками. „Скінчивши роботу коло життєписного матеріалу про першу половину Шевченкового віку, я гадаю, що тепер можна вже взятися і до хронології творів”⁶². О.Кониський повернув світові цілий ряд не відомих до того часу поезій Т.Шевченка⁶³.

Водночас наголосимо, що Олександр Якович першим поставив питання про існування варіантів творів Тараса Шевченка⁶⁴. Першим він порушив питання і про необхідність науково-обґрунтованого видання „Кобзаря”: „Потреба наукового видання „Кобзаря” – річ очевидна кожному, але вдовольнити її не можна в Росії, а хіба що в Галичині, тай для Галичан не скажу – чи вистачило б нині матеріалу. Перш за все досі оголошено далеко не всі, які у кого є варіанти до Шевченкових творів і не видано Шевченкових листів”⁶⁵. Підкреслимо, що тодішній стан інформації про наявні джерела не давав йому змоги з повною достовірністю стверджувати про існуючі варіанти творів.

Разом з тим він уперше надрукував і науково обґрунтував існування цілого ряду невідомих до того поезій Шевченка⁶⁶. Крім того, він займався перекладом російськомовних Шевченкових прозових творів, щоденника та статей про самого поета, які перекладав потім українською мовою для російськомовних журналів⁶⁷.

Важливим здобутком для української літератури були дії О.Кониського щодо доведення авторства віршів Т.Шевченка, які інші літератори брали під сумнів, та

відхилення тих із них, які йому не належали. До речі, відомий літературознавець Олександр Колесса “сумнівався в авторстві Т.Шевченка щодо твору “Юродивий”⁶⁸, Олександр Якович помилився лише один раз, коли відкинув Т.Шевченка як автора вірша „Мій Боже милий...”, що його поет написав у січні 1858 р. у Нижньому-Новгороді. З іншого боку, Олександр Якович займався і відхиленням не Шевченкових творів, які йому приписували попередні дослідники. Такими були вірші „До сестри” – О.Псьола, „Не журюсь я” – Афанасєва-Чужбинського, „Полуботок” – С.Руданського. Керуючись прекрасним знанням української літератури, О.Кониський упевнено зміг виправити подібні помилки.

На відміну від своїх попередників, котрі мало вивчали творчість Т.Шевченка як художника, О.Кониський зацікавився і його мистецькою біографією⁶⁹. Олександр Якович намагався опублікувати все, що було йому відоме на той час, але робити це було вкрай важко, бо практично всі мистецькі твори були розкидані по приватних колекціях і не мали опису, цим питанням ніхто ніколи не цікавився, а деякі біографи були навіть переконані, що Т.Шевченко нічого не писав олією⁷⁰. О.Кониський доводив зворотнє і займався встановленням часу написань деяких картин Т.Шевченка⁷¹. Надзвичайно важливим є його критико-біографічний нарис про перебування Т.Шевченка в Академії художеств⁷².

Досліджені матеріали свідчать, що О.Кониського слід вважати засновником шевченкознавства як окремої галузі науки, а проведена ним громіздка робота вдало переконає своїми результатами. Олександр Якович охопив своїм дослідженням набагато більше віх життя поета, ніж того вимагала проста хроніка. Йому вдалося провести велике і сумлінне дослідження, результати якого стали свого роду підсумком зробленого, що відтворене в „Хроніці”, хоча, можливо, якби не хвороба, то праця ця складала б декілька томів, що охопили б усю сферу життя і творчості Т.Шевченка. Але, незважаючи на зазначене, “Кониський здобув собі почесне місце в розпочатій ним галузі шевченкознавства”⁷³. Ні до виходу „Хроніки”, ні після – нічого ґрунтовнішого не було. Про значення цієї праці висловлювалися ще сучасники автора в листах до нього, серед яких були брати О. і Ф.Колесси, Д.Мордовець, І.Шраг, А.Кримський, Л.Жемчужников, Д. Яворницький, В.Ковалів, С.Афанасєв⁷⁴. І.Франко вважав, що „Сею книжкою Кониський поклав найкращий пам’ятник і Шевченкові, і собі самому”⁷⁵.

Значення Шевченкіани О.Кониського не зменшилися і сьогодні. Як підкреслює американська дослідниця Д.Тетерина-Блохіна, „Дуже прикро, що за браком знань і аналітичного розуму, деякі люди українського походження, не розуміючи основного, що вніс доброго Т.Шевченка в національну культуру і духовність, проводять кайнову роботу під впливом навіювань ворогів наших проти величі генія”⁷⁶.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що тривалий час ґрунтовна праця Олександра Яковича про життя і діяльність Т.Г.Шевченка несправедливо була забута і тільки з утворенням Української незалежної держави перевидана та отримала суспільне визнання⁷⁷. Віднині шевченкознавство як сукупність знань та уявлень про життя і громадську діяльність Т.Г.Шевченка, його поезію, прозу і живопис стало напрямком визначення сфери теоретичної та практичної діяльності окремої історичної постаті, зі своїм розвиненим понятійно-категорійним апаратом, методичними і методологічними особливостями, колом чітко визначених закономірностей, предметом, метою і конкретними завданнями наукового пошуку.

1. Антонович М. Олександр Кониський // 125 років Київської української академічної традиції. 1861 – 1986: Збірник / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1993. – С. 181.

2. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898-1901.

3. Антонович М. Олександр Кониський. – С. 181.

4. Смілянська В. Шляхи творення біографії Кобзаря в дожовтневому шевченкознавстві // Дніпро. – 1970. – № 3. – С. 143 – 151.

5. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка // Радянське літературознавство. – 1970. – № 12. – С. 33 – 41.
6. Антонович М. Вплив шевченкознавчої праці О.Кониського на його літературну творчість // Новий літопис. – Вінніпег. – 1965. – Ч. 14. – С. 9 – 23.
7. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л. Смілянська. – К., 1991. – С. 24.
8. Там само.
9. Чалый М. Тарас Шевченко, его жизнь и произведения. – М.: б/в., 1882. – 74 с.
10. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка.– С. 33.
11. Кониський О.Я. „Життя Тараса Шевченка-Грушевського”. (Хроніка) 1814-1861. Чернова редакція II видання з вставками друкованого тексту I видання. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 4.
12. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – Т. VIII. – С. 3.
13. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.С.Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 5, 506.
14. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. VIII. – С. 4.
15. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя. – Т. II. – Львів: Видання Наукового товариства ім. Т.Шевченка, 1901. – С. 369.
16. Огоновський О. История литературы рускои. Период новый. // Зоря. 1894. – № 1-24. – С. 139.
17. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1897. – Т. XVII. – Ч. 3. – С. 14-15.
18. Кониський О. Подорож у рідні села Шевченка // Зоря. 1893. – № 3. – С. 48-51; – № 4. – С. 71-73; №5. – С. 92-96.
19. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1901. – Т. 2. – 4 с.
20. Казки і побрехеньки. Записані від О.Борисенка-Лебеді в Дахнівці. б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 6; Кониський О. Кобза, бандура, торбан // Правда. – 1892. – Ч. IV. – С. С. 253; Кониський О. Придбання в музеї В. Тарновського // Правда. – 1892. – Ч. III. – С. 157; Кониський О. По Україні. В Дахнівці; Етнографічні і економічні нариси з літніх заміток О.Я.Кониського // Зоря. – 1894. – № 1-24; Натуральний рух людності на Україні. Стаття. [1898 р.] Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 5.
21. Реєстр джерел спожитих за для акомпанування книги [про Шевченка] б/д Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.7. – 22 Арк.
22. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 82.
23. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Крашевського [Ігнація] Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1 – Спр.541. – Арк. 1.
24. Матеріали до творчості Т.Г.Шевченка (Копія поеми „Юродивий”, поезії „Царі”, опис рукописних збірок поезій Шевченка, що належали Л.Жемчужнікову) б/д Автограф. Уривок зошита // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.3. – 24 Арк.
25. Кониський Ол. Як Гнилосоєрову В. Лист 17 липня 1896 р. з Києва в Канев // ІР НБУВ. – Ф.III. – Оп.1. – Спр.4245. – Арк. 2; Кониський О.Я. Вороному М Лист 5 травня 1895 з Києва в Ростов н/Дону // ІР НБУВ. – Ф.III. – Оп.1 – Спр.10292. – Арк. 2.
26. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Ред. кол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6. – С. 308-310.
27. Кониський О. Листи Т.Шевченка до Якова Кухаренка // Зоря. – 1895. – № 5. – С. 88.
28. Кониський О. Шевченкові малюнки // Правда. – 1889. – № 2. – С. 369-371.
29. Кониський О.Я. Лист до Коцюбинського М.М. з Києва, 11/23 – X. 1896 // ЧЛММЗ (Чернігів). – А =1801. – Арк. 2.
30. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критико-біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 87 – 123.
31. Кониський О. Т.Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.). Критично-біографічний нарис. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1896. – 45 с; Кониський О. Т.Шевченко до викупу з кріпацтва і під час перебування в Академії художеств. Критично-біографічний нарис. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1895. – 92 с; Кониський О. Т.Шевченко під час вищого розвітту його кебети до арешту його. 1845-1847. Критично-біографічний нарис. – Львів: наклад. ред. „Зорі”, 1895. – 62 с; Кониський О. Тарас Шевченко в арешті (Критично-біографічний нарис). – Львів: наклад. ред. „Зорі”, 1895. – 26 с; Кониський О. Тарас Шевченко на першому засланні (1/13 червня 1847-17/29 жовтня 1850). Критично-біографічний нарис. – Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 62 с; Кониський О. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850 – 2/14 серпня р. 1857). Критично-біографічний нарис. Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 76 с; Кониський О.

Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.) – Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 42 с; Кониський О. Похорони Тараса Шевченка (Нарис до біографії). Львів: коштом ред. „Зорі”, 1896. – 29 с.

32. Кониський А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. – Одесса: изд. Южнорусского общ-ва печатного дела, 1898. – 730 с.

33. Кониський А. Український поет Т.Г.Шевченко // Журнал для всех. – 1900. – №11. – С. 1281-1296; №12. – С. 1411-1424.

34. Кониський А. Об изучении личности Т.Г.Шевченко // Днепровская Молва. – 1900. – № 7-9.

35. Кониський О.Я. „Біографія Т.Г.Шевченка”. Російський текст // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.394/1489. – 319 с.

36. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Дитинний вік Т.Г.Шевченка (Критико-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С. 24-26. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Дитинний вік Т.Г.Шевченка (Критично-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 87-123; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Парубочий вік Т.Г.Шевченка до викупу з кріпацтва (1829-1838) // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.26-27. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Парубочий вік Т.Г.Шевченка (Критично-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 1-28; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.27-31. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств // Зоря. – 1894. – № 16. – С. 360-364; № 17. – С. 383-385; № 18. – С. 400-403; № 19. – С. 421-424; № 20. – С. 439-441; № 21. – С. 460-464; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його (1845-1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.31-34. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його (1845-1847) // Зоря. – 1895. – № 5. – С. 89-91; № 6. – С. 113-115; № 7. – С. 135-136; № 8. – С. 155-157; № 9. – С. 174-177; № 10. – С. 194-196; № 11. – С. 212-215; № 12. – С. 233-234; № 13. – С. 251-253; № 14. – С. 274-275; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847). // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.34-37. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. Кн. 1. – С. 1-26.

37. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847). // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.34-37. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. Кн. 1. – С. 37.

38. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. VIII. – С. 3.

39. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 125.

40. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898. – Т. 1. – 26 с.

41. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його. – С. 26.

42. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя. – Львів. 1898, Т. II – С. 174.

43. Грабович Г. Шевченко якого не знаємо. – К.: Критика, 2000. – С. 274.

44. Кониський О. Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.). // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIV. Кн. VI. – С. 1-24.

45. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.ХХХVI. – Оп.1. – Спр.541. – Арк. 2.

46. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.ХХХVI. – Оп.1. – Спр.541. – Арк. 1.

47. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка. – С. 38-39.

48. Кониський О. Тарас Шевченко в арешті (5 квітня – 23 червня р. 1847) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. V. – С. 2.

49. Кониський О. Тарас Шевченко на першому засланні (1/13 червня 1847-17/29 жовтня 1850) // Записки НТШ. – 1896. – Т. XI. Кн. 3. – С. 1-62.

50. Кониський О. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850 – 2/14 серпня р. 1857) // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIII. – Кн. 5. – С. 1-76.

51. Кониський О. Т.Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.) // Зоря. – 1896. – № 5. – С. 90-92; № 6. – С. 117-118; № 7. – С. 137-138; № 8. – С. 156-157; № 9. – С. 175-177; № 10. – С. 195-196; № 11. – С. 215-216; № 12. – С. 237-239; №13. – С. 256-258.

52. Грушевський М.С. Щоденник (1886-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 1997. – С. 164.

53. Грушевський М. З ідеології Кирило-Мефодіївців // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78-79.

54. Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. XXXIX. – Кн. 1. – С. 6.

55. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – Кн. 3. – С.22.

56. Возняк М. З приводу двадцятиліття „Кобзаря” в редакції В.Доманицького (листування В.Доманицького з І.Франком в 1903-1908 рр.) // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – К.: ДВУ, 1930. – Кн. 5. – С. 272-273.
57. Антонович М. Олександр Кониський. – С.193-194.
58. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства. – Ч.4. – 1955.
59. Повне видання творів Шевченка. – Т. X. Листи. – Чикаго, 1960. – С. 4.
60. Листи Т.Г.Шевченка. Копії 155 листів рукою Кониського та іншою рукою // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 278.
61. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. VIII. – С. 14-32; Кониський О. Проби улаштування до творів Шевченка // Записки НТШ, –Львів, 1897, – Т. 8 – С. 1-20, – Т. 7, – С. 1-22.
62. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. VIII. – С. 17
63. Кониський О. Не друковані поезії Т.Г.Шевченка. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. XXXIX. – С. 1-8.
64. Кониський О. Варіанти на декотрі Шевченкові твори // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 1-22.
65. Кониський О. Варіанти на декотрі Шевченкові твори // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXIII. – С. 1.
66. Кониський О. Недруковані поезії Т.Г.Шевченка // Записки НТШ. – XXXIX. – 1901. – С. 1-8.
67. Записи народних пісень, щоденник, матеріали до творчості Шевченка. Уривок зошита. Б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 5.
68. Антонович М. Олександр Кониський. – С. 193.
69. Кониський О. Шевченко Т.Г. – художник // Зоря. – 1894. – № 5. – С. 97-106; № 6. – С. 121-127; № 7. – С. 145-151; № 8. – С. 169-177.
70. Смілянська В. О.Кониський – біограф Т.Шевченка. – С.38.
71. Кониський О. Время написания Шевченком картины «Катерина» // Киевская старина. – 1896. – № 7. – С. 1-2.
72. Кониський О. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств (1838-1844) // Зоря. – 1894. – № 16. – С. 360-364; № 17. – С. 383-385; № 18. – С. 400-403; № 19. – С. 421-424; № 20. – С. 439-441; № 21. – С. 460-464.
73. Антонович М. Олександр Кониський. – С. 181.
74. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 265.
75. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво „Просвіта”, 1901. – Ч. 153. Кн. 6. – С. 35.
76. Тетерина-Блохин Д. Друзі Т.Г.Шевченка в житті і в останні дні його життя // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 3. – С. 63.
77. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. – К., 1991. – 702 с.

В статтє исслеуєтєся значєніє Александра Яковлевича Конисского в создании шевченковедєніє как принципіально новой отрасли научных исследований о Тарасе Григорьевиче Шевченко. Большое внимание уделено написанию А. Конисским первой научной биографии Т.Г.Шевченко: Тарас Шевченко-Грушевский. Хроника его жизни: В 2 т. – Львов: издательство Научного общества имени Шевченко, 1898-1901.

Ключевые слова: Александр Кониский, Тарас Шевченко, шевченковедение, биография, писатель, художник, монография.

The article researchts the role of Oleksandr Yakovitch Konyskyuy in establishing Shevchenko studies as an independent area of scientific research about Taras Hryhorovych Shevchenko. Considerable attention is paid to the writing by O. Konyskyuy the first wellgrounded biography of T.H. Shevchenko: Taras Shevchenko-Hrushivskyuy. Chronicles of his life: In 2 v. – Lviv: publishing house of Scientific society nameb by Shevchenko, 1898-1901.

Keywords: *Oleksandr Konyskyuy, Taras Shevchenko, Shevchenko studies, biography, writer, painter, monograph.*

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

„Розвиток сільського господарства Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічний аспект”

У статті аналізується історіографічний аспект розвитку сільського господарства Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автор характеризує науковий доробок кінця ХІХ – початку ХХ ст., даючи оцінку дослідженням, присвяченим вивченню агропромислового комплексу українського Правобережжя у контексті загального аналізу соціально-економічного розвитку російського та українського села. Важливим є аналіз праць щодо таких аспектів аграрних відносин, як землеволодіння, землекористування, використання найманої праці.

Ключові слова: Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, використання найманої праці.

Реформування аграрного сектора сучасної України викликає зростання актуальності вивчення періодів вітчизняної історії, які мають спільні риси з сьогоденням. Одним з таких періодів є кінець ХІХ – початок ХХ ст. Він характеризувався значними якісними змінами виробничих та соціальних процесів на селі. У цей час країна швидким темпом рухалася у бік ринкової трансформації усіх галузей економіки, у тому числі й сільського господарства.

Особливості розвитку сільського господарства, його вплив на соціальні процеси в українському селі протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. викликали неоднозначні оцінки та судження дослідників.

Проблеми розвитку сільського господарства Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали предметом вивчення значного кола дослідників, починаючи зі свідків тогочасних процесів і закінчуючи представниками історичної науки сьогодення.

Загалом історіографію з обраної теми можна умовно поділити на дорадянську, радянську та сучасну, кожна з яких має свої особливості.

У дореволюційний час увага дослідників сільського господарства Правобережжя була викликана швидким розвитком товарно-грошових відносин у цьому регіоні України та пов'язаних з ним змінами у соціально-економічному становищі селянства.

Праці цього періоду цінні перш за все тим, що їх автори були сучасниками досліджуваного періоду та могли залучати власні спостереження процесів, вводити до наукового обігу оригінальні джерела – власний досвід, статистичні дані, соціологічні опитування тощо.

Науковий доробок кінця ХІХ – початку ХХ ст. включає дослідження, присвячені вивченню агропромислового комплексу українського Правобережжя у контексті загального аналізу соціально-економічного розвитку російського та українського села, та праці, присвячені найрізноманітнішим аспектам аграрних відносин – землеволодінню та землекористуванню, використанню найманої праці.

© Ярославська Людмила Петрівна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Серед узагальнюючих праць соціально-економічного характеру, в яких приділено певну увагу питанням розвитку сільського господарства Правобережної України на зламі XIX та XX ст., слід виділити дослідження В.І. Леніна [1], П. Маслова [2], М.К. Суханова [3] та інших.

Ґрунтовний матеріал щодо виробництва збіжжя, його ролі у економіці та добробуту населення Російської імперії та її українських губерній містять праці М.Ф. Анненського [4, 5] та Л.М. Маресса [6], вміщені у збірнику «Вплив врожайів та хлібних цін на деякі сторони російського народного господарства». На основі всебічного аналізу статистичних даних автори подають цілісну картину стану виробництва, збуту та споживання зернових у країні.

Незамінною при характеристиці способу ведення господарства великими землевласниками є вміщена у цьому ж збірнику праця М.Ф. Анненського «Вартість виробництва хліба у приватновласницьких господарствах» [4]. Подаючи цілісну по імперії картину поширення відробіткової та ринкової систем ведення господарства, застосування поміщицькими господарствами власного та селянського реманенту, форм оплати праці найманих робітників тощо, автор здійснює групування губерній за різноманітними ознаками, що дозволяє прослідкувати розвиток та поширення товарно-грошових відносин у залежності від природно-кліматичних умов, виробничої спеціалізації регіонів, переважаючих форм землеводіння та землекористування, віддаленості від ринків збуту тощо.

Цікавою щодо дослідження селянських господарств Правобережжя є праця Т.І. Осадчого «Земля та землевласники у Південно-Західному краї (на Україні, Поділлі та Волині)» [7]. На основі аналізу бюджетів автор здійснює групування селянських дворів Правобережжя та характеризує їх соціально-економічне становище.

Аналогічною є праця Я.Я. Полферова «Сільськогосподарські робочі руки (статистично-економічний нарис)» [8]. При аналізі ефективності функціонування селянських господарств автор також звертається до аналізу їх бюджетів та частки прибутків від продажу виробленої продукції та сторонніх заробітків. Але він переважно спирається на матеріали південних степових губерній України.

Також вагомим доробком у розробці проблеми життєдіяльності селянських господарств Правобережної України є праця М.І. Реви «Київський селянин і його господарство» [9].

Ринок збіжжя, участь у ньому поміщицьких та селянських господарств, тенденції його розвитку всебічно аналізуються у збірнику «Хлібна торгівля у Київській губернії» за редакцією І.Г. Черниша [10]. Це дослідження є важливим при вивченні рівня розвитку товарно-грошових відносин на селі напередодні Першої світової війни.

Вагомим доробком у дослідженні питання трудомісткості сільського господарства, оцінці трудових ресурсів та їх впливу на розвиток виробничих відносин є праця С.А. Короленка [11]. Його підрахунки кількості робітників, зайнятих у сільському господарстві, базуються на співвідношенні площі посівів основних культур, їх трудомісткості та наявної кількості робочих рук, якісно відрізняються від аналогічних досліджень, оснований на доповідях губернаторів.

При аналізі форм організації праці, виробничих відносин на селі, їх впливу на соціально-економічне становище поміщицьких та селянських господарств слід звернути увагу на праці Є. Варба [12], П.Ф. Кудрявцева [13], М.І. Тезякова [14]. Вони присвячені питанням використання найманої праці у сільському господарстві України кінця XIX – початку XX ст. і містять багатий фактичний та аналітичний матеріал, необхідний для створення цілісної картини функціонування товарних господарств.

Узагальнюючи науковий доробок кінця XIX – початку XX ст., можна сказати, що тогочасні дослідники зосереджувалися, як правило, більше на описовості явищ, ніж їх аналізі, їм притаманна нерівномірність висвітлення окремих сюжетів, недостатня аргументованість висновків. Поряд з цим засновані на статистичних даних

та польових дослідженнях праці представників дорадянської історіографії є незмінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у сільському господарстві Правобережної України впродовж окресленого періоду.

Протягом радянського періоду розвитку вітчизняної історичної науки розробка теми розвитку сільського господарства України та її Правобережжя набуває відмінних від попереднього етапу рис. Історики вивчають питання, пов'язані з розвитком агрокультури та агротехніки, еволюцією соціальних відносин на селі, культурно-побутовими умовами життя селянства тощо. Але головним напрямком досліджень стає класова боротьба селянства кінця XIX – початку XX ст. та його вклад у перемогу більшовиків в Україні. Поряд з цим, незважаючи на те, що майже усі праці радянських дослідників мають ідеологічне підґрунтя, вони є вагомим внеском у справу дослідження обраної проблематики.

Перш за все слід відзначити узагальнюючі колективні роботи з історії України та її народного господарства [15-17]. Вони охоплюють значне коло проблем, у тому числі й розвитку сільського господарства. За їх допомогою можливо скласти цілісну картину політичного, соціально-економічного та культурного життя українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. та місце у ньому сільськогосподарського виробництва. Особливо вагомим доробком є двотомна «Історія селянства Української РСР» [16]. Її авторський колектив ґрунтовно виклав стан розвитку сільського господарства України та соціально-економічне становище селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. Щодо теми нашого дослідження, у цій праці виділено такі особливості розвитку сільського господарства Правобережжя, як стійкість поміщицького землеволодіння, гостре селянське малоземелля, розвинута цукробуякова спеціалізація регіону.

Ґрунтовними працями, що охоплюють майже усі аспекти аграрних відносин в Україні загалом та на Правобережжі зокрема, є роботи А.В. Чайнова [18], С.М. - Дубровського [19, 20], С.М. Сидельникова [21], П.П. Телечука [22], В.П. Теплицького [23], С.П. Павлюка [24]. Автори традиційно виділяють Південно-Західний економічний район або українське Правобережжя як таке, що мало особливі риси розвитку сільського господарства. В ході ґрунтового аналізу аграрних відносин вони одноставні у висновку, що соціально-економічне становище селянства Правобережної України було особливо гострим, головною причиною чого був несправедливий поділ землі в ході реформи 1861 р., та у висновку, що правобережжя Дніпра було одним з передових регіонів Російської імперії за рівнем розвитку капіталізму у сільському господарстві.

У силу вимог компартійного керівництва СРСР та УРСР значна кількість історичних досліджень радянської епохи присвячена революційній боротьбі селянства. Це праці М.Н. Лещенка [25-29], Ф.Є. Лося [30-32], О.Г. Михайлюка [33, 34], І. Премслера [35], М.А. Рубача [36], С.П. Трапезникова [37] та інших. Аналізуючи передумови селянських виступів в Україні протягом 1890 – 1917 рр. ці автори всебічно аналізували соціально-економічне становище селянства. Слід визнати, що, попри усі ідеологічні настанови, вказані історики-аграрники змогли відтворити цілісну картину землеволодіння та землекористування, стану розвитку сільськогосподарського виробництва, розвитку сільськогосподарської техніки та технології.

Серед праць радянського періоду вітчизняної історіографії особливо виділяється монографія І.О. Гуржія «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.» [38]. На основі ґрунтового аналізу статистичних даних, із залученням широкого кола архівних джерел автор зумів показати місце і значення українських губерній в економіці Російської імперії, у тому числі й її агропромислового комплексу. Поряд з цим автор виділив роль Правобережжя у сільськогосподарському виробництві країни.

Значним у дослідженні аграрної історії дореволюційної Росії, в тому числі її українських губерній, є доробок А.М. Анфімова [39-41]. Його праці присвячені функціонуванню поміщицьких та селянських господарств Російської імперії 1880 – 1900-х рр. Хоча А.М. Анфімов, торкаючись українських земель, більше уваги

приділяє південним губерніям, усе ж його висновки та узагальнення є цінними при оцінці ступеня розвитку товарно-грошових відносин на Правобережній Україні протягом указанного періоду.

Значна кількість праць радянських істориків присвячена виробничим відносинам на селі. Наймана праця як неодмінна ознака розвитку капіталістичних відносин стала об'єктом дослідження І.Г. Дроздова [42], Л.М. Іванова [43], А. Казакова [44], А.Я. Поріцького [45], А.В. Шестакова [46] та інших.

У ці ж роки поряд з узагальнюючими працями, присвяченими розвитку аграрних відносин у Російській імперії чи Україні в цілому, побачили світ наукові дослідження, безпосереднім об'єктом яких стають соціально-економічні відносини у правобережному українському селі. Зокрема, М.Н. Лещенко [26], Л.Г. Мельник [47], Д.П. Пойда [48], Л.І. Гайдай [49, 50], А.К. Буцик [51].

М.Н. Лещенко [26] та Д.П. Пойда [48] присвятили свої праці вивченню селянських рухів на Правобережній Україні у 1866 – 1900 рр. та під час Першої російської революції 1905 – 1907 рр. У своїх роботах автори значну увагу приділили дослідженню соціально-економічного становища селянства, як головної причини їх антиурядових виступів.

А.К. Буцик [51] здійснив аналогічне дослідження, але у рамках Київської губернії напередодні та під час Першої російської революції.

Л.Г. Мельник [47] розробляв проблему розвитку капіталізму у поміщицьких господарствах Правобережжя у 1860 – 1890-х рр. Він чітко визначив поступ цих господарств на шляху розвитку ринкових відносин та прискорення цих процесів у кінці XIX ст.

Л.І. Гайдай [49, 50] предметом досліджень мав капіталістичну еволюцію селянських господарств краю після 1905 р. до початку Першої світової війни. Серед ознак товарних селянських господарств він виділяв порівняно значне землеволодіння та землекористування, застосування удосконалених агрокультури та агротехніки, використання найманої праці.

Характеризуючи радянську історіографію теми розвитку сільського господарства Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст., можна стверджувати, що вона зробила вагомий внесок у розробку питань аграрної історії України. Саме в цей період з'являються ґрунтовні дослідження, засновані на вивченні значної джерельної бази, всебічному аналізі розвитку виробничих та соціальних процесів на селі протягом досліджуваного періоду.

Якісно новий етап у вивченні проблематики аграрної історії Правобережжя в кінці XIX – на початку XX ст. розпочався з проголошенням Україною державної незалежності.

На сьогодні існує низка робіт, присвячених загальним питанням історії України кінця XIX – початку XX ст. та українського села цього періоду. Це, насамперед, колективні праці «Аграрна історія України» [52] та «Історія українського селянства» [53], дослідження О.П. Реєнта [54], Ю.Є. Куценка [55], О.Г. Мороза і С.М. Злупка [56] та інших.

Багато наукових публікацій присвячені різноманітним аспектам історії українського села. Так, Н.Р. Темірова [57] зробила вагомий внесок у розробку тематики функціонування поміщицьких господарств. І.А. Фареній [58] займається історією кооперативного руху в кінці XIX – на початку XX ст. В.М. Шевченко [59, 60] та М.А. Якименко [61-64] активно розробляють питання, пов'язані із землеволодінням та землекористуванням, а також становленням фермерства в Україні протягом означеного періоду. І.В. Десятніков присвятив низку праць найманій праці у сільському господарстві України [65-67].

Серед історичних досліджень, присвячених безпосередньо аграрній історії Правобережжя, слід відзначити праці Л.М. Горенко та Ю.П. Присяжнюка [68]. Вони активно розробляють тему аграрної історії краю, зокрема проблеми розвитку поміщицьких господарств, соціально-економічного життя селянства, особливостей його ментальності.

В. Пашук є автором монографії «Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.)» [70], у якій частину присвячує сільськогосподарському робітництву.

Узагальнюючи доробок сучасної історіографії, слід зазначити, що її характерною рисою є об'єктивний підхід до явищ, що вивчаються, неупередженість та ідеологічна незаангажованість авторів, нове висвітлення начебто давно відомих сюжетів.

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – Т. 3. – М.: Госполитиздат, 1958.
2. Маслов П. Условия развития сельского хозяйства в России: Опыт анализа сельскохозяйственных отношений / П. Маслов. – СПб., 1903.
3. Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н.К. Суханов. – М., 1909.
4. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н.Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
5. Анненский Н.Ф. Цены на сельскохозяйственный труд в связи с урожаями и хлебными ценами / Н.Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
6. Маресс Л.М. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве / Л.М. Маресс // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
7. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Вольни) / Т.И. Осадчий. – К., 1899.
8. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк) / Я.Я. Полферов. – СПб., 1913.
9. Рева М.И. Киевский крестьянин и его хозяйство / М.И. Рева. – К., 1893.
10. Хлебная торговля в Киевской губернии / Под ред. И.Г. Черныша. – К., 1914.
11. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вып. V. Вольнонаёмный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях / Сост. С.А. Короленко. – СПб., 1892.
12. Варб Е. Наёмные сельскохозяйственные рабочие в жизни и в законодательстве / Е. Варб. – М., 1899.
13. Кудрявцев П.Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году / П.Ф. Кудрявцев. – Херсон, 1896.
14. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н.И. Тезяков. – Херсон, 1896.
15. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1983.
16. Історія селянства Української РСР / За ред. В.А. Дядиченко, М.Ю. Брайчевського та ін.: у 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967.
17. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн. / За ред. Ю.Ю. Кондуфора та ін. – К.: Наукова думка, 1978.
18. Чайнов А.В. Избранные труды / А.В. Чайнов. – М.: Экономика, 1989.
19. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975.
20. Дубровский С.М. Столыпинская реформа. Капитализация сельского хозяйства в XX веке / С.М. Дубровский. – М.: Московский рабочий, 1930.
21. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.
22. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973.
23. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
24. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С.П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1991.
25. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М.Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968.
26. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1955.

27. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М.Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956.
28. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977.
29. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970.
30. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). / Ф.Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955.
31. Лось Ф.Е. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф.Е. Лось. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1955.
32. Лось Ф.Е. Робітничий клас України в 1907-1913 роках / Ф.Е. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.
33. Лось Ф.Е. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. / Ф.Е. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976.
34. Лось Ф.Е. Класова боротьба в українському селі. 1901-1914 рр. / Ф.Е. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976.
35. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900-1903 рр.) / І. Премислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958.
36. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1961.
37. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Мысль, 1963.
38. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968.
39. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 рр. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1980.
40. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (Конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969.
41. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1984.
42. Дроздов И.Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября / И.Г. Дроздов. – М.-Л.: Прибой, 1930.
43. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л.М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
44. Казаков А. Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября: Опыт сравнительной статистики / А. Казаков. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930.
45. Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А.Я. Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964.
46. Шестаков А.В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России / А.В. Шестаков. – Т. 1. – М.: Красная новь, 1924.
47. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974.
48. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д.П. Пойда. – Днепропетровск, 1960.
49. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) / Л.І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.
50. Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи (1907-1914 рр.) / Л.І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1978. – № 11.
51. Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції / А.К. Буцик. – К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, 1957.
52. Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарук В.А. – К.: Просвіта, 1996.
53. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / За ред. В.М. Литвина. – К.: Наукова думка, 2006.
54. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К., 2003.
55. Куценко Ю.Е. Специализированное производство развития капитализма в сельском хозяйстве (1861-1914 гг.: Украина, Россия и другие). Комплексная эколого-экономическая оценка систем / Ю.Е. Куценко. – К., 2001.
56. Мороз О.Г. Українське селянство у першій половині XX століття (Трагедія і героїзм) / О.Г. Мороз, С.М. Злупко. – Львів: Універсум, 1997.

57. Темброва Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
58. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008.
59. Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство / В.М. Шевченко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10.
60. Шевченко В.М. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906-1914 рр. (За результатами поточних досліджень) / В.М. Шевченко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8.
61. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
62. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906-1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8.
63. Якименко М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) / М. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1999. – № 8.
64. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А. Якименко // Український селянин. – Вип. 3. – Черкаси, 2001.
65. Десятніков І.В. Використання найманої праці в селянських господарствах України кінця XIX – початку XX ст. / І.В. Десятніков // П'ятнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 10-27 березня 2004 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2004.
66. Десятніков І.В. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Десятніков // Україна соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 1. – К.: Інститут історії НАН України, 2006.
67. Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Десятніков // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова, 2004. – Вип. 8.
68. Горенко Л.М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л.М. Горенко, Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Сіач, 1996.
69. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.
70. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.

В статье анализируется историографический аспект развития сельского хозяйства Правобережной Украины конца XIX – начала XX в. Автор характеризует научный задел конца XIX – начала XX вв, давая оценку исследованиям, посвященным изучению агропромышленного комплекса украинского Правобережья в контексте общего анализа социально-экономического развития российской и украинской села. Важным является анализ работ по таким аспектам аграрных отношений, как землевладение, землепользование, использование наемного труда.

Ключевые слова: Правобережная Украина, землевладения, землепользования, использования наемного труда.

“Agricultural Development of the Right-Bank Ukraine at the End of the 19th-the Beginning of the 20th centuries.: historiographical aspect.”

The historiographical aspect of the agricultural development on the Right-Bank Ukraine at the end of the 19th-the begging of the 20th centuries is analyzed in this article. The author gives the characteristic of the scientific work at the end of the 19th –the beginning of the 20th centuries, giving the valuation to the researches, dedicated to analyzing of the Ukrainian Right-Bank agricultural complex in the context of general analysis of the Russian and Ukrainian villiages’ social and economical development.

Key-words: Right-Bank Ukraine, land-owning, land utilization, wage labour usage

ОСОБЛИВОСТІ КООПЕРАТИВНОЇ ФОРМИ ЗБУТУ ПРОДУКЦІЇ СЕЛЯНСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ В УСРР У 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню особливостей кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ століття. У статті з'ясовується підприємницька діяльність селянського двору, котрий реалізовував через кооперацію товарні лишки, та його роль і місце у формуванні внутрішнього і частково зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: селянське господарство, селяни, товари, ринок сільськогосподарської продукції, збут продукції.

Постановка проблеми. В економічній літературі та статистичних довідниках 20-х рр. мали поширення терміни «збут» та «постачання», які означали посередницьку торговельну діяльність кооперації. Кооперативна форма збуту забезпечувала реалізацію на ринку продукції селянських господарств, тобто спілка чи товариство укладало договір з ними на продаж того чи іншого товару, отож контракція виявилася однією з найпоширеніших організаційних форм товарного формування різної продукції. Кооперативне постачання села через систему споживчої або сільськогосподарської кооперації мало ситуативний характер, зумовлений ринковою кон'юктурою, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва, попитом населення.

Метою дослідження є вивчення особливостей кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами та роль і місце селянського двору у формуванні внутрішнього та зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи кооперативну форму збуту селянської продукції, ми виокремлюємо два ключових моменти: по-перше, намагаємося з'ясувати підприємницьку діяльність селянського двору, котрий реалізовував через кооперацію товарні лишки, а по-друге, показати його роль і місце у формуванні внутрішнього і частково зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції. Якщо користуватися офіційною теоретико-методологічною класифікацією, то об'єктом наукового аналізу є приватне селянське господарство, а предметом – його підприємницько-комерційна діяльність у формі кооперативного збуту.

Організаційне оформлення системи сільськогосподарської кооперації, а вона була основним посередником між селянами та ринком, відбувалося протягом 1922 р., тому її збутова робота розпочалася восени 1922 р., хоча голод 1921–1922 рр. деструктивно вплинув на формування справжнього ринку продукції селянських господарств. Наприклад, кооперативні товариства Богодухівського союзу сільськогосподарської кооперації протягом 1922/23 р. частково займалися хлібозаготівлями для «Сільського господаря», але зосередилися на «кооперуванні цукрово-бурякових плантацій на комісійних умовах», а Валківський союз займався тоді заготівлями птиці та яєць [6, С. 28–29]. 21 листопада 1922 р. «Сільський

© Олянич Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. Каразіна.

господар» налагодив закупівлю кліщини в Маріупольській окрузі [16. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 11–12], тобто відбувався пошук форм і методів заготівельно-збутової роботи кооперації із залученням до неї селянських господарств. У 1922 р. було законтрактовано 12,5 тис. цукрових буряків, у 1923 р. – 32,5 тис., у 1924 р. – 127,2 тис., у 1925 р. – 291 тис. десятин, а його комерційними заготівлями займався 27 універсальних союзів, з них 10 буряківничих та 3250 кооперативних товариств [14, С. 8]. Кооперація уклала з селянами угоду на збут прядива, засіявши 1000 десятин коноплями та льоном, реалізувавши з врожаю 1924 р. 32 тис. пудів сировини [14, С. 11–13]. Для повноцінної посередницької діяльності кооперації бракувало коштів, а кооперативні товариства, членами яких були безпосередні виробники сільськогосподарської продукції – селянські господарства, не мали тоді належних промислових товарів, які б користувалися попитом. Недосяжні ціни на промтовари також гальмували товарообмін між селянськими господарствами та кооперацією – споживчою, кредитною, сільськогосподарською. У 1924 р. сільськогосподарські кооперативні товариства купили у селян 20 тис. пудів хмелю, що становило на той час половину його товарної частини [15, С. 43–45], а решту придбав приватний скупник.

Перша половина 20-х рр. була, з економічної точки зору, несприятливою для підприємницько-комерційної діяльності селянських господарств шляхом обміну (грошового або еквівалентного) власної продукції на промтовари в кооперативних товариствах. Захмарне зростання цін на промислові товари призвело до так званих «ножиць», тобто до кризи грошової системи і диспропорції. Протягом грудня 1921 – січня 1922 р. ціни на сільгосппродукцію (без жирів та м'яса) зросли у 24 рази, а на жири та м'ясо у 63 рази, на готові фабрично-заводські вироби у 83 рази, на предмети повсякденного вжитку у 111 разів [1, С. 47–48]. У листопаді 1922 р. трести підвищили ціни на сільгоспмашини та реманент на 35%, тому «Сільський господар» мав проблему з їх реалізацією. Якщо ціни на жито та пшеницю протягом листопада 1922 – лютого 1923 р. зросли на 53–69%, то на плуги, сіялки, молотарки на 145% [12]. Тому кооперація фактично призупинила матеріальне постачання села технікою. Весною 1923 р. ціни на сільгоспмашини виросли у 7 разів, на зернові культури удвічі [11]. Якщо раніше плуг коштував селянинові 10 пудів, то восени 1923 р. – 36 пудів хліба, чоботи відповідно 5–7 пудів та 83–250 пудів [3]. Восени 1923 р. державні трести знизили частково ціни на промислові вироби, але «ножиці» залишалися. У 1922/23 р. продовжувалася депресія внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, а купівельна спроможність селян була дуже обмежена. Наприкінці 1923 – початку 1924 р. спостерігалось зниження (до 26%) цін на продукцію державної промисловості, а на сільгосппродукцію вони збільшилися удвічі [8], але подолати розходження цін не вдалося.

Середина 20-х рр. для діяльності кооперації на селянському ринку сільгосппродукції характеризувалася відносною стабілізацією та поступовим опануванням окремих галузей. На ринку з'явилися нові кооперативні спілки фахової кооперації «Добробут», «Кооптах», «Плодоспілка», активізувалася діяльність районних спілок. Питома вага сільгоспкооперації в загальноукраїнському товарообігові досягла у 1924/25 р. 21%, а по окремих видах закупівель продукції селянських господарств значно вище [4, С. 96]. Через кооперацію відбувалося постачання на село 75% тракторів [4, С. 96]. За звітними матеріалами «Сільського господаря», кооперація купувала основну частину селянського хмелю [13, С. 17], але саме вона була для села основним провідником цієї високотоварної і прибуткової продукції.

Друга половина 20-х рр., тобто 1925–1929 рр., виявилася в економічному сенсі найстабільнішою, незважаючи на частковий недорід 1924 та 1928 років, що загалом позитивно вплинуло на функціонування системи кооперативного збуту продукції селянських господарств. Ним займалися, хоч і неспіврозмірно, усі види кооперації. Споживча кооперація, яка мала у 1925/26 р. 8112 товариств, делегувала заготівельні функції 4363, які купили різної сільгосппродукції на суму 94,7 млн. крб., з них в селянських та колективних господарствах Лівобережжя –

56,5 млн. крб., Степу – 32,7 млн. крб., решту – Правобережжя та Полісся[5, С. 112].

Ємність м'ясного ринку в УСРР була значною, не кажучи про зовнішні ринки, але його поповнення залежало від декількох факторів. В архівному фонді «Добробуту» є звіт м'ясного відділу з жовтня 1924 по січень 1926 р., у якому зазначено, що тваринницька галузь в Україні була представлена переважно робочою і молочною худобою, менше – м'ясними породами. Сезонність у реалізації м'яса є показовою для селянського господарства. Якщо восени його продавали від надлишку, особливо живою вагою, позаяк завершувався період літньої відгодівлі молодняка, то весною від необхідності або для торгівлі свининою. Реалізація худоби була малоліквідним товаром, почасти вимушеною. За січень – березень 1927 р. реалізація худоби становила 3% у прибутках селянських господарств, протягом жовтня – грудня – 9,3%, а у першій половині 1928 р. частка прибутку від м'яса досягла 14,2%[2, С. 172], хоча тоді спостерігалася тенденція вимушеного збуту худоби, щоб уникнути надмірного оподаткування. Позначилася жорстка політика розкуркулення та хлібозаготівель.

Селянин намагався продати худобу не державним та кооперативним заготівельним органам, а приватним підприємцям, тобто уникнути посередництва. Саме від продажу худоби приватнику він одержував у січні – березні 1927 р. 33%, а односельцям чи сусідам по регіону – 59,3% прибуткового надходження від збуту. Приватник-перекупник та селянин-неторговець були основними споживачами живої худоби селянських господарств. На Поліссі їхня частка від продажу живої худоби становила у січні – березні 99%, у квітні – червні – 100%, липні – вересні – 100%, жовтні – грудні – 100%, на Правобережжі у січні – березні 1927 р. – 95,2%, у квітні – червні – 95,9 %, у липні – вересні – 95,4%, у жовтні – грудні – 96,8%[2, С. 172]. Відсоток прибутку селянських господарств від продажу живої ваги саме цим двом «контрагентам», тобто споживачам, майже не змінився протягом наступного 1928 р., хоча на Лівобережжі він був на відсотків десять меншим. Незалежно від рівня забезпечення землею селянських господарств частка надходжень до сімейного бюджету від продажу живої худоби була майже однаковою для всіх соціальних категорій селянства.

Кооперативна форма збуту протягом другої половини 20-х рр. почала набувати адміністративно-примусового характеру, тому що спілки і товариства діяли згідно з планом заготівель. Він стосувався усієї УСРР, а виконанням займалися конкретні кооперативні спілки, які щомісяця видавали товариствам наряди. За три квартали 1927/28 р. 64% обсягу м'ясозаготівель виконали 5 союзів, а решту дали 13 союзів, які почасти купували м'ясо на базарах [16. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 37. – Арк. 65–66]. Селяни, котрі час від часу здавали худобу, відслідковували ціни, з'ясовували вигідність та своєчасність її продажу. Якщо бідніші, а інколи і середняцькі господарства активно збували робочу чи продуктивну худобу, то заможніші охоче її купували. Таким чином, заростала частка прибутковості саме за рахунок продажу фізичним особам, а не кооперації. Ціни на худобу в 1926 р. суттєво зросли, хоча 1925–1926 рр. були стабільними, тому збільшився і попит на худобу. Якщо у 1925 р. пара волів коштувала 184 крб., то у 1926 р. – 273 крб., кінь – 104 крб. та 165 крб., корова – відповідно 60 крб. у 1925 р. та 92 крб. у 1926 р. [9, С. XX]

Селяни, судячи з кількості заготовленої худоби та обсягів м'ясозаготівель, відвозили певну частину на ринок, але їх реалізація не була тією продукцією, яка визначала б напрямок приватного бізнесу. Протягом 1925/26 р. було заготовлено 245 тис. голів худоби (волів, корів, телят), з них 61 тис. придбав «Добробут»[7, С. 3]. Свиней було куплено 98 тис., у тому числі кооперативною спілкою «Добробут» – 12 тис., хоча в селянських господарствах їхня кількість сягала декількох мільйонів. Кооперація заготовила 5477 овець та ягнят, з них на внутрішній ринок відправили 1040, до союзних республік – 4437[7, С. 6], тобто купували за внутрішніми заготівельними цінами, а згодом вивозили. Через систему «Добробуту» було заготовлено у 1925/26 р. 26,2 т м'яса, а на внутрішній ринок вивезли лише 12 т [7, С. 8], решту – поза Україну. Кооперативні товариства «Добробуту» купили у

селян 2 т сала, реалізованого переважно в Україні. Необхідно зазначити, що основним ринком збуту м'яса були міста РСФРР, які споживали разом 65% заготовленого в Україні м'яса, а на експорт відвантажували лише 4% [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 764. – Арк. 4–5].

Два фактори суттєво впливали на ринок м'яса: ціни та напівнатуральний уклад життя селянського двору. Між приватними та кооперативними цінами на свіжу яловичину відмінність була малопомітна. У жовтні 1926 р. на Поліссі за кілограм приватник брав 54 коп., у жовтні 1927 р. – 57,5 коп., а в кооперації – 52,5 коп. [10, С. 22–23]. Існувала різниця між цінами в окружних містах та по селах. Приватник, а ним міг бути селянин-підприємець, продавав у місті яловичину на 10–12 коп. дорожче від сала. Свіжа свинина на приватному ринку Полісся в містах коштувала тоді від 62 до 66 коп. за кг, а по селах від 42 до 56 коп. [10, С. 22–27]. Приватні і кооперативні ціни на м'ясо не стимулювали збільшення на ринковій його маси, а з іншого боку, селянський двір вирізнявся відносно високим рівнем внутрішнього споживання м'ясопродуктів та жирів загалом.

Отже, підсумовуючи особливості продажу селянами живої худоби та свіжого м'яса, сала у 20-х рр., слід виокремити зростання цін на цей товар, а також зростання обсягів збуту через кооперативну систему. Специфіка полягала в тому, що серед живої худоби, яка відчувалася на ринок, переважала вибракувана частина, яка втратила продуктивну здатність.

Господарсько-підприємницька діяльність селянського двору не обмежувалася лише збутом живої худоби та м'яса, а реалізацією іншої продукції тваринництва – зокрема молочної. Для цієї галузі селянського сімейного підприємництва передбачалася наявність продуктивної худоби, тобто корів.

Більше третини селянських господарств в УСРР не мали корів, отже, були потенційними покупцями молочної продукції, а дві третини займалися її продажем на ринку та кооперації. Половина господарств, які мали одну корову, фактично не впливали суттєво на формування внутрішнього ринку молочної продукції, а високотоварними були господарства з двома коровами. Молоко та молочні продукти посідали в загальній продукції села 26–28%, а м'ясо 41–52% [2, С. 15], тобто рівень товарності цих двох ключових видів продукції тваринництва помітно вирізнявся.

Наявність корови в селянському господарстві свідчила про його функціональну та соціальну повноцінність, а про власника судили за його дбайливим ставленням до корови, яку вважали годувальницею родини. В Україні корова давала 67 пудів молока, а підрахунки показали, що навіть 100 пудів молока на рік не забезпечували її рентабельності [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 1695. – Арк. 176]. Молоко серед планових заготівель системи сільськогосподарської кооперації посідало у 1927/28 р. 60%, у 1928/29 р. 65% [16. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 19. – Арк. 118], тобто кооперативні товариства виявляли активність, купуючи його у селян. Половина молокопродуктів, за підрахунками фахівців 20-х рр. [4, С. 101], реалізовувалася у роздріб. На 1 липня 1927 р. було кооперовано лише 3,9% корівних господарств, а через систему кооперації збувалося 21,5% товарних лишків молокопродукції, з них молока – 5,9% [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 1173. – Арк. 6], решту селяни збували самостійно на ринку.

Молоко було продуктом харчування і сировиною для виготовлення вершкового масла, сметани, твердих сирів, які мали попит на внутрішньому і зовнішньому ринках, а ціни мали мотиваційну силу, стимулюючи селянські господарства до підприємницької діяльності. Для виготовлення одного пуда масла потрібно було 24 пуди молока, а для одного пуда сиру – 10 пудів молока [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 10]. Якщо корова давала 67 пудів молока на рік, то однокорівне селянське господарство могло виготовити три пуди сиру, тому його товарним збутом займалися забезпечені коровами двори, які спеціалізувалися на цьому виді продукції. Ціна одного кілограма вершкового масла у три–п'ять разів перевищувала вартість м'яса.

За таких умов селянське господарство, яке спеціалізувалося на молокопродукції, намагалося самостійно збувати масло, хоча кооперативна ціна також влаштувала. Селян не влаштували методи заготівель, особливо наприкінці 20-х рр., коли система контрактації поступила підвірному доведенню заготівельних планів. Пересічно кооперативні ціни не падали нижче 2 крб. за кілограм. На 1 січня 1926 р. «Добробут» заготовив 73,6 тис. пудів масла та 15 тис. пудів [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 66]. Попит міст України на вершкове масло у 1927/28 р. становив від 20 – 30 тис. пудів, а «Добробут» міг дати 92 тис. пудів [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 1025. – Арк. 493]. Протягом 1928/29 р. було придбано 2309 т масла [16. – Ф. 325. – Оп. 1. Спр. 764. – Арк. 4–5], а за 9 місяців 1929 р. 2860 т [16. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 19. – Арк. 159], відтак кооперація забезпечувала 58% маслозаготівель. Три кооперативні спілки (Волинська, Поліська та Мелітопольська) реалізували 56% всієї кількості заготовленого масла.

Кооперативним збутом яєць, гусей, курей займалося Всеукраїнське товариство по збуту та експорту продукції птахівництва (Кооптах), а також кооперація загалом. Птахівництво традиційно вважалося додатком селянського двору, а не комерційною сферою, однак створення в Україні кооперативних фахових товариств надало цій галузі підприємницького спрямування. Організований продаж яєць кооперації фактично розпочався у 1923 р. через мережу Вукоопспілки, яка заготовила 106 вагонів, у 1924 р. – 520 вагонів, а «Сільський господар» – 43 вагони. Протягом 1924 р. споживчою кооперацією було заготовлено 49,1 млн., сільськогосподарською – 3,5 млн., Кооптахом – 35,1 млн., а приватником продано 13 млн. яєць. У 1924/25 р. товариства споживчої кооперації заготовили 73 млн., сільськогосподарської – 43,2 млн., Кооптах – 54,3 млн., приватний сектор – 47 млн. яєць [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 84]. Заготівлею яєць по селах займалися первинні кооперативні товариства, їх доставкою – діти, особи похилого віку, тобто так звані корзинщики. Закупівлю яєць здійснювали у 1925 р. 2519 споживчих і 1333 сільськогосподарських товариств [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 121]. Питома вага Кооптаху серед союзних заготівель яєць становила у 1923 р. 9,1%, у 1924 р. – 14,4%, у 1925 р. – 17,6%, у 1926 р. – 21,2%, а в Україні 23,1% у 1923 р., 46,8% – у 1924 р., 40,5% – у 1925 р., 52,1% – у 1926 р. [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 82]. За 1927 р. було відправлено за кордон 1724 вагони яєць [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 150].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Кооперативна форма збуту продукції селянських господарств, яка здійснювалася через товариства, а також за договорами (контракт, контрактація), була поширеною системою сільськогосподарського бізнесу селян, котрий стосувався виробництва, заготівель та продажу їхньої продукції. Контрактацією, тобто системою договорів кооперативних і державних організацій з безпосередніми виробниками, був охоплений збут буряків, технічних культур протягом першої половини, а з другої половини 20-х рр., незважаючи на посилення адміністративно-примусового характеру так званого заготівельного плану, кооперативний збут відігравав важливу посередницьку функцію між ринком та товаровиробником – селянськими господарствами.

1. VII Всеукраїнський съезд Советов 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. – Х., 1922

2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.

3. Коммунист. – 1923. – 25 октября.

4. Кононенко К. С.-хг. кооперація в 1925–26 году // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1

5. Кооперація на Україні в 1925–26 році: Статистика України. № 148. – Х., 1929.

6. На місяцях. По с.-г. союзах Харківщини // Сільський господар. – 1923. – № 8-9.

7. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. Статистика України № 113. – Х., 1927.

8. Повышение цен на с.-х продукцию // Экономическая жизнь. – 1924. – 24 февраля.

9. Рух цін на Україні в 1926 р. Статистика України. – Х., 1928.

10. Рух цін на Україні в 1926–27 р. Статистика України. № 158. – Харків–Полтава, 1929.

11. Рынок предметов широкого потребления // Украинский экономист. – 1923. – 15 марта.
12. Сільський господар. (Беседа с председателем правления Любченко // Украинский экономист. – 1923. – 15 марта).
13. «Сільський господар». Вдчит за 1925/26 операційний рік. – Х., 1927.
14. Стопневич Б. Що зроблено с.-г. кооперацією в 1924–25 році // Сільський господар. – 1926. – № 1.
- 15 Черненко Т. Сировинні операції «Сільського господаря» // Сільський господар. – 1926. – № 1. – С. 43–45.
16. ЦДАВО України.

Статья посвящена исследованию особенностей кооперативной формы сбыта продукции крестьянскими хозяйствами в УССР в 20-х годов XX века.

В статье рассматривается предпринимательская деятельность крестьянского двора, который реализовывал через кооперацию товарные излишки, его роль и место в формировании внутреннего и частично внешнего рынка сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, крестьяне, товары, рынок сельскохозяйственной продукции, сбыт продукции.

The paper suggests characteristics of the cooperative form of marketing peasant farms in the USSR in the 20-ies of XX century.

The article deals with entrepreneurship farm, which was implemented through the cooperation of trade surplus, and its role and place in the formation of internal and partly external market for agricultural products.

Keywords: farm, farmers, products, market selskohozyaystvennoy product marketing.

НАУКОВІ ГІПОТЕЗИ В ҐРУНТОЗНАВСТВІ ХІХ ст.

У статті проаналізовано процес становлення та розвитку гіпотез про походження ґрунту як основоположної проблеми в науковому ґрунтознавстві.

Проблема походження ґрунту, його еволюції, властивостей є першочерговою у науковому ґрунтознавстві. У самостійну наукову галузь ґрунтознавство оформилося у другій половині ХІХ ст., хоч теоретичні і практичні навички з використання та дослідження ґрунтів формувалися протягом тисячолітньої історії. Генезис наукового знання про ґрунти, виникнення наукових теорій та концепцій і складає історію ґрунтознавства, фіксує якісні зміни наукового аналізу, визначає етапи його розвитку. Тому при вивченні історії становлення та розвитку ґрунтознавства для науковця неабиякий інтерес становить аналіз гіпотез про походження ґрунту, їх еволюцію в часовому зрізі.

Метою даної статті є висвітлення процесу формування та розвитку наукових гіпотез про походження ґрунту як однієї з головних проблем ґрунтознавства.

Оскільки у ХІХ ст. Україна перебувала у складі Російської імперії, дослідження її ґрунтового покриву здійснювали видатні російські вчені, котрі вивчали ґрунти Центральної та Європейської частини Росії. Наукове пізнання ґрунтового покриву України у складі Російської імперії розпочалося із класичних досліджень В.В.Докучаєва, котрий, працюючи над книгою „Русский чернозем”, мандрував степами України, а в 1888–1889 рр. здійснив суцільне обстеження ґрунтів Полтавської губернії і склав десятиверстову карту ґрунтів та 16 томів пояснювального тексту до неї. Українські території привертати особливу увагу дослідників багатством своїх ґрунтів. Разом з тим, талановиті представники української науки поповнювали і продовжували надбання російських ґрунтознавців. У експедиції В.В.Докучаєва по дослідженню ґрунтів Полтавської губернії брали участь такі талановиті науковці, як В.Вернадський, К.Глінка та ін.

Загалом, у період наукового осмислення накопичених експериментальних даних над формуванням гіпотез про утворення ґрунту працювала велика плеяда відомих науковців того часу. Найбільшої уваги заслуговують гіпотези Гюльденштенда (1787), Палласа (1779), Германа (1836-1837), Еверсмана (1840), Гюо (1842), Мурчисона (1842 і 1845), Черняєва (1845), Ейхвальда (1850), Петцгольда (1851), Борисяка (1852), Вангенгейма фон-Квалена (1853), Пахта (1856), Людвіга (1862), Романовського (1868), Рупрехта (1866), Богданова (1871), Карпінського (1873). Гіпотези згаданих авторів можна об'єднати в три основні групи: одні автори допускають водне походження чорнозему російських територій, другі – болотне, треті – рослинно-наземне.

Основоположником гіпотези морського походження чорнозему вважають Палласа. Описуючи ставропольські степи ще 1799 р., він відмічав, що вони залягають на особливій мулуватій землі; у повітрі з неї виділяється сіль, яка і надає тамтешнім водам солоного смаку. Ця підстилка (мулувата, солоня земля) рівнини (ставропольські степи), очевидно, родючої і вкритої густою травою, насправді, мабуть, є морським мулом. Але оскільки ця одноманітна рівнина лежить вище низовин Манича і більше покрита рослинністю, ніж каспійський степ, який ко-

© Курок Олександр Іванович – професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка.

лись був під морем, і при цьому вкрита товстим шаром чорної жирної землі та всюди поросла травою, то можна пояснити різницю припущенням, що ця рівнина була колись незмірним очеретяним болотом, яке тягнулося по давньому морському берегу, коло тодішніх гирл Кубані, або вона являла собою низовину, що періодично затоплювалася морем, подібно до сучасних низовин по берегах Каспійського моря. Під поверхнею моря відкладався мул, багатий на сіль, який потім, при відступі моря, вийшов на поверхню, де й утворився товстий шар чорної землі, внаслідок гниття маси очерету і рослин. Справді, ця чорна земля, як зазначає В.В.Докучаєв, більше схожа на ґрунт, що походить з морського мулу, ніж з перегною, який утворюється в лісах; до того ж ніде немає навіть найменших слідів, котрі б указували на існування тут будь-коли лісів [8, с. 442].

Послідовником гіпотези Палласа був не менш відомий дослідник територій Росії – Р.Мурчисон, який писав: „Дуже природно припустити, що при зупинці руху північних валунів на південь дно (льодовикового) моря, звільнене від впливу руйнуючих сил, повинно було вкриватися тонким мулом, подібним до того, який часто знаходиться на лоні вод, далеко від дії швидких течій”. „Якщо, – продовжує автор, – утворення чорнозему морське, то ми вважаємо значною мірою правдоподібним, що він міг виникнути від розмиву і руйнування чорної юрської сланцюватої глини, такої одноманітної, за її кольором, у північній і центральній Росії. Звернувшись до геологічної карти, легко переконаєтися, що ця сланцювата глина мала колись незрівнянно більше поширення і, утворюючи верхній шар, піддавалася дії сильних водних течій, які несли на південь північні уламки. Такі течії могли відносити юрську глину, яку вони містили в собі у розведеному стані, до найдальших місць поширення їх впливу, викидаючи її далеко за південною межею рознесення північних валунів” [6, с. 550].

Ідею про морське походження чорнозему на території Російської держави підтримував ще у 1951 році Петцгольдт, який уважав цей ґрунт за „утворення найновішого геологічного періоду”. На його думку, саме чорнозем виникнув із морського мулу, який залишився після відступу Чорного і Каспійського морів. Мінеральні речовини для утворення згаданого мулу дали пісковики третинної і крейдяної формацій, які склали тоді морське дно і піддавались руйнуванню від дії вод. Організми ж, які жили в морських водах, переважно тварини, дали можливість утворитися гумусу [2, с. 342].

Свою думку Петцгольдт обґрунтував так: заляганням і великим рівномірним поширенням чорнозему на поверхні тих місцевостей, по яких річки і тепер стікають до названих морів; при мінералогічному дослідженні чорнозему в ньому виявляються уламки різних пісковиків і піщинки, які, мабуть, виникли від руйнування цих порід; „між кварцовими уламками виявилось кілька таких, які при старанному дослідженні показали вміст скам'янілих форамініфер, а в деяких випадках були навіть переповнені залишками цих тварин”; нарешті більший вміст у ньому азоту, а також безформність цих органічних залишків, у яких не можна помітити сліди рослин [2, с. 342-343].

Проаналізувавши поширені на той час гіпотези і визнавши їх не достовірними, академік Ейхвальд відмічав: „залишається, отже, припустити одне найновіше походження чорноземів з боліт і тундри, які були населені мікроскопічними рослинно-тваринами... і на яких росли низькі чагарники з родини хвойних дерев, осока, злаки, очерет, бодяга і взагалі всі болотні рослини. При поступовому піднятті над рівнем моря величезної смуги землі у південній Росії болота поступово висихали, гниття рослинних залишків, які були в них, проходило повільно, і через це – повністю; так, що всі рослини, які не мали, мабуть, товстих деревних стовбурів, не залишили ніяких решток після себе, тим більше, що теплий клімат тодішнього часу міг дуже сприяти руйнуючому впливу атмосфери і що болотна вода не мала окремняючої властивості; тому деревні стовбури не просочувались кремнеземом і не зберігались, як у землянистих шарах інших гірських формацій. Вони повинні були згнити вже через те, що лежали тривалий час у воді; проте, вірогідніше, що на

болотах росли лише чагарники, які ще скоріше могли зникати від руйнуючих дій повітря і води” [9, с. 237].

При цьому автор висловлював думку, що вода боліт, просочуючись із часом у підгрунття, зовсім зникала з поверхні, „залишаючи на ній мулуватий шар чорнозему, який потроху збільшувався і містив у собі самі кременисті тваринно-рослинні види.., а якщо спочатку в болотах водились прісноводні черепашки і комахи, то вони згодом, при сильному гнитті, повинні були поступово зникнути, не залишивши ніяких слідів; але від слизняків і водних комах виникли азотні складові частини чорнозему” [9, с. 237].

Академік Ейхвальд наводив такі міркування на користь висунутої болотної гіпотези: „Ще в часи Геродота південь Росії являв собою велику кількість непрохідних боліт, – величезні прісноводні озера і ліси там, де тепер степ голий або вкритий чорноземом, що виник, безперечно, внаслідок знищення цих прісноводних озер і лісів, що їх оточували...”, „У деяких місцях південної Росії чорнозем схожий на торф, а в Гродненській і Мінській губерніях він явно походить з нього”. Саме поширення чорнозему далеко від морських берегів пояснює його болотне походження: „чим далі він від них, тим родючіший. На всьому просторі від Саратова і Царицина до Астрахані, вздовж усього північного берега Каспійського моря, ніде не видно чорнозему”. Та і взагалі „чорнозем найбільш розвинутий і відзначається особливо товстим шаром і найбільшою родючістю там, де лежить між двома річками, в низовинних місцях, в яких звичайно основу його становить глинистий або мергельний шар, важко проникний для води”. Нарешті, походження чорнозему з боліт доводиться його мікроскопічним дослідженням, він містить у собі не тільки кременисті рослинно-тваринні, але різні найдрібніші рослинні частинки, головний незруйнований склад болотних рослин взагалі і торф’яних рослин південної Росії особливо [9, с. 230-241].

Ідею утворення чорнозему, подібну до погляду Ейхвальда, проводить у своїй роботі і професор Борисяк [1], ґрунтуючись на положенні, що між сучасними утвореннями найближче за своїм габітусом підходить до степового чорнозему чорний мул, який осідає в болотах і озерах. Він стверджує, що наш чорнозем виник з прісноводних боліт і озер, „і це припущення тим вірогідніше, що в колишні часи, при найбільшому поширенні (у теперішніх чорноземних степах) вод, найбагатшій рослинності, при сприянні волого-теплого клімату, утворення і нагромадження чорного мулу проходило значно зручніше, ніж тепер” [1, с. 51-52]. При цьому підкреслюється, що сучасний чорнозем „не можна уподібнювати ні з торфом (болотним), ні з перегноем”, продуктом згнивання рослинності на суші [1, с. 53, с. 62-63]: „мулуватий (чорний) суглинок, що виник після закінчення висихання озер і боліт, від впливу змін повітряних мас, нової земної рослинності, розпушуючись і поступово перероблюючись у справжній чорнозем, подібно до того, як перед нашими очима мулуваті ґрунти, які виникли від висихання озер, самі по собі перетворюються в родючі” [1, с. 64].

На користь болотної гіпотези проф. Борисяк наводить ще таке: „Тому, хто уважно спостерігав чорнозем на великих просторах, мимоволі спаде на думку, що рівномірне змішування частинок, які складають чорнозем, відокремлення їх від грубих гальок, могло статися тільки за допомогою води” [4, с. 48]. „Проте, спостерігаючи спосіб поширення чорнозему, скоріше можна бачити, що він утворився не з одного якогось водоймища, що мало певні окраїни, але в багатьох невеликих, близьких один від одного басейнах; далі часто змінювана товщина його і сам склад вказують, що він утворювався не у вигляді чисто водного осаду, а у вигляді мулоподібної речовини, що залишається після висихання озер і боліт. У центрі площі, яку займає чорнозем, саме там, де, мабуть, існувало більше боліт, там і глибина його більша” [1, с. 66].

Інше висвітлення болотної гіпотези дав у 1853 році Вангенгейм фон-Квален, яке коментує В.В.Докучаєв. Відмічається, що якби світова катастрофа захопила на шляху з півночі на південь величезні маси мулу, твані, торфу та інших гниючих

рослинних речовин, перетерла б їх якомога тонше і перемішала з мінеральними частинами самого потоку і все це перенесла б на південь, то немає ніякого сумніву, що з цієї суміші утворився б справжній чорнозем і, як більш легка частина, осів би на поверхні; і тоді нам не було б потреби вдаватися ні до чорної юри, ні до глинистого сланцю [4].

Прихильником поглядів Ейхвальда і Борисяка став у 1862 році Рудольф Людвіг, який зазначав: „Якщо торф'яні поклади, завдяки збезлісенню місцевості і одночасно порушенню підгрунтя, зупиняються в своєму розвитку, то вони перетворюються в суху пухку речовину, яку атмосфера поступово руйнує. Таким чином, з торфу утворюється багатий на гумус ґрунт, який з часом стає дуже родючим і придатним до землеробської культури... Подібні, багаті на гумус, ґрунти є в Росії всюди, де високі болота після вирубування лісу стали сухими, – вони відомі під назвою чорнозему” [2, с. 109].

Останнім захисником гіпотези болотно-прісноводного утворення чорнозему був професор Г.Д. Романовський, який спостерігав у чорноземі залишки молюсків, глину і рослинні залишки. Це перше відкриття суходільних і прісноводних молюсків у чорноземі середньої Росії, на думку дослідника, прямо доводить, що чорнозем утворився з моховитих і болотних рослин, бо знайдені роди ще й тепер є і властиві вологим місцям та стоячим прісним водам. Перемішаність верхнього чорнозему з глиною доводить, що згнилі рослинні залишки іноді вкривались землею, яка наносилась весняними розливами і неглибокими, але широкими течіями, що проходили по болотних низовинах під час весняних і дощових повеней, і змішували рослинні залишки і самі рослини з глинистими та піщаними частинками. „Оскільки, – робить висновок Романовський, – перегнійна органічна речовина чорнозему дуже тонко розподілена в його масі, то треба гадати, що в болотах росли переважно рослини трав'янисті й клітчаті, такі, як болотні хвощі, конферви, бодяги, латаття, осока, очерет, мох та ін.” [7, с. 484-485].

Аналізуючи докази, які наводяться на користь морського і болотно-озерного походження чорнозему, В.В.Докучаєв зазначає:

1. *Щодо морського походження чорнозему.* На величезних площах Європейської Росії чорнозем всюди являє собою цілком однорідний склад (Странгвейс і Мурчісон). Чорнозем поширений у Європейській Росії головним чином на південь від північної межі чорних юрських глин. Одного разу на поверхні чорнозему спостерігався (Мурчісон) північний валун, а іншого разу в самому ґрунті (чорнозем) знайдені осколки пісковика і уламки форамініфер (Петцгольдт).

2. *Щодо походження чорнозему з озерно-болотних відкладів.* З усіх сучасних утворень „чорний мул боліт і озер” за своїм габітусом найближче підходить до степового чорнозему, а в Гродненській і Мінській губерніях чорнозем явно підходить до торфу (Ейхвальд). Чорнозем цілком позбавлений домішки грубих частин (гальок); подібно до болотного мулу він складається з цілком однорідних завжди дрібних частин. Чорнозем залягає лише там, де ґрунт мало проникний для води (Ейхвальд). Взяті з двох місцевостей зразки чорнозему виявились такими, що містять у собі кілька видів діатомових (Ейхвальд), фітолітарії, прісноводних і наносних черепашок (Романовський). Болота й озера були поширені колись по степах значно більше, ніж тепер (Ейхвальд і Борисяк).

На думку В.В.Докучаєва, одні з цих положень фактично неправильні, інші природніше пояснюють „рослинно-наземне” походження чорнозему; нарешті, останні само по собі безпідставні.

Жодне з існуючих обґрунтувань розглядуваних гіпотез не може вважатися хоч скільки-небудь стійким, ці погляди суперечать усім найістотнішим особливостям нашого чорнозему [2, с. 347-348].

За словами професора Борисяка, вже здавна існувала в Малоросії „загальнонародна думка про походження чорнозему від загнивання рослин (степових), при сприянні атмосферних впливів і від замішування перегною, який утворився, з пухкими суглинками підгрунтя” [1, с. 43]. Ще раніше про той же народний погляд

говорив і Мурчісон [6]; ту саму думку з цього питання доводилось не раз чути, як зазначав В.В.Докучаєв, у найрізноманітніших куточках чорноземної Росії [4, с. 35].

Цю думку підтримував ще у 1836 році Р.Герман [2, с. 262]. „Пухка поверхня ґрунту (яку приймають за підґрунтя) здатна жити рослини, буває, звичайно, ними вкрита. Від вивержень, які виділяються з коріння, і від листя, що опадає, разом з висохлами залишками рослин, утворюється в ньому за допомогою гниття особливого роду речовина, що має назву гумус або чорнозем. Від цього перегною ґрунт набуває темно-бурого або навіть і зовсім чорного кольору. Отже, чорнозем є не що інше, як суміш піску, глини або рухлякового ґрунту (як підґрунтя) з більшою або меншою кількістю перегною: це відомо кожному землеробу” [3, с. 47-48].

Гіпотезу наземного походження чорнозему розвиває Еверсман, який зауважує: „останнє геогностичне утворення моря в даній місцевості є солонцюватий мергелистий мул, що становить дотепер відмінну ознаку степів; цей мул на просторах зовсім неродючих становить відслонений верхній шар; на степах же родючих він вкритий уже чорноземом. У міру того, як (морська) вода спадала, мулистий ґрунт заростав властивими йому травами, і насамперед солянками; вода тим часом продовжувала більше й більше спадати, – виникли обширні мулисті степи, які протягом віків, а можливо, й тисячоліть від рослинності, яка щорічно умирає і відновлюється, вкрились шаром туку або чорнозему”. Таким чином, ґрунт став здатним жити й інші рослини, трави почали рости розкішніше і через це саме утворення чорнозему прискорилось. Ось найпростіше і природне пояснення утворення (чорноземних) степів, які постійно зростали простором в міру того, як вода відбувала” [2, с. 352].

У 1842 році відомий геолог Гюо вважав цілком природним припущення, що гумус (у чорноземі) є результат гниття при вільному доступі повітря тіл, тварин, померлих у степах, і рослин, кілька поколінь яких змінювались на одному й тому ж місці, протягом тривалого періоду часу. Автор допускає, що ці рослини були і трав'янисті, і дерева.

Розглянувши всі гіпотези про походження чорнозему, які існували до 1852 року, автор рецензії на відому працю Петцгольда зауважує: „Чорнозем є тільки продукт простого вивітрювання ґрунтового (підґрунтя) шару, що підтверджує і відмінність його (від підґрунтя) мінерального складу, – відмінність, яку, треба чекати, ще більш підтвердять наступні дослідники. Уся відмінність чорнозему від інших, багатих перегноем ґрунтів, полягає в кількості і якості перегною... причиною чого (якісних відмін), ми гадаємо, були особливі умови (чорноземної Росії), а саме: підвищена температура, відсутність зайвої вологості і пухкий, зручний для проникнення ґрунт (підґрунтя), що сприяли гниттю органічних залишків, переважно рослин” [5, с. 12-14].

В.В. Докучаєв вказує на такі найістотніші особливості чорнозему: за своїм хімічним складом, за своєю фізичною будовою чорнозем, при нормальному положенні, всюди і постійно являє собою найтісніший генетичний зв'язок з тими гірськими породами (материнськими), на яких він залягає; як первинні (головним чином, мінеральні), так і вторинні (головним чином, легкі речовини) хімічні елементи розподілені в усіх наших чорноземах завжди за певними одноманітними законами: чим нижче в ґрунті взято зразок, тим більшою буде в ньому загальна сума елементів первинних, тим менше – елементів вторинних і навпаки; наш чорнозем на величезній території свого поширення завжди має відповідну, що не перевищує 5' (1,5 м) глибину; він всюди зберігає певну фізичну будову; він однаково залягає як на вододілах, так і по їх схилах, як на місцях високих (абсолютно), так і низьких; його ложем є породи найрізноманітніших формацій; чорнозем російських територій виявляє найщільніший зв'язок з кліматом і дикою рослинністю країни. Нарешті, наш степовий чорнозем не шаруватий і містить у собі виключно залишки наземних організмів. Ні одна з цих найістотніших властивостей чорно-

зему не може бути пояснена ні гіпотезою Ейхвальда, ні гіпотезою Палласа і Мурчисона. Все це можна пояснити тільки наземним походженням нашого чорнозему. На жаль, на цьому і закінчується пояснення прихильників наземного походження чорнозему [2, с. 358].

Гюльденштедт, Еверсман, Штукенберг і особливо Рупрехт вважали, що досліджуваний чорнозем виник виключно за участю типової степової рослинності. За неодноразовою заявою Рупрехта, ліси не могли брати і не брали ніякої участі в утворенні даного ґрунту. М.Н.Богданов, а раніше нього Паллас і Еренберг, навпаки, визнавали, що в утворенні чорнозему ліси відігравали не меншу роль, ніж рослинність степів. Дуже характерно, що на участь тварин у походженні розглядуваного ґрунту вказував (до самого останнього часу) тільки один Гюо. На думку Рупрехта, найголовнішу роль у процесі утворення російського чорнозему відігравали рослини, за словами ж Анапітова, – гірські породи, а саме ліс. Далі одні вчені (Герман) приймали, що гумус у чорноземі виник двома шляхами: через просочування зверху і гниття коріння; інші ж (Рупрехт) допускали майже виключно перший спосіб. Нарешті щодо кліматичних умов, при яких росла рослинність і відбувалися процеси її гниття, які дали початок чорнозему, то про це висловлювались Ейхвальд, Борисяк, Орт і невідомий критик Петцгольдта. Перші три допускали, що при утворенні чорнозему були інша вологість і взагалі існували інші, кращі кліматичні умови для рослинності; третій вважає, що тоді у південній Росії були підвищена температура і відсутність зайвої вологості [2, с. 359].

Таким чином, у процесі розвитку наукового ґрунтознавства погляди на ґрунтоутворення пройшли певну еволюцію, було сформульовано кілька гіпотез про походження чорноземів, кожна з яких має науковий інтерес для дослідника.

1. Борисяк Н.О. О черноземе. Речь, читанная в торжественном собрании Харьковского университета 30 августа 1852 г. / Отчет о состоянии Харьковского ун-та за 1851 / 52 акад. год. / Н.Борисяк. – Харьков, 1852.

2. Герман Р. О химическом исследовании черноземных почв, для определения различных свойств их, в южных губерниях / Р.Герман // Земледельческий журнал Московского общества сельского хозяйства. – 1836. – № 5.

3. Герман Р. Химические исследования о черноземе, находящемся в южных губерниях России / Р.Герман // Земледельческий журнал Московского общества сельского хозяйства. – 1837. – № 1.

4. Докучаев В.В. К вопросу о соотношениях между возрастом и высотой местности, с одной стороны, характером и распределением черноземов, лесных земель и солонцов – с другой (1891) / В.В.Докучаев // Избранные сочинения. – М., 1949. – Т. 1.

5. Журнал министерства государственных имуществ. Библиография. – 1852-1853. – Ч. XLIV.

6. Мурчисон Р. Геологическое описание Европейской России и хребта Уральского / Р.Мурчисон, Г.Кейзерлинг / Перев. А.Озерского. – СПб. – 1849. – Ч. II.

7. Романовский Г.Д. Несколько слов о русском черноземе / Г.Д.Романовский // Горный журнал. – 1863. – Ч. I. – № 3.

8. Соболев С.С. Основные моменты творчества В.В.Докучаева / С.С. Соболев // Докучаев В.В. Избранные труды. – М.: Изд-во АН СССР, 1949.

9. Эйхвальд Э. Палеонтология России. Описание молласовой и намывной формаций России по образцам, хранящимся в музее Медико-хирургической академии. – СПб. – 1850.

ФОРМУВАННЯ ЦЕНТРІВ ДОСЛІДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА ТЕРЕНАХ США У ХХ ст.

Стаття висвітлює питання формування мережі осередків вивчення російської історії на території США у ХХ ст. – як суто дослідницьких центрів, так і навчальних закладів та їх підрозділів. На основі аналізу розвідок англо- й російськомовних авторів, що містять, зокрема, статистичні дані, коротко розглядаються ознаки зародження у США значного інтересу до російської історії, процес появи й розширення мережі центрів з її дослідження у ХХ ст., характер, основні риси, кількісні та якісні показники цього процесу, а також суспільно-політичні й економічні фактори, які впливали на нього протягом окресленого періоду.

Ключові слова: центр досліджень, росієзнавчий центр, американська русистика, американський історик-русист, російська історія.

Наприкінці минулого століття на пострадянському просторі розпочався й досі діє процес переосмислення ключових категорій історіографії російської історії. У зв'язку з цим врахування досвіду західних русистів, знайомство з іншою традицією наукового мислення набуває особливої ваги. Серед них помітне місце займають американські дослідники, котрі протягом ХХ ст. спромоглися сформувати потужну мережу росієзнавчих центрів у США. Під терміном «центр» маємо на увазі не лише суто дослідницькі центри, а й навчальні заклади та їх підрозділи (коледжі, інститути, університети). Висвітлення загальної картини цього процесу, на наш погляд, є необхідним компонентом студій з вивчення історіографії російської історії. Представлений нарис має на меті коротко охарактеризувати саме такий процес.

Зазначимо при цьому, що на теренах Росії досі не існує ні монографії, ні бодай цілісної статті з окресленого нами питання, а праці вчених з інших країн є нечисленними й важкодоступними для пересічного пострадянського дослідника. Тому потрібні нам відомості знаходимо у розвідках з американської русистики в цілому. Такими є, наприклад, монографії Б.І.Марушкіна [3] та Є.В.Петрова [6], а також стаття В.І.Меньковського [4], які перераховують росієзнавчі центри у США та містять статистичні дані, що дозволяють судити про їхню кількісну та якісну еволюцію. Ретроспективні огляди становлення й розвитку американського росієзнавства, які також стали нам у пригоді, більшою чи меншою мірою подають статті Дж.Бурбанк [1], М.Девід-Фокса [2], Є.В.Петрова [5], А.Рібера [7].

Отже, ознаки пробудження у США значного інтересу до Росії сягають ще 1891 р., коли заможний прихильник американського прогресивного руху (форми демократичного популізму) Ч.Р.Крейн, перебуваючи після декількох поїздок до Росії під враженням від тамтешнього стилю життя, спробував заснувати перший центр з вивчення цієї країни для боротьби з тим, що він називав невищраваним упередженням. Він створив лекторій у Чиказькому університеті, «цитаделі» прогресистів, щоб запрошувати відомих лекторів із-за кордону, таких як Т.Масарик (1901 р.) та П.Мілюков (1903 р.) [7].

© Житніков Олександр Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Перший курс виключно з російської історії став викладатися у Гарварді 1894 р. професором А.К.Куліджем. Але, незважаючи на цей факт, на заснування у подальші роки перших професур у галузі російської мови й літератури у Гарвардському, Колумбійському та Каліфорнійському університетах, на появу групи активних дослідників-русистів та їх зв'язків з німецькими й британськими (та меншою мірою французькими) колегами, дисципліна «російська історія» як наукова спеціальність до 1914 р. фактично не існувала. У 1920-1930-і рр. вона стала поступово розвиватися, але досить повільними темпами – частково у результаті появи у США істориків-емігрантів із самої Росії, таких як М.М.Карпович (1888 – 1959), що працював у Гарварді, та Г.В.Вернадський (1887 – 1973), ім'я якого пов'язане з Йельським університетом [2, 7]. Як результат, у 1936 р. вже налічувалося 33 університети, де вивчали російську історію [6].

Участь Сполучених Штатів у Другій світовій війні серйозно позначилася на організаційному, соціальному і культурному характері американських університетів. У більшості з них були створені нові центри інтелектуального спілкування на міждисциплінарній основі; з'явилися джерела підтримки цих програм – як приватні (Рокфеллера, Форда, Карнегі), так і федеральні фонди. Значно зріс двосторонній обмін співробітниками, інформацією між університетами та урядовими установами. Перш за все, це підняло престиж й посилило вплив представників старшого покоління російських істориків-емігрантів, а також створило нові умови для деяких учених, які пережили гітлерівську окупацію в Європі та, боячись відродження комуністичних режимів у післявоєнний період, емігрували до Північної Америки. Нарешті, це сприяло появі нового покоління студентів як з другої, повоєнної, хвилі емігрантів, так і з американців за народженням, котрі за своїм походженням були пов'язані з російською культурою та мовою [7].

У перші повоєнні десятиліття зростання інтересу до історії Росії було значною мірою результатом ініціативи американських учених, чий досвід участі в урядових установах воєнного періоду переконав їх у нагальній потребі запровадити систематичне вивчення Радянського Союзу. Їхня думка ґрунтувалася на трьох основних міркуваннях: двох висловлених відкрито та одному завуальованому. Відкрито вони наголошували, по-перше, на полідисциплінарному характері програм при концентрації уваги на якому-небудь одному предметі, а по-друге, на необхідності підготовки не тільки майбутніх викладачів, науковців, а й урядових чиновників. Завуальована пропозиція, за твердженням А.Рібера, «... була унікальною в історії американської освіти: фінансові ресурси у величезних масштабах з приватних філантропічних організацій повинні бути закачані у великі університети для задоволення суто прагматичної необхідності, що відповідала національним інтересам Сполучених Штатів як світової держави» [7]. На нашу думку, тут іде мова про існування на той час необхідності вивчення історії СРСР для його різнобічної оцінки як ідеологічного ворога на міжнародній арені.

Слід окремо зазначити й про співпрацю американських істориків-русистів з урядовими органами, що є для них давньою традицією. Вона зародилася ще на межі ХІХ – ХХ ст. завдяки історику й дипломату Ю.Скьюйлеру та професору Чиказького університету, багаторічному раднику Держдепартаменту з російських справ С.Харперу. «Майже завжди, коли уряд США відчував нестачу у фахівцях з Росії, він знаходив потрібних людей в академічному середовищі. Так, засновник академічного слов'янознавства у Сполучених Штатах А.К.Кулідж і Р.Лорд були запрошені на Паризьку мирну конференцію 1919 р.; А.К.Кулідж, Ф.Голдер і Г.Фішер – для роботи з місією АРА в Росії», – зазначає Є.В.Петров [6]. У роки ж Другої світової війни ці зв'язки розрослися й зміцніли – стала необхідною історична оцінка стратегічного супротивника в особі СРСР. Так, Дж.Робінсон, голова і наставник фахівців з історії Росії у Колумбійському університеті, у 1941 – 1945 рр. керував відділом стратегічної розвідки США. Декілька інших істориків працювали в управлінні стратегічних служб – попереднику ЦРУ [7]. Від фахівців з російських справ уряд досі отримує постійну і певним чином систематизовану інформацію про Росію.

Нерідко експерти, а також журналісти, які пишуть про Росію, ставали викладачами й науковими працівниками у галузі русистики. Так, Дж.Ф.Кеннан та Е.Карр прийшли в науку з дипломатичної сфери. Але є й зворотні приклади – кар'єри Г.Кіссинджера та З.Бжезинського.

Отже, спочатку новий підхід до вивчення російської історії був поширений на Гарвардський (1948 р. фонд Карнегі спонсорував відкриття Російського дослідницького центру), Колумбійський (1946 р. за допомогою фонду Рокфеллера засновано Російський інститут, тепер Гаррімановський інститут), Каліфорнійський університет у м. Берклі (Центр слов'янських та східноєвропейських досліджень) та Університет Дж.Вашингтона (Російський та східноєвропейський інститут). Протягом десятиліття вони залишалися найбільшими центрами історичної русистики й отримували значні грошові кошти для наймання нових викладачів, розширення приміщень для бібліотек і для прийому студентів. У перші десять років завдяки програмам цих університетів було підготовлено більше 400 кандидатів у маістри гуманітарних наук (з них 98 з історії), а 83 особи отримали ступінь докторів філософії (PhD), у тому числі 23 історики, переважно з Гарвардського та Колумбійського університетів [7]. Ці два заклади до середини 1970-х рр. видали близько третини дисертацій на теренах США, присвячених питанням російської історії. При цьому історики тут явно переважали над представниками інших гуманітарних дисциплін [3, 16].

Окрім зазначених вище чотирьох, хвиля інтересу до російської історії поступово охоплювала все більшу кількість інших навчальних закладів, про що побічно свідчать наведені далі цифри. За даними Є.В.Петрова, у 1850 – 1950 рр. в американських університетах було захищено близько 250 дисертацій з Росії та Радянського Союзу; з 1950 по 1963 рр. – приблизно 1000 дисертацій з тієї ж проблематики. Більшість робіт носила історичний та політичний характер, причому в багатьох випадках історична й політична наука перемежувалися. У 1960 – 1964 рр. в американських університетах було присуджено 400 ступенів доктора філософії (PhD) з російських і радянських досліджень (взагалі присуджуються не лише філософам, але також історикам та політологам), а у 1964 – 1973 рр. – вже 2522. Щорічний приріст числа фахівців збільшився втричі, склавши на початку 1970-х рр. більше 250 чоловік [6].

Є.В.Петров також наголошує, що якщо наприкінці 1950-х рр. курси з історії Росії були в планах 50% історичних факультетів, то у 1980 р. – 77%. 228 факультетів, станом на середину 1980-х рр., мали спеціалізацію з історії Росії до 1917 р. і 230 факультетів – з історії СРСР після 1917 р. Зазначає дослідник і той факт, що лише у 1952 р. Гарвардський центр отримав від різноманітних фондів 11,8 млн. дол. США, Йельському університету було виділено 13,6, Колумбійському – 6,7, Корнельському – 6,4 [6]. На той час це були значні грошові вливання як для сфери освіти.

Станом на 1975 р., центри дослідження дореволюційної Росії та СРСР (а в їхній роботі важливе місце займали студії з історії цих двох держав) існували у Гарвардському, Колумбійському, Каліфорнійському (в м. Берклі), Йельському, Індіанському, Вашингтонському, Ніагарському, Луїзіанському університетах. Різноманітні програми з російської історії склалися у Стенфордському, Принстонському, Сіракузькому, Нью-Йоркському, Мічиганському, Пенсильванському, Корнельському, Чиказькому, Іллінойському, Пітсбурзькому та ще декількох вузах [3, 16-17].

Дані щодо конкретної кількості наукових установ, які пропонували курси російської та радянської історії, є, за нашим висновком, важкодоступними для пересічного дослідника. Відзначимо лише, що, за свідченням секретаря Американської асоціації з розвитку слов'янознавства Р.Фішера, станом на 1964 р., таких налічувалося 400 [6]. У свою чергу, В.І.Меньковський у своїй статті називає цифру «більш ніж 250», станом на 1990 р. [4, 244]. У 2000 р., зазначає він, на теренах США діяло близько 30 центрів російських і слов'янських досліджень й того ж

року програми, що виникли на базі VI статті Міжнародної освітньої програми (складової частини законодавства США), фінансували роботу 19 центрів російських, євразійських і слов'янських досліджень, у тому числі й досліджень на історичну тематику. Ці центри працюють у таких відомих навчальних закладах, як Колумбійський (Інститут Гаррімана), Корнельський (Інститут європейських досліджень, Слов'янський та Східноєвропейський центри), Джорджтаунський (Центр євразійських, російських та східноєвропейських досліджень), Стенфордський (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Піттсбурзький (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Гарвардський (Центр національних ресурсів для російських, східноєвропейських і центральноазіатських досліджень) університети, Університет Дж.Вашингтона (Інститут європейських, російських та євразійських досліджень), а також університети штатів Індіана (Російський і східноєвропейський інститут), Огайо (Центр слов'янських та східноєвропейських досліджень), Каліфорнія (Центр слов'янських та східноєвропейських досліджень в університеті м. Берклі), Іллінойс (Російський та східноєвропейський центр), Айова (Центр російських, східноєвропейських та євразійських досліджень), Канзас (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Мічиган (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Північна Кароліна (Об'єднаний центр слов'янських, євразійських і східноєвропейських досліджень в університетах Північної Кароліни у м. Чапел Хілл та м. Дюк), Техас (Центр російських, східноєвропейських та євразійських досліджень), Вірджинія (Центр російських і східноєвропейських досліджень), Вашингтон (Програма російських, східноєвропейських і центральноазіатських досліджень), Вісконсин (Центр Росії, Східної Європи та Центральної Азії) [4, 249].

Крім центрів, що входять до програми Міністерства освіти, 2000 року в Сполучених Штатах діяло не менше 14 центрів та інститутів, що вивчають російську і радянську проблематику, не оминаючи питання історичного плану. Вони одержували підтримку від різних державних та приватних організацій і грали серйозну роль в академічному середовищі США. Серед них слід відзначити Інститут вивчення конфліктів, ідеології та політики Бостонського університету, Центр політичних і стратегічних досліджень у м. Чеві Чейз, штат Меріленд, Інститут порівняльних і міжнародних досліджень Університету Еморі (російські та східноєвропейські дослідження), Центр російських та євразійських досліджень інституту міжнародних досліджень Монтре, Російський та євразійський центр підрозділу досліджень національної безпеки корпорації RAND, Центр російських, центральноєвропейських та східноєвропейських досліджень Університету штату Нью-Джерсі, Центр європейських та російських досліджень Каліфорнійського університету в м. Лос-Анджелес, Центр вивчення Росії і Радянського Союзу Каліфорнійського університету в м. Ріверсайд, Центр східноєвропейських, російських та євразійських досліджень Чиказького університету, Центр російських та східноєвропейських досліджень Орегонського університету, Центральноєвропейський і східноєвропейський центр Теннесійського університету, Інститут Кеннана при Центрі В.Вільсона в м. Вашингтон, Рада російських та східноєвропейських досліджень у Йельському університеті [4, 250].

У США зберігаються значні за обсягом бібліотечні колекції й архівні зібрання документів, що відносяться до Росії царської та революційної епох, – зокрема, у Бібліотеці Конгресу (Вашингтон), у Відділі слов'янських мов Нью-Йоркської публічної бібліотеки, у Бахметєвському архіві Колумбійського університету і в Гуверовському інституті війни, революції та миру Стенфордського університету [2, 6].

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що перші програми й центри дослідження російської історії на теренах США почали з'являтися ще наприкінці XIX ст., але до Другої світової війни цей процес у кількісному та якісному відношенні проішов досить поміркованими темпами. Він набрав обертів лише у післявоєнний час, коли дослідницькі центри отримали значні урядові й приватні грошові

дотації, відчули зростання інтересу до дисципліни «російська історія» з боку держави, академічних кіл та простих студентів. Така тенденція тривала принаймні до кінця ХХ ст. і продовжується донині.

1. Бурбанк Дж. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура // Исторический ежегодник. – Омск, 1997. – С. 61-68. – Режим доступа: <http://www.omsu.omskreg.ru/histbook/articles/y1997/a060/article.shtml>
2. Дэвид-Фокс М. Введение: отцы, дети и внуки в американской историографии царской России // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М.Дэвид-Фокс. – Самара: Самарский университет, 2000. – С. 5-47.
3. Марушкин Б.И. История и политика. Американская историография советского общества. – М.: Прогресс, 1975. – 352 с.
4. Меньковский В.И. Англо-американская русистика и советика на рубеже ХХ – ХХІ вв. // Труды гiстарычнага факультэта: Навук. зб. – Вып. 1. – Мiнск: БДУ, 2006. – С. 243-255.
5. Петров Е.В. Основные этапы становления и развития в университетах США типового направления «American Research on Russia» // Проблемы славяноведения: Сб. науч. статей и материалов. – Вып. 2. – Брянск: БГПУ, 2000. – С. 165-175.
6. Петров Е.В. «Русская тема» на Западе: словарь-справочник по американскому русиоведению. – СПб.: РТА им. В.Б.Бобкова, 1997. – 172 с. – Режим доступа: <http://petrov5.tripod.com/Index.htm>
7. Рибер А. Изучение истории России в США // Исторические записки. – 2000. – № 3 (21). – С. 65-104. – Режим доступа: <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1185860&s=>

Статья освещает вопрос формирования сети центров изучения российской истории на территории США в ХХ в. – как исключительно исследовательских центров, так и учебных заведений и их подразделений. На основе анализа разведок англо- и русскоязычных авторов, содержащих, в частности, статистические данные, коротко рассматриваются признаки зарождения в США значительного интереса к российской истории, процесс появления и расширения сети центров по ее изучению в ХХ в., характер, основные черты, количественные и качественные показатели этого процесса, а также общественно-политические и экономические факторы, повлиявшие на него на протяжении очерченного периода.

Ключевые слова: центр исследований, русиоведческий центр, американская русистика, американский историк-русист, российская история.

The article highlights the problem of forming the network of Russian history research centers in the USA in the XXth century – both pure research centers and educational institutions and their departments. The origin of significant interest in Russian history in the USA, the process of emergence and expansion Russian history research centers network in the XXth century, the character, main traits, quantitative and quality indices of this process, as well as social and political and economic factors that influenced the one during the period delineated are viewed based on the analysis of English- and Russian-speaking authors' studies, containing, particularly, statistical data.

Keywords: research center, Russian studies center, American rusistics, American historian-rusist, Russian history.

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЧЕРНІГОВА

У статті розкрито історико-архітектурний потенціал міста Чернігова, ступінь наукової розробки даної теми, висвітлено значення історико-архітектурної та культурної спадщини для подальшого розвитку міста.

Ключові слова: історико-архітектурний потенціал, історико-архітектурна та культурна спадщина, історична домінанта міста, ландшафтно-містобудівний комплекс, рекреація.

Постановка проблеми. Україні притаманна своєрідна та цікава містобудівна культура. Вона налічує понад півтори тисячі років. Нині в Україні є 422 міста, більше 900 селищ міського типу та близько 28 тисяч сіл. І практично в кожному населеному пункті є об'єкти, котрі мають історико-архітектурну, містобудівну, художню або іншу культурну цінність, що викликає специфічні проблеми в умовах розвитку цих поселень [7, 2-4].

Останнім часом значно зростає інтерес до вивчення історичних міст, їх архітектурно-планувальних особливостей, залежності образу населеного пункту від конкретних історико-архітектурних, містобудівних, культурних традицій, які впливали на їх формування, а сьогодні значною мірою визначають особливості подальшого розвитку. Історичні центри привертають увагу насиченістю подій, фактів, об'єктів, історико-архітектурним потенціалом, невичерпним культурним фондом сформованого архітектурного середовища. Яскравим прикладом цього є древнє місто Чернігів. Одним з найважливіших питань сучасної архітектурної та містобудівної науки і практики є питання збереження своєрідності в процесі розвитку історичних міст і Чернігова зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Місто як історично складений архітектурно-урбаністичний феномен притягає широке коло дослідників починаючи з середини XIX ст. [2, 113-115]. Особливості охорони, регенерації, модернізації історичних міст, проблеми організації та оптимізації їх архітектурного середовища найповніше висвітлені в роботах М. Бевза, О. Беккера, В. Вечерського, Є. Водзинського, М. Кудрявцева, Т. Кудрявцевої, В. Лаврова, Г. Логвіна, Н. Баранова, Л. Кулаги, А. Іконнікова, М. Бархіна, В. Лук'яненко, Н. Мірошник, Л. Скорик, О. Олійник, Т. Товстенко, А. Щенкова, Н. Дьоміна, В. Єжова, Г. Лаврика, В. Мироненко, Б. Мержанова, В. Тимохіна, І. Фоміна та інших.

Здійснено також цілий ряд досліджень, присвячених естетиці міського середовища та містобудівній композиції, проблемам збереження своєрідності історичних міст. Це роботи М. Бархіна, К. Лінча, Л. Соколова, О. Маслова, В. Лаврова, А. Мардера, Т. Устенко, О. Фоменко, В. Шимка тощо.

Безпосередньо в Україні історичні міста досліджували: М. Андрущенко, Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк, Б. Колосок, О. Кондратенко, Г. Логвин, І. Могитич, Ю. Нельговський, Б. Посацький, Л. Прибега, П. Ричков, А. Рудницький, Є. Тиманович, В. Тимофієнко, Т. Трегубова, Т. Устенко, М. Цапенко та інші [3, 242-253].

© Ходарченко Наталія Василівна – аспірантка Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури.

Ступінь наукової розробки проблеми збереження історико-архітектурної спадщини та індивідуальних якостей Чернігова не можна назвати задовільним, хоча Чернігів і його пам'ятки згадуються у багатьох публікаціях. Найбільший внесок у дослідження чернігівських архітектурних пам'яток здійснили такі вчені: на початку XIX ст. – історики В. Домбровський, М. Марков; з середини XIX ст. – А. Шафонський, Д. та П. Гловайські; на початку XX ст. – архітектори А. Яригін, Г. Лукомський, історики Д. Дорошенко, М. Грушевський, П. Смолічев, археолог М. Макаренко.

У 30-і роки XX ст. культуру Чернігова активно вивчав і акцентував значення міста як визначного туристичного центру викладач педінституту С. Баран-Бутович [1]. Після визволення міста від німецько-фашистських загарбників у Чернігові декілька років жив і працював архітектор з Москви П. Барановський, який реставрував П'ятницьку церкву.

Значно активізувалась робота з вивчення архітектури Чернігова у 50-60-х роках XX ст. У місті жили і працювали, брали активну участь у архітектурно-археологічних дослідженнях учені Б. Рибаків, В. Богусевич, Н. Холостенко, Г. Логвин, І. Ігнаткін.

Картографію Чернігова у 70-х рр. XX ст. активно вивчала дослідниця Л. Пляшко, а 80-90-і рр. відзначені активною науковою та пам'яткоохоронною діяльністю архітектора А. Карнабіди, який послідовно виклав історію планування та забудови Чернігова, розглядав можливі шляхи перетворення його архітектурно-планувальної структури з урахуванням пам'яток архітектури, акцентував увагу на дедалі зростаючому рекреаційному характері Чернігова як міста-заповідника [5].

У 90-х роках минулого століття архітектуру Чернігова досліджував В. Віроцький. Плідну наукову діяльність з вивчення історії та культури м. Чернігова на початку XXI розгорнули сучасні дослідники А. Адруг, С. Леп'явко, О. Коваленко та інші.

Метою даної статті є висвітлення значення історико-архітектурної спадщини Чернігова для подальшого розвитку міста.

Виклад основного матеріалу. Висока культурна, історико-художня цінність Чернігова, його насиченість мистецькими фактами і подіями, історико-культурними об'єктами, концентрованість сформованого архітектурного середовища визначають особливий інтерес до питань розвитку історичного міста. Глибинна та всебічна оцінка архітектурної спадщини, індивідуальних якостей дозволяє перейти від вирішення питання збереження до розвитку того цінного і неповторного, що протягом віків визначало його своєрідність.

У контексті нашого дослідження слід детальніше зупинитися на визначенні основних аспектів формотворення сучасного образу Чернігова і можливостей його подальшого розвитку.

Поділяючи точку зору Є. Водзинського та Л. Соколова [3; 8], зазначимо, що особливості та загальний образ міста визначають взаємопов'язані складники його побудови і сприйняття:

- * історико-культурні традиції формування та розвитку;
- * визначні споруди й ансамблі;
- * ландшафтні міські простори, природні складники довкілля, особливості міського пейзажу, панорамного розкриття міста;
- * соціально-функційний профіль міста.

Їх ретельний аналіз дозволить зафіксувати так звану формулу своєрідності міста, що значною мірою здатна визначити характер його подальшого розвитку.

Чернігів – давньослов'янське місто, разом з Києвом і Новгородом вважається скарбницею давньоруської архітектури. За часи свого 1300-річного розвитку воно накопичило потужний етнографічний, культурний, історико-архітектурний потенціал. Враховуючи визначне історико-культурне значення міста, 22 квітня 1946 року Комітет у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР включив його до складу трьох найви-

значніших історичних міст України (нарівні з Києвом і Львовом) [4]. Нині Чернігів посідає гідне місце у списку 115 міст країни, що мають статус історичних [9].

Науковці не без підстав вважають, що розвиток міста відображає основні етапи історії України (це доба Київської Русі, період Гетьманщини, входження до складу Російської імперії, радянський період).

Як свідчать археологічні дані, формування міста почалося в кінці VII ст. Перші укріплення з валу і рову, які згодом утворили Чернігівську фортецю, були збудовані на пагорбі при впадінні річки Стрижня у Десну [5].

З кінця IX ст. місто увійшло до складу Київської Русі, складалося з укріплено-городища і неукріплених селищ. На початку XI ст. з прийняттям християнства розпочався період кам'яного будівництва. Заклалася радіально-кільцева схема забудови міста, річка Стрижень поступово стає його внутрішньою артерією. На той час воно вже складалося з князівського центру – Дитинця, Окольного града, Третьяка, посаду Передгороддя, а також Подолу [6].

У XI-XIII ст. було закладено найвизначніші храми Чернігова: Спаський собор (1031-1036 рр.), який є першою святинею Чернігова та найдавнішою пам'яткою архітектури Київської Русі, що дійшла до нашого часу; Борисоглібський собор (1120 р.); Успенський собор Єлецького монастиря; Іллінську церкву Антонієвих печер; П'ятницьку церкву та ін. [5]. Монументальні споруди стали доміантними та сформувавали основні композиційно-просторові зв'язки, а панорама міста отримала глибинний розвиток (Схема 1).

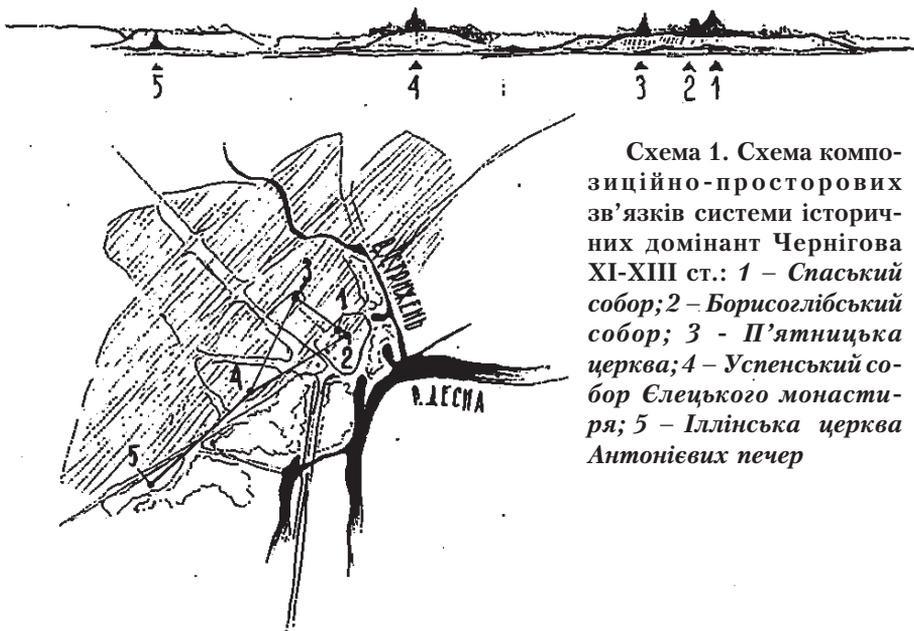
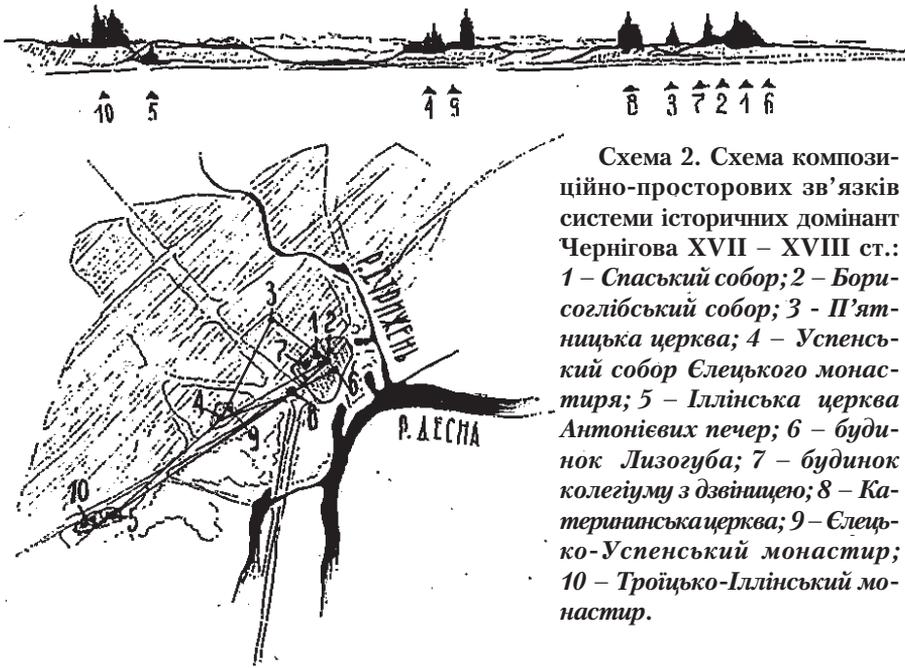

Схема 1. Схема композиційно-просторових зв'язків системи історичних доміант Чернігова XI-XIII ст.: 1 – Спаський собор; 2 – Борисоглібський собор; 3 – П'ятницька церква; 4 – Успенський собор Єлецького монастиря; 5 – Іллінська церква Антонієвих печер

У XVII – XVIII столітті, за козацької доби, на вершині Болдиних гір склався архітектурний комплекс Троїцько-Іллінського монастиря; розбудувався Єлецько-Успенський монастир; було споруджено Катерининську церкву, будинок Лизогуба, будинок колегіуму з дзвіницею, які завершили формування доміантного ансамблю історичного ядра. Ці архітектурні комплекси доповнили сформовані раніше композиційно-просторові зв'язки і, таким чином, визначили систему історичних та висотних доміант міста, яка існує і до сьогодні (Схема 2). Після ліквідації Чернігівської фортеці (кінець XVIII ст.) вали та інші земляні укріплення було знесено, і на їхньому місці виник новий центр з адміністративними будинками, сформувалася торгова площа (сучасна Красна площа).

Відповідно до містобудівної практики початку XIX ст. у давню радіально-

кільцеву схему центральної частини Чернігова були включені фрагменти регулярного планування [5], яке збереглося до наших днів.

Як свідчать документи, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області, в 20-х роках XX століття проводилася інтенсивна реконструкція міста, особливо його центру. Швидка урбанізація і формування сучасного міського середовища відбулися в післявоєнні часи [4].

Як уже зазначалось, важливими складниками побудови і сприйняття міста є природні особливості довкілля. Неповторні ландшафти Чернігова (мальовничі схили Болдиних та Єлецьких пагорбів; басейни рік Десни та Стрижня; своєрідність озеленення) не тільки зумовили чисельні особливості історичного планування, забудови, просторової композиції, а й відіграли активну роль у формуванні пейзажу міста, виявили точки, осі, фронти і зони його огляду та цінні види, перспективи, панорами і силуети (Рис. 1).

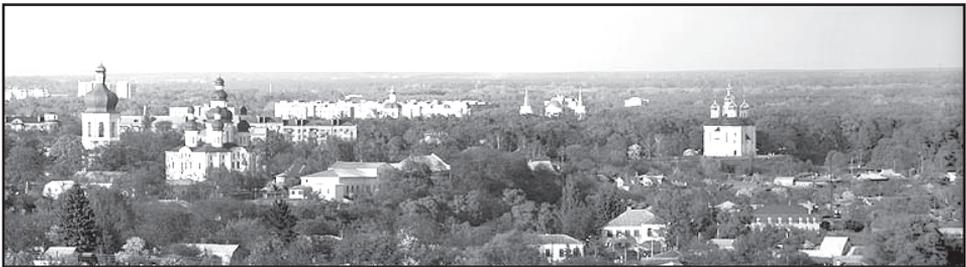

Рис.1 Панорама Чернігова.

Важливою особливістю Чернігова є те, що у самому центрі міста, в його історичному ядрі, багатий ландшафт зв'язав основні природні компоненти – рельєф, водойми і рослинність – в єдину систему. А у поєднанні з архітектурно-просторовим середовищем сформувався неповторний ландшафтно-містобудівний комплекс.

Узагальнюючи вищезазначене, можна визначити три основні складові історико-архітектурного потенціалу Чернігова:

* унікальний ландшафт;

* специфіка поєднання стародавньої планувальної структури з планувальними новаціями XIX-XX ст.;

* концентрація значної кількості видатних історико-архітектурних пам'яток на локальній території міського ядра, в межах комфортних пішохідних зв'язків (до 1600 м).

Сьогодні, коли місто втратило своє значення потужного промислового центру, одночасно зберігаючи роль транспортного і торгового осередку на перетині шляхів з Росією і Білоруссю, можна передбачати, що саме історико-архітектурний і культурний потенціал міста стає специфічною містобудівною базою для його розвитку в нових соціально-економічних умовах.

Архітектурну спадщину, що сформувала композиційно завершене історичне середовище міста, його неповторність та унікальність можна вважати стимулом для потужної рекреаційно-туристичної індустрії.

Висновки. Ефективність вирішення проблем перспективного розвитку Чернігова як одного з найвизначніших історичних міст України має значення не лише для збереження його історико-архітектурної неповторності, а й загальноукраїнської історії та культури.

Критеріями, що визначають індивідуальність та потенціал міста, є перш за все історико-культурні традиції його формування та розвитку; визначні споруди й ансамблі; ландшафтні складники довкілля; соціально-функціональний профіль міста.

Дослідивши історико-архітектурні аспекти формування Чернігова та проаналізувавши його сучасний стан, можна наголошувати на дедалі зростаючому культурно-рекреаційному характері подальшого розвитку міста. В умовах його високої історичної та культурної інформативності першорядними стають пізнавально-культурні, естетично-інформаційні та туристичні аспекти рекреації.

1. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій / Баран-Бутович С. – Чернігів, 1931. – 54 с.

2. Бевз М. Збереження історико-містобудівної спадщини: актуальні завдання сьогодні / Бевз М. // Резерви прогресу в архітектурі та будівництві. Вісник ДУЛП. – № 278. – Львів: ДУ „Львівська політехніка”, 1994. – С. 113–115.

3. Водзинський Є. Питання охорони своєрідності історичних міст України / Водзинський Є. // Архітектурна спадщина України: 2. Національні особливості архітектури народу України / за ред. д-ра мистецтвознавства В. Тимофійенка. – К., 1995. – С. 242-253.

4. ДАЧО: Ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 13; Ф. Р-591, оп. 1, спр. 821, арк.1; Ф. Р-792, оп. 1, спр. 728, арк. 37, 46-61; Ф. Р-15, оп. 1, спр. 292, арк. 23; Ф. Р-65 оп. 1, спр. 620, арк. 140-142; Ф. Р-90, оп. 1, спр. 1, арк. 5-6, 54-60,108, 131, 254; Ф. Р-1046, оп. 1, спр. 13, арк. 3, 55-57, 101; Ф. Р-90, оп. 3, спр. 89, арк. 90; Ф. Р-1046, оп. 1, спр. 121, арк. 143, 174; Ф. Р-1046, оп. 1, спр. 123, арк. 281.

5. Карнабіда А. А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис / Карнабіда А. А. – К.: Будівельник, 1980. – 126 с.

6. Кузнецов Г. О. Вал від давніх часів до сьогодення / Кузнецов Г. О., Руденок В. Я. – Чернігів: Десянянська правда, 2002. – 14 с.

7. Писковский Ю. И. Восстановить, воссоздать, сберечь / Ю. И. Писковский // Строительство и архитектура. – 1986. – № 4. – С. 2-4.

8. Соколов Л. Сохраним своеобразие исторических городов / Соколов Л. – М.: Стройиздат, 1992. – 352 с.

9. Школьный В. Чернігів : фотоальбом / Школьный В., Кузнецова Н. – К.: Мистецтво, 1990.

В статтє раскрыт историко-архитектурный потенциал города Чернигова, степень научной разработки данной темы, отражено значение историко-архитектурного и культурного наследства для последующего развития города.

Ключевые слова: историко-архитектурный потенциал, историко-архитектурное и культурное наследство, историческая доминанта города, ландшафтно-градостроительный комплекс, рекреация.

The historical and architectural potential of the town of Chernihiv, the degree of this theme scientific working out have been discovered in the article; the meaning of the historical and architectural and cultural heritage for the further development of the town has been reflected there.

Key-words: historical and architectural potential, historical and architectural and cultural heritage; historical dominant of the town; landscape and townplanning complex; recreation.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94(477.51):7.041.5

Ігор Нетудихаткін

●

ОБРАЗ "ФУНДАТОРА" ІВАНА МАЗЕПИ ПІСЛЯ 1709 р. КРІЗЬ ПРИЗМУ ОДНІЄЇ СУДОВОЇ СПРАВИ

У статті проаналізовано обставини унікальної судової справи першої половини XVIII ст., предметом розгляду якої стало портретне зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері.

Ключові слова: суд, ікона, монастир, анафема, донос, свідок.

У липні 1738 р. в Канцелярії міністерського правління в м. Глухові відбувалося слідство з приводу зображення портрета Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері з Каменського Свято-Успенського монастиря, що на Чернігівщині. Це єдина відома нині судова справа першої половини XVIII ст., предметом розгляду якої були обставини написання портрета церковного благодійника.

Вивчення матеріалів слідства може дати інформацію, яку неможливо отримати з «традиційних» актових джерел, що містять згадки про портрети церковних благодійників, описи монастирів і храмів, акти оплати роботи малярів. Свідками у справі виступила братія Каменського Свято-Успенського монастиря та представники генеральної старшини, які особисто знали Івана Мазепу. На наш погляд, матеріали слідства можуть допомогти простежити складну палітру ставлення до фундаторської діяльності «бунтівного» гетьмана після 1709 р.

1. Хронологія конфлікту з приводу портретного зображення Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері.

«Екстракт» судової справи, що розглядалася в Канцелярії міністерського правління 1738 р., був частково опублікований в статті Д. Сапожнікова на сторінках часопису «Киевская старина»¹. Автор віднайшов його в архіві Міністерства юстиції в Санкт-Петербурзі (звернення безпосередньо до тексту «екстракту» справи виділяємо курсивом. – **Н. І.**). Слідство було відлунням конфліктної ситуації, яка склалася в Каменському Свято-Успенському монастирі в липні 1737 р. Спробуємо реконструювати хронологію конфлікту.

Згідно з «екстрактом» судової справи з архіву Міністерства юстиції, в липні 1737 р. священник с. Ситі Буди Іван Ромацкевич та дяк Єфим Федоряченко прибули до Каменського Свято-Успенського монастиря за дорученням Чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського. Уповноважені особи мали на меті збір штрафів з монахів, які не відвідували сповідь. Дяк Єфим оглянув соборну церкву монастиря. Серед іншого, монастирський пономар Тит показав йому ікону Успіння Пресвятої Богородиці: «Монах Тит говорив дячку Єфиму: – Гляди! Вот свыше того образа намулеваны четыре персоны: первая царь Петр I, вторая Петр II, третья гетмана Мазепы, а четвертая полковника Полуботка»². Почувши це, Іван Ромацкевич вирішив сам ближче оглянути ікону із зображенням «зрадника» Івана

© Нетудихаткін Ігор Анатолійович – аспірант 3 року навчання кафедри Давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мазепи. На зауваження Ромацкевича щодо зображення Мазепи на іконі монах Тит нібито відповів: «Жаль, что тебя не было в ту пору, когда писался образ и ты не указал, как малевать здесь иконы; а впрочем нет тебе до того и дела»³. Виникла сутичка між ревізором і братією монастиря. Д. Сапожніков відзначає, що Ромацкевич жорстоко побив ієромонаха Самуїла Грудницького⁴. Одразу після повернення з монастиря, Іван Ромацкевич подає донос до Стародубської полкової канцелярії про те, що в Каменському Свято-Успенському монастирі на храмовій іконі Успіння Божої Матері написані зображення «зрадника» Івана Мазепи⁵.

В архіві Чернігівської духовної консисторії зберігаються матеріали, які дозволяють нам детальніше відтворити події, що сталися в житті священника Івана Ромацкевича одразу після доносу.

28 липня 1737 р. Івана Ромацкевича було ув'язнено в архієрейській в'язниці в Чернігові. Підставою для арешту став донос писаря Чернігівської кафедри і водночас ігумена Каменського Свято-Успенського монастиря Іраклія Комаровського: «По Указу Великого Г(о)с(по)д(и)на / Его м(и)л(ос)ти Ілариона Рогалевского православного / архиеп(и)ск(о)па Черниговского и Новгородка Северскаго, консис/тор катедрі Архиепископии Черниговской слушали дела/ против поданного Его Преосвященству Июля/ 28: дня сего 737 года от его Привелебности ієромонаха Іраклія Комаровского кафедры ахиепископской/ Черниговской писаря и(з) Успенія Б(о)гоматери Камянецкого м(о)н(ас)т(ы)ря ігумена, епархії Черниговской да протопопії Стародубовской села Сытой Буды, церкви Вознесения Г(ос)п(о)дня на попа Івана Ромацке/вича доношения следствия в ономъ консисторове/спроизведенного...»⁶.

28 – 29 серпня 1737 р. відбувся перепис майна у дворі Івана Ромацкевича⁷. За матеріалами інспекції було складено «Реестрь вещей попа Ситобудянского/ Івана Ромацкевича сколько взято/ во Дворецъ архієрейській Стародубовській/ опись значится ниже сего»⁸. 29 серпня 1737 р. священник с. Ситі Буди був публічно покараний: «1737 года Августа 29 дня ; / Сей приговор Консистору Кафедры Черни/говской Іасне в Б(о)гу ПреоСвященнейшему/ Ілариону Рогалевскому архиЕпис/копу Черниговскому и новгородка север/скаго докладовано и Его Преосвя/щенство подокладу ПРИКАЗАЛ/ Чтоб попамъ Ситобудянскому Іоанну/ Ромацкевичу Балобановскому Василию три/мале в Консистории посліе Сего приговору/ За ихъ вини в поле наказання знатное/ учинено было плетми наказано, которое/ в Консистории при собраніи всехъ они ме/ попамъ и учинено»⁹.

У вирокі зазначені причини такого суворого покарання – невиконання обов'язків, покладених на ревізора, та шантаж намісника монастиря Сави Любеча. Згідно з вирокі Чернігівської консисторії від 29 серпня 1737 р., Іван Ромацкевич «наместника (ієромонаха Саву Любеча. – **Н. І.**) в Монастире незасталь, но/ тобко засталъ ієромонаха Тихона Каменец/кого которому онъ наместникъ едучи на/ послушане приказаль в Монастире вделахъ по/ Указа случая числа имета одправляно»¹⁰. Конфліктна ситуація нібито виникла з приводу розписок про одержання грошей ревізором: «Ієромонах Тихонъ Камінецькій посліе Указу/ Хотель и Росписки вприеме дат ему тому/ Івану, но онъ розписки взять непохотель»¹¹. Іван Ромацкевич дочекався намісника Каменського монастиря Ієромонаха Саву Любеча і почав його шантажувати: «дайте росписку Мне таковую/ что до М(о)н(ас)т(ы)ря/ приехалъ я до полудня а не пополудню, а тоей/ Ради причини такчто есмь иему данний за кон/систерскими буками Указ оставиль, и поехалъ неведомо куда»¹².

Вирок Чернігівської духовної консисторії не містить жодних згадок про ікону Успіння Божої Матері. Івана Ромацкевича було покарано за невиконання функціональних обов'язків збирача штрафів. Цілком очевидно, що конфлікт у Каменському Свято-Успенському монастирі не вичерпувався суперечкою щодо ікони.

Іван Ромацкевич продовжував писати доноси на братію Каменського Свято-Успенського монастиря. Очевидно, він пройшов усі інстанції місцевих малоросійських судів – Стародубський полковий суд та Генеральний суд, оскільки Кан-

целярія міністерського правління в м. Глухів була вищою апеляційною інстанцією Малоросії¹³. Зрештою, справою зацікавилися у Санкт-Петербурзі – як слідчого Сенатом до Глухова було направлено генерал-майора Івана Шипова. В Канцелярії міністерського правління слідство проходилося в липні 1738 р.¹⁴ Іван Шипов допитав брата Каменського Свято-Успенського монастиря, представників генеральної старшини та дружину Павла Полуботка. Свідки відмовилися визнати наявність на іконі портретного зображення Івана Мазепи. 12 вересня 1739 р., згідно з указом Сенату, справу було передано до Св. Синоду. Чим, зрештою, закінчилася справа – невідомо.

Згідно з майновим інвентарем Каменського Свято-Успенського монастиря 1747 р. (розділ «Что на образах в церкве и протчего»), в храмі Успіння Божої Матері зберігалось п'ять ікон Пресвятої Діви:

- 1) «на образе наместномъ пр(е)с(вя)той Б(огоро)д(и)цы манисто...»;
- 2) «на образе намулеваномъ Успения ... (лист залитий воском – Н. І.) ...б(огороди)цы/ шата сребронованая ... (лист залитий воском – Н. І.)»;
- 3) «у паперте на образе Б(о)город... (лист залитий воском – Н. І.) ...»;
- 4) «В олгаре на образе Б(о)городично(м) на горнем оксамиты/ Корона пестро-позолочена»;
- 5) «над пр(е)с(вя)тыми вратами малы(й) образъ Пр(е)с(вя)той Б(огороди)цы/ оправленъ в шату сребряную»¹⁵.

Серед ікон, шанованих в Каменському монастирі 1747 р., бачимо лише одну ікону Успіння Божої Матері, прикрашену срібним окладом. Проте не можна з упевненістю стверджувати, що це саме та ікона, на якій було зображено портрети благодійників Каменського Свято-Успенського монастиря.

2. Чи справді на іконі Успіння Божої Матері з Каменського Свято-Успенського монастиря був зображений Іван Мазепа?

Під час слідства монахи визнали, що на іконі зображено чотирьох осіб, проте «впізнали» не всіх. Пономар Тит наголошував на тому, що на іконі зображено імператора Петра I, спадкоємця престолу Петра Олексійовича та наказного гетьмана Павла Полуботка. Ігумен монастиря Патрикій Лисянський підтвердив наявність лише портретів Івана Скоропадського та Павла Полуботка. Ієромонах Сава Любич визнав портретні зображення Петра I, Івана Скоропадського та Павла Полуботка. Ієромонахи Іов Хованський, Трифілій Стародубець і Тит Шкурчевський відмовилися ідентифікувати всіх чотирьох портретованих¹⁶.

Іван Скоропадський справді був ктитором монастиря: 5 січня 1709 р. гетьман видав універсал, яким надав монастирю с. Шумилівку та половину с. Бровніч, а 11 травня 1709 р. надав монастирю млин на р. Ревні¹⁷. Павло Полуботок обіймав уряд чернігівського полковника в період 1706-1723 рр.¹⁸ Він також цілком міг бути ктитором Каменського Свято-Успенського монастиря. Зображення Петра I в оточенні представників козацької старшини зустрічається на Богородичних іконах першої половини XVIII ст., проте, як правило, на Покровах. Слід згадати ікону «Покров Богоматері» 1706-1708 рр., що походить з церкви Покрова Богородиці в м. Переяслав. На іконі зображено Петра I, Катерину I, гетьмана Мазепу та переяславського полковника Івана Мировича, за ініціативою якого образ був написаний¹⁹.

Не викликає сумнівів той факт, що братія Каменського Свято-Успенського монастиря без вагань визнала ктиторський характер портретних зображень представників козацької старшини на іконі Успіння Божої Матері.

В опису майна Каменського Свято-Успенського монастиря від 26 листопада 1747 р. (розділ «Крепосты») зафіксовано два гетьманських універсали Івана Мазепи:

- 1) «Универсаль Мазепианский на ... (аркуш залитий воском – Н. І.) ... / фондаций монастирка Каме ... (аркуш залитий воском – Н. І.) ... / всехъ заниахъ грунтов ... (аркуш залитий воском – Н. І.) ... / в Батурине декабря 9-го дня 1687 года»;

2) « Уневерсаль Мазепианский служащы Монастирю/ Каменскому о млине на Снове и грунтахъ данъ в Батурине октября 30; 1691 году»²⁰.

Філарет Гумілевський відзначає, що гетьман Іван Мазепа універсалом від 1 липня 1694 р. «дозволили монастирю «въ пункту буяновскомъ, подле речки Трубежа и подле урочищи Городища осадить слободку тридцатью хатами»²¹. Отже, гетьман Іван Мазепа був фундатором Каменського Свято-Успенського монастиря 1687 р.

Саме 1687 р. (в один рік з універсалом Івана Мазепи) була побудована дерев'яна церква Успіння Божої Матері, де в 1737 – 1738 рр. зберігалася ікона. На це вказував напис на храмі: «Бога Отца изволеніемъ, Бога Сына благословленіемъ, Бога Духа св. поспешествомъ пресвятыя Богородицы успенія храмъ – сооружень 1687 г.»²².

На наш погляд, поява портретного зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері з Каменського Свято-Успенського монастиря була б цілком логічною: зображення фундаторів та ктиторів на богородичних іконах у першій половині XVIII ст. було поширеним явищем; усі монахи визнали ктиторський характер портретних зображень на іконі при розгляді справи генерал-майором Шиповим в липні 1738 р.; Іван Мазепа був фундатором Каменського Свято-Успенського монастиря.

Д. Сапожніков відзначає, що 12 вересня 1739 р. на ім'я Івана Шипова з Сенату надійшов указ. Головного слідчого інформували про передачу його звіту та «екстракту» справи до Св. Синоду. До справи долучили копію ікони Успіння Божої Матері, на якій, згідно з текстом указу, було написано портретне зображення «изменника Ивана Мазепы»²³. Отже, в 1739 р. факт наявності портретного зображення Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері вже не викликав сумніву.

Той факт, що всі свідки у справі відмовилися визнати гетьмана Івана Мазепу в одному з чотирьох портретованих, пов'язаний з особливостями сприйняття образу «фундатора» Івана Мазепи після 1709 р.

3. «Палітра» сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи після 1709 р.

На наш погляд, матеріали слідства в Канцелярії міністерського правління в липні 1738 р. дозволяють простежити особливості сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи після 1709 р. одразу на декількох рівнях.

1) Сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи на офіційному рівні.

Анафема Івана Мазепи 1709 р. дала поштовх процесу знищення пам'яті про гетьмана в усіх сферах суспільного життя, в тому числі – в сфері образотворчого мистецтва. Автор «Історії Русів» відзначає, що 9 листопада 1709 р. в церкві Св. Миколая у Глухові відбулася процедура проголошення анафемі Івану Мазепі. Під час церемонії важливу роль відіграв портрет гетьмана, який був його уособленням. «Портрет Мазепы, висевший до того среди города на шибенице, влечен был по городу палачами и втянут внутрь церкви. Духовенство окружа его, прочитало и воспевало некоторые псалмы священного писания, потом, провозгласив и несколько повторив: «Да будет такой то Мазепа проклят!», оборотило на портрет его возженные свечи, а клирики, повторяя тоже самое пением, оборачивали и они свои свечи ничком. Начальствующий епископ ударил при том концем жезла своего в грудь портрета с изречением «анафема». И тогда повлекли обратно портрет из церкви и пели сей стих церковный: «Днесь Иуда оставляет учителя и приемлет диавола», и тем обряд той окончился»²⁴.

О. Рігельман повідомляє інші подробиці участі портрета Івана Мазепи в подіях, що мали місце на соборі в м. Глухів. На портретному зображенні гетьмана були зафарбовані ордени, а сам портрет («личина») «съ лишеніемъ съ него орденовъ, брошена была въ руки палачевы, который, прицены оную веревкой, таскаль по улицамъ и на площадяхъ, даже до виселицы, где и повешен, и при томъ съ прописаніемъ о измене со всеми его къ тому злыми делами, указъ былъ выставлень»²⁵.

Матеріали слідства генерал-майора Івана Шипова в липні 1738 р. вказують на те, що подібної обструкції, очевидно, зазнавали і фундаторські портретні зображення гетьмана Івана Мазепи.

Сенат дуже уважно поставився до справи із зображенням Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері. На це вказує той факт, що слідство було зосереджене в інституції, яка займалася розглядом тільки найважливіших та секретних справ²⁶. Призначення слідчим саме генерал-майора Івана Шипова вказує на гучний резонанс, якого набула справа. З 25 травня по 5 червня 1738 р. Іван Шипов обіймав уряд управителя Лівобережних та Слобідських полків²⁷. А в березні 1740 р. Іван Шипов був призначений управителем Лівобережної України²⁸.

Не дивно, що братія Каменського Свято-Успенського монастиря відмовилася визнати факт наявності портретного зображення фундатора Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері. Офіційна влада могла застосувати репресії до обителі.

2) Сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи на місцевому рівні

Під час допиту, ігумен Каменського Свято-Успенського монастиря Патрикій Лисянський відзначив, що на зворотному боці ікони вказано час її написання – 1716 р.²⁹ Намісник Каменського Свято-Успенського монастиря ієромонах Сава Любич наголосив на тому, що *«писаль тотъ образ черниговскій маляръ Якимъ, по заказу монашья и деньги ему за то плочены монашьярскіе...»*³⁰. Ієромонах Іоакимъ Хоминскій конкретизує замовника: *«образъ Успенія Богородицы рисовалъ черниговскій маляръ Якимъ при бытности его, по заказу игумена Гедеоана...»*³¹.

Отже, ікону Успіння Божої Матері, вочевидь, написав чернігівський маляр Яким Глинський. Згідно з контрактом від 1727 р., він працював над написанням ікон для іконостасів приділів Св. архід. Стефана та Іоанна Богослова в Успенському соборі Києво-Печерської лаври³². Був автором фундаторських портретів гетьмана Івана Скоропадського та його дружини Анастасії, що були встановлені над їхніми похованнями в храмі Різдва Божої Матері у Гамаліївському Харлампіївому монастирі 1729 р.³³ Пізніші копії портретів подружжя Скоропадських нині зберігаються в Сумському художньому музеї³⁴.

Отже, ікона Успіння Божої Матері з фундаторським портретним зображенням Івана Мазепи була написана Якимом Глинським на замовлення ігумена Каменського Свято-Успенського монастиря через сім років після проголошення анафемі Івана Мазепи 1709 р. Це вказує на те, що шанування церковних благодійників у храмах не завжди зумовлювалося ставленням офіційної влади до фундатора (ктитора). В очах братії Каменського Свято-Успенського монастиря заснування обителі Іваном Мазепою було вирішальним кроком на шляху до спасіння фундатора. Саме тому його портретне зображення було розміщене на іконі Успіння Божої Матері 1716 р.

3) Сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи на особистому рівні

Після братії Каменського Свято-Успенського монастиря на допит були викликані представники генеральної старшини, які особисто знали гетьмана Івана Мазепу. Генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральний військовий суддя Михайло Забіла та генеральний осавул Федір Лисенко не визнали, що на іконі Успіння Божої Матері зображено Івана Мазепу, бо за життя гетьман був *«волосомъ рудявъ, долголикъ и съ бородою»*³⁵.

Відома низка портретів, зображення на яких дослідники атрибуують як Івана Мазепу. На деяких портретах гетьман зображений з бородою, на інших – без. С. Павленко пов'язує цей факт з тим, що в період 1700 – 1708 рр. гетьман був змушений підкоритися офіційній царській моді: після повернення з Європи 1698 р. цар Петро I наказав найближчим вельможам зголити бороди³⁶.

Гадаємо за потрібне розглянути біограми названих свідків відносно їх зв'язків з Мазепою. Це дозволить з'ясувати їхню лінію поведінки щодо портретного зображення Івана Мазепи та самого слідства.

Андрій Маркович народився 1674 р. На політичній арені епохи Гетьманщини він

з'являється лише 1708 р. – стає значним військовим товаришем³⁷. Михайло Тарасович Забіла народився 1670 р. На початку кар'єри Михайло Забіла обіймав уряди ніжинського полкового осавула (1696 – 1708) та ніжинського полкового писаря (1708 – 1710). Федір Іванович Лисенко народився 1680 р. 1698-го йому виповнилося лише 18 років. Значним військовим товаришем Федір Лисенко стає 1709 р.

Утвердження Андрія Марковича, Михайла Забіли та Федора Лисенка в системі управління Гетьманщини відбувається після 1698 р. Гетьман Іван Мазепа мав запам'ятатися їм таким, яким його зображено на портреті з колекції Бутовичів, що зберігається в Національному музеї історії України, – без бороди. Таким його бачив, зокрема, шведський історіограф Густав Адлерфельт 1705 р.: «Мазепа у віці 64-бох літ, середнього зросту і дуже стрункий, із суровим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі і дуже захоплює своїми жестами»³⁸.

Ще більш дивним виглядають свідчення про те, що Іван Мазепа був «рудяв». С. Павленко відзначає, що подібний факт не змогли б оминати іноземні дипломати та історики того часу, тому він виглядає абсурдним³⁹. У цілому, опис зовнішності Івана Мазепа, який надали слідству представники генеральної старшини, не відповідає зовнішньому вигляду гетьмана в період їхньої співпраці 1698 – 1709 рр. На наш погляд, це вказує на те, що генеральна старшина свідомо надала неправдиві свідчення генерал-майору Івану Шипову. Причини такої поведінки лежать у царині дослідження ставлення до гетьмана Івана Мазепа в середовищі української еліти після 1709 р.

Слід зазначити, що принаймні Андрій Маркович прихильно ставився до «бунтівного» гетьмана. 1716 р. Данило Забіла подав донос на гетьмана Івана Скоропадського до Санкт-Петербурга. Данило Забіла звинувачував гетьмана в тому, що він наближав до себе таємних симпатиків Івана Мазепа. Забіла вказував на Івана Маркевича, швагра гетьмана Івана Скоропадського, як найзавзятішого прихильника Івана Мазепа. Данило Забіла навіть слова Андрія Марковича з розмови, яку вони мали 1709 р.: «За що ти зовешь Мазепу проклятымъ? Якъ Мазепа выиграеть, де ты подинешся? Отсе тоби смерть кортыть! Хочъ ты и мудрый чоловікъ, а проклинаешь Мазепу напрасно»⁴⁰.

У добу, коли панувала загальна недовіра і так звана Біронівщина, Андрій Маркович сам не уникав доносів. 25 липня 1747 р. роменський хрестовий протоієрей Євстафій Стефанович подав до Санкт-Петербурзької таємної канцелярії донос на Марка Андрійовича Марковича, який в розмовах критикував графа Олексія Розумовського. Серед іншого Стефанович згадав і про його батька, «мазепинця» Андрія Марковича: 1728 р. на Андрія Марковича «подано было 700 челобитных, но кн. Шаховский (министръ при гетмане Апостоле съ 1730 г.), получилъ отъ Марковича (Андрія Марковича. – **Н. І.**) подарки, спрятали все челобитныя в долгий языкъ»⁴¹. Андрій Маркович прихильно ставився і до іншого «зрадника», зображеного на іконі, – Павла Полуботка. Його син Яків був одружений з Оленою Павлівною Полуботок. Яків Андрійович Маркович був дуже близьким з синами наказного гетьмана Андрієм та Яковом Полуботками. На це вказує той факт, що саме Яків Андрійович Маркович виступив поручителем своїх швагрів Полуботків після знаття арешту на їх родові маєтності 6 березня 1725 р.: «Въ коллегіи малоросійской за швакгровъ своихъ Андрея и Якова поручилесма... Швакгри мои освободились в коллегіи»⁴².

Отже, відверто неправдиві свідчення представників генеральної старшини вказують на те, що вони стали на бік братії Каменського Свято-Успенського монастиря при розгляді справи генерал-майором Іваном Шиповим. Представники генеральної старшини не бажали «викриття» фундаторського портретного зображення гетьмана. Це вказує на глибоку шану до гетьмана Івана Мазепа, саме як церковного благодійника, в середовищі козацької старшини навіть після 1709 р. У випадку з Андрієм Марковичем, це пов'язано ще й з особистими симпатіями та родинними зв'язками свідка з портретованими – Іваном Мазепою, Іваном Скоропадським та Павлом Полуботком.

Post skriptum

На наш погляд, виникнення конфлікту з приводу портретного зображення «зрадника» Івана Мазепи на іконі в Каменському Свято-Успенському монастирі саме 1737 – 1738 рр. не є випадковістю. В цей час Чернігівську кафедру обіймає Іларіон Рогалевський, який був висвячений на Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа 29 березня 1735 р.⁴³ Він обіймав кафедру лише три роки, проте уславився жорсткою позицією у відстоюванні інтересів Церкви та численними конфліктами з представниками світської влади.

Загостренню відносин між Чернігівським та Новгород-Сіверським архієпископом та Св. Синодом сприяла російсько-турецька війна (1735 – 1739). Українські землі Російської імперії служили і базою розміщення, і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії⁴⁴. У 1737 р. відбулася сутичка між Іларіоном Рогалевським та капітаном Кобыліним. Після урочистого богослужіння архієпископ не допустив капітана до цілування хреста, заявивши: «Ты недостоин креста, потому что церковь св. разоряешь, хочешь с церкви крест снять»⁴⁵. На справжню причину конфлікту вказує В. Соловійов: «Говорил (І. Рогалевський. – **Н. І.**) так потому, что Кобылин, набирая людей для прикрытия границ, приехал в Елецкий монастырь, монахов среди монастыря неизвестно за что бил, а указа никакого ему, архиепископу, о том не объявил. Иларион признался, что сказал еще: «Ты не дворянин и не Кобылин, а кобыла; разве тебе такой указ черт дал, чтоб ты разорал монастыри, а не государыня; государыня таких указов не дает»⁴⁶. Іларіон Рогалевський був послідовним у протистоянні до офіційної політики по відношенню до Церкви. В грудні 1737 р. до указу Св. Синоду, який регулював діяльність єпархіальних навчальних закладів, були внесені зміни: «непонятливыхъ в наукахъ...долго въ школахъ отнютъ не держать, но отсылать ихъ къ гражданскимъ управителямъ для определения въ военную службу, дабы на такихъ глупыхъ или ленивыхъ людей напрасно расходу не было»⁴⁷. 13 січня 1738 р. архієпископ надіслав рапорт до Св. Синоду, в якому відмовився впровадити в життя цю настанову: «ленивыхъ и непонятныхъ в наукахъ изъ школъ высылать за вышеобъявленными резонами, яко и за волность малороссійского народа и за содержание всякого почитай, во время учения ихъ на своемъ коште, – никоимъ образомъ невозможно»⁴⁸.

Донос Івана Ромацкевича на братію Каменського Свято-Успенського монастиря був дуже доречним з огляду на можливість скомпрометувати Чернігівського архієрея, в єпархії якого шанують «зрадників» Івана Мазепу та Павла Полуботка.

У липні 1738 р. Іван Шипов закінчує допит свідків у справі зображення на іконі Успіння Божої Матері портретів Івана Мазепи та Павла Полуботка і передає їй на розгляд Сенату. А вже 15 вересня 1738 р. генерал-майор Іван Шипов подає «правительствующему сенату доношение». Управитель малоросійських і слобідських полків сповіщає Сенат про затримання монаха Пафнутія на погорілівській дорозі під Черніговом. Згідно з доносом Івана Шипова, монах був посланцем «от черниговского архи/епис(ко)па Илариона Раголевского» до Суражицького монастиря⁴⁹. Монах Пафнутій віз с собою указ («Г(о)с(у)д(а)рево дело»), який, на думку Івана Шипова, був сфальсифікований. Генерал-майор просить санкції Сенату покарати монаха Пафнутія «плетьми...и направитъ в солдаты...за ложное объявление за собою/ Г(о)с(у)дарева дела»⁵⁰. Зміст указу залишається загадкою, проте сам факт доносу Івана Шипова на Чернігівського архієрея досить показовий.

Очевидно, донос Івана Шипова відіграв вирішальну роль у переповненні чаші терпіння офіційної влади. Наприкінці 1738 р. Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа викликали на дізнання до Санкт-Петербурга. Проте по дорозі на слухання своєї справи у столиці Іларіон Рогалевський помер.

1. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 732 – 742.

2. Там само. – С. 734.

3. Там само. – С. 734.
4. Там само. – С. 734.
5. Там само. – С. 735.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 603 (1737). О споре между женой священника Сыловской и священником с. Сътой Буды, Стародубского полка Голацкевичем за мельницу. Арк. 108.
7. Там само. – Арк. 66.
8. Там само. – Арк. 69 (1зв.)– арк. 70 (2 зв.).
9. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 603 (1737). О споре между женой священника Сыловской и священником с. Сътой Буды, Стародубского полка Голацкевичем за мельницу. Арк. 134.
10. Там само. – Арк.109 зв.
11. Там само. – Арк.109 зв.
12. Там само. – Арк.110.
13. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733 – 1735 рр.) // Український історичний журнал. – К., 2001, № 5. – С. 89.
14. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 740.
15. Державний архів Чернігівської області. – Ф.679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 650 (1747). Опись имущества Каменского монастыря. Арк.8.
16. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 738.
17. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга четвертая. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов, 1873. – С. 56.
18. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина гетьманщини. – К., 2009. – С. 297.
19. Там само. – С. 91.
20. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 650 (1747). Опись имущества Каменского монастыря. Арк.10 зв.
21. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга четвертая. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов, 1873. – С. 56.
22. Там само.– С. 55.
23. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – №8. – С.741.
24. Історія Русів. – К., 1991. – С. 268.
25. Ригельман О. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. III. – С. 50.
26. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733 – 1735 рр.) // Український історичний журнал. – К., 2000. – №5. – С. 89.
27. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 6847. (25 травня – 5 червня 1738 р.). Справа про призначення майора Івана Шипова до управління Лівобережною і Слобідською Україною на час відкомандування до армії генерала Олександра Румянцева. Арк. 1.
28. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 8038. (6– 12 березня 1740 р.). Справа про призначення майора Івана Шипова управителем Лівобережної України замість генерал-майора Олександра Румянцева. Арк. 1.
29. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 738.
30. Там само. – С. 738.
31. Там само. – С. 738.
32. Сіткарьова О. Успенський собор Києво-Печерської лаври. – К., 2000. – С. 184.
33. Вечерський В. Монастирі Чернігово-Сіверщини – найдавніші осередки української культури. Монастирі Путивля і Путивльщини. – К., 2007. – С. 55.
34. Черняков С. Скоропадські – фундатори культових споруд//Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково-практичної конференції).– Глухів, 2004. – С. 23.
35. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 739.
36. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.– С. 300.
37. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина гетьманщини. – К., 2009. – С. 223.
38. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709.– Мюнхен, 1988. – С. 6.
39. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.– С. 300.
40. Лохвицкий Г. Протопоп Иван Рогачевский и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713-1721 гг. // Киевская старина. – К., 1902. – № 6. – С.335; Лазаревский А. Описание старой малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1. Полк стародубский. – С. 36 – 37.
41. Маркевич А. Дела о Марковичах в Тайной канцелярии// Киевская старина. – К., 1891. – №5. – С. 300.

42. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767). – К., 1859. – Ч. I. – С. 208.
43. О переведении Илариона, Архиепископа Казанского в Черниговскую епархию и о выдаче ему грамоты. 23 травня 1735 р. // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Анны Иоанновны. – Спб, 1905. – Т. IX (1735 – 1737 гг.). – С. 79.
44. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 506.
45. Соловйов С. История России с древнейших времен. – Т. 20, глава IV. Окончание царствования императрицы Анны Иоанновны [Электронный ресурс] – Соловйов С. – Режим доступа до кн.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Sol_3/64.php.
46. Там само.– Режим доступа до кн.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Sol_3/64.php.
47. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии// Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (Часть неофициальная). – Чернигов, 1903, № 21. – С. 737.
48. Там само. – С. 737.
49. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 7202. (15 вересня 1738 р.) Донесення майора Івана Шипова Сенату з проханням надання санкції на покарання монаха Пафнутія з м. Чернігова, польського підданого, який перейшов із унії в православну віру, за фальшиве оголошення «государевого дела». Чорнетка. Арк. 1.
50. Там само. – Арк 2 зв.

В статье проанализированы обстоятельства уникального судебного дела первой половины XVIII века, предметом рассмотрения которого стало портретное изображение гетмана Ивана Мазепы на иконе Успения Божией Матери
Ключевые слова: суд, икона, монастырь, анафема, донос, свидетель.

The article analyzes the unique circumstances of the proceedings of the first half of XVIII century, subject to consideration of which was the portrait image of Ioan Mazepa on the icon of the Dormition of the Mother of God.

Key words: court, an icon, the monastery, anathema, donoso, a witness.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ЩОДЕННИК БОЙОВИХ ДІЙ ШВЕДСЬКОЇ КОРОЛІВСЬКОЇ АРМІЇ НА СІВЕРЩИНІ 1708 РОКУ

(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад з німецької Володимира Дятлова)

Чергова розвідка українських вчених у рукописному відділі найстарішого в Швеції Уппсальського університету (про початок пошуків див.: «Сіверянський літопис», №6, 2009) виявилася майже такою ж вдалою, як і тогорічна. Цього разу ми зосередили свою увагу на теці №55 Колекції рукописних і друкованих документів, у якій зібрані матеріали, що стосуються життя та діяльності Карла XII періоду його походу в Україну.

Серед найцікавіших документів теки є два, написані німецькою мовою (готичним шрифтом). На жаль, ці документи не мають підписів, а отже, встановити їх авторство неможливо (принаймні на даний момент). У вітчизняній історіографії широко відомі два німецькі джерела, які висвітлюють перебіг подій в Україні під час Північної війни – щоденник прусського підполковника Д. Н. Зільтмана і спогади капелана Й. В. Барділі. Свідчення першого з них увів у вітчизняний науковий обіг Стефан Томашівський¹. Спогади другого детально проаналізовано в третьому розділі класичної джерелознавчої праці Теодора Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709».

Аналіз текстів віднайдених нами документів показує, що вони не належать жодному з вищезазначених авторів. Найімовірнішою виглядає версія, що знайдені нами нотатки написані кимось із вояків вербованих німецьких драгунських полків, що брали участь у поході Карла XII. Таких полків було шість (Дюкера, Таубе, Майерфельта, Ельма, Юлленшерни, Альбеділя)². На правомірність нашого припущення може вказувати той факт, що в щоденнику, який публікується в цьому числі «Сіверянського літопису», частіше за інших командирів шведської армії згадується прізвище полковника Дюкера – тричі. Двічі згадується полковник Таубе, ще один раз – генерал-майор Майерфельд (Майерфельт). При цьому дії двох перших описані найбільш детально. Для порівняння: шведський генерал Левенгаупт, який у той проміжок часу був у центрі уваги в шведському війську, згадується лише двічі; інші шведські воєначальники – по одному разу.

Слід зазначити, що деякі з назв населених пунктів нам не вдалося ідентифікувати. Це пов'язано з кількома обставинами. По-перше, деякі з дрібних сіл давно припинили своє існування й зникли з географічної мапи; по-друге, багато з них змінили свої назви або об'єдналися з іншими населеними пунктами; по-третє, і це найважливіше, всі назви, зафіксовані у щоденнику, сприймалися його автором на слух, і чужомовні слова викривлювалися на письмі до невпізнанності. У деяких випадках стали у пригоді старовинні карти. Зокрема, на мапі Боплана поталанило відшукати Дригайлів, а потім уже ототожнити його із сучасним Недригайловом.

Ось текст цього надзвичайно цікавого документа в українському перекладі.

Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії

Ніфна [нині село Нивне (Нивное) Брянської області, Росія] в Сіверії (Сіверщині)

24 вересня (4 жовтня).

Рік 1708³.

Після того, як більше не залишилось ніякої надії зупинити ворога, який втікав, у тому місці, звідки він із великим переляком змушений був ретируватися до власних кордонів і залишив вигорілою всю країну майже до Смоленська, Його Кор. Вел. дав

армії кілька днів відпочити на кордоні з тим, щоб якомога спокійніше здійснити наступ на Сіверію, землі якої в результаті відступу ворог залишив відкритими. 15/25 цього місяця було дано розпорядження 4000 чоловік на чолі з фельд[маршалом] Штрукком⁴ вирушити звідти й окупувати Почеп (нині місто Брянської області, Росія); звідти Його Кор. Вел. вирушив всією армією й пройшов 10/20 того місяця серпня річку Сож біля Кричева (Крычаў Могильовської області, Білорусь) звідки Його Кор. Вел. 23 вересня (3 жовтня) пішов великим лісом довжиною 17 миль. На кордоні ці міся, хоча й були зіпсовані засіками, але селяни до прибуття шведів залишили їх. Сьогодні Його Кор. Вел. з окремими загонами почав виступати до річки Убідь у Віленсі (?), очікуючи там, поки решта загонів трьома колонами йшли маршем через ліси. Потім Його Кор. Вел. без зупинки вирушив на шлях до Стародуба, розташованого лише за 10 миль звідси. Ці землі, на відміну від усіх інших, були придатні до життя з усім достатком, і не можна було повірити, що руські нічого б не вдіяли, щось не спалили, якби не дуже велика роздратованість і образи козаків, які дозволили віддати і взяти стільки, щоб забезпечити шведам необхідне утримання. Уповноважений від мешканців тих земель прибув до армії у ліс на зустріч і пообіцяв від імені тих асистентів, що шведам буде гарантовано усе, що обіцяно. Після того не можна було узнати, що вчинить далі ворог, намічено кружний шлях, коли він захоче прибути у ці землі. Генерал Баур лише з 6000 кіннотників дійшов до Хубініци (?), неподалік від Кричева, де він наказав генерал-майору Мішусу (?) з 2000 драгун здійснити наступ на залишені шведські загоны. Однак полковники Дюкер і Таубе, які прибули туди, настільки добре обладнали табір, що ворог опинився між ними і відтак загнали його в одне з боліт, де потрапили у болотну пастку до 400 чоловік, а решта доволі сильно була розпорошена. У сутичці ця сторона втратила понад 2 драгуни й 10 були поранені. Утретє цей Мішус був розбитий і змушений із ганьбою відступити. Генерал граф Левенгаупт, який перейшов Дніпро, також одержав наказ вирушити визначеним йому шляхом. Чудова погода, що стояла цілий місяць, немалою мірою сприяла тому, що Його Кор. Вел. подолав увесь шлях лісами без ушкоджень.

Королівська шведська головна штаб-квартира Греніна (?), 10/20 жовтня

Генерал граф Левенгаупт зустрів Його Кор. Вел. за день до цього в Рюхово (нині село в Брянській області, Росія), і в результаті його прибуття одержали головні відомості про неправильне зроблені окремі позиції. Він був прийнятий Його Кор. Вел., похвалився, що виступить зі своїми загонами проти московитів всіма і навіть подвоєними силами не тільки у полі, а й сміло відіб'є їх, так що він зможе після цього невпинно продовжувати далі марш. Від нього були отримані також запевнення і переконаливі свідчення, що ворог зазнав великої поразки. Із загонів згаданого генерала було виділено до 3000 чоловік, під його командуванням вони у темряві вирушили в путь і повинні були підійти до Дніпра. Решта 8000, які сюди прибули, були сформовані в чудові команди і направлені до інших полків, поки їх можна буде забезпечити необхідними кіннями і возами. Вони тягнули 2 милі свої вози з собою від обраного місця до міста Пропойськ [нині місто Славгород (Слаўгарад) Могильовської області, Білорусь], однак ворог перед цим випалив це місце, так що не можна було зробити жодного моста через річку Сож, тому довелося повертатися 3 милі далі по течії вузькою непробитою дорогою, якою не можна було тягти вози. В той час згаданий генерал одержав наказ, згідно з яким слід було йти далі, а що не можна було винести з собою, розбити, а коней поділити між піхотою з тим, щоб Його Кор. Вел. міг якнайшвидше пройти. У такий же спосіб він розпорядився поділити між ними гармати, які забрали у ворога. Про все це було дано детальне розпорядження. Згодом він перейшов річки Сож та Інуть без будь-яких перешкод з боку ворога. Як тільки він увійшов у цю місцевість, йому зустрівся російський генерал Інфлянт з 4000 драгунів і козаків, які пройшли сюди іншим шляхом. Сотню з них він поклав, а решту переслідував. Його Кор. Вел. між тим зайняв місто Мглин, яке залишили московити, де було знайдено такі великі запаси горілки, сала, зерна і різного провіан-

ту, що можна було на певний час забезпечити всю армію. При цьому декілька тисяч тонн зерна, яке не можна було вивезти з собою, змушені були залишити, їх було розміщено в укріпленнях з дерева, обситаних землею, однак вони згоріли і розсіпалися. При цьому полки розташувалися навколо Стародуба і насолоджувалися цими квартирами доти, поки можна було побачити, куди ворог хотів піти, особливо ще й тому, що ця багата земля мала все необхідне для того, щоб відновити сили. Руські, які почали палити деякі села, були розсіяні кількома загонами, що були послані для цього Його Кор. Вел. Після того козаки, які були з ними, з цієї причини пішли від них. Мешканці самі хотіли брати зброю, оскільки змушені були зупиняти ворога у його підпалах.

Понурівка (Поноровка; нині село Брянської області, Росія). 14/24 жовтня.

Учора Його Кор. Вел. залишив Стародуб, оскільки руські з кількома ескадронами здійснили напад на місто, однак тут же були повернуті назад, а валахи взяли в полон одного ротмістра з декількома рядовими, які повідомили, що Меншиков із кавалерією дійшов до земель Гомеля. Одержали також відомості, що Шереметев з руською піхотою і з кількома полками драгунів наблизилися до Пропойська, однак вони настільки втомилися, що не змогли просуватися далі. З'явилася надія, що вони невдовзі повинні повернутися назад. Як тільки вчора генерал-майор Крейц з декількома полками хотів підійти до Досковиці (ймовірно, річка Ревна, на березі якої знаходиться Понурівка), він одержав відомості від полковника Гамільтона, який з кількома сотнями драгунів був посланий вперед, що ворог згадану місцевість зайняв і з чотирма ротами поставив пости біля млинової загати для того, щоб перешкодити переходу. Попри це, він поспішив туди і дав наказ 200 драгунам вибити їх і таким чином розбив ворога. Як тільки після деякого спротиву їх вигнали, названий вище генерал з драгунами і 400 кіннотниками вирушив через річку. Оскільки він зустрів на іншому боці Досковиці генерала Інфлянта з шістьма ранжированими полками, яких він одразу ж атакував і вже в першому нападі змусив тікати й переслідував їх понад милю з тим, щоб у них не було часу закріпитися, аж поки вони не замерзли в лісах та болотах; при поверненні знайшли 30 чоловік руських вбитими і привели 30 полонених; викрали також лафети із усіх возів, які були розподілені серед загонів графа Левентгаупта. В цій акції шведська сторона втратила тільки 7 чоловік і приблизно 3 поранених; серед цих перших був капітан Бергбдет, якого було вбито на дамбі; а на полі було вбито декілька шведів.

Гірки (нині село Новгород-Сіверського району Чернігівської області).

27 жовтня (7 листопада).

Після того, як гетьман Мазепа через своїх посланців став під захист Його Кор. Вел. проти тиранії та тиску московітів, генерал-майор Крейц 21 (жовтня) розпорядився повернутися із декількома полками до Новгород[а]-Сіверського]. Однак, оскільки противник уже піхотою напав на місто, згаданий генерал розпорядився зайняти два проходи, що змусило Шереметева відступити; він потім був змушений двома милями вище міста перейти через річку Десну. При цьому наступі шведи взяли чимало полонених, серед яких різні офіцери, які повідомили, що кращі царські полки були задіяні в битві з графом Левентгауптом, і вони так погано підготовлені, що цього року більше не зможуть виступити у поле. Руські втратили 6000 чоловік, серед яких значиться 9 офіцерів разом з принцом Дармштадтським. Баур також був смертельно поранений⁵. Одна із таких [російських] партій з 8 ескадронів супроводжувала багаж, коли генерал-майор Крейц пішов на Новгород. Вони змушені були виставити проти понад 100 піхотинців, однак із втратою 30 чоловік змушені були відступити. Шведи втратили 9 загиблих і мали 15 поранених; після цього противник не наважувався більше з'являтися на шведській стороні. 25 того місяця, коли Його Кор. Вел. підійшов і зайняв місцевість на відстані гарматного пострілу біля Новгорода, деякі ескадрони вийшли звідти, однак тут же були відігнані назад валахами, які їх переслідували до міських валів. І хоча полки тепер

розташувалися навколо міста і в окремих селах, однак не можна було повірити, що Його Кор. Вел. сподівався, що ворог відступить, як у Стародубі, коли шведи тільки підійдуть, тому наказав оволодіти цим містом, яке не було добре фортифіковане. Хоча вийшло так, що коли хотіли наводити мости через річку Десну, можна було спостерігати, що ворожі загоны на іншому боці розтяглися вздовж берега, щоб зашкодити цьому переходу, тим більше, що вони хотіли утримати це місце.

Королівська шведська головна штаб-квартира Огесцін (?) біля Батурина 10/20 листопада.

29 жовтня (9 листопада), коли ще Його Кор. Вел. перебував біля Гірок, поруч з ним був гетьман Мазепа разом зі своїми генералами і найближчими службовцями, куди він зі своєю свитою прибув на аудієнцію, він потім короткою, але зворушливою латинською урочистою промовою свій народ і землю передавав під захист Його Кор. Вел. проти московської тиранії, при цьому він попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел. Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом запевнив у звільненні від ярма. Тим самим було дано відповідь, що його перебування у Його Кор. Вел. тим більше приємне, що він ще до цього завоював ім'я мужності і тим самим довіру і впевненість Його Кор. Вел. Тим більше, Його Кор. Вел. має на меті поширити у всі кінці землі військову силу не для того, щоб завдати шкоди її мешканцям, а вони прибули, щоб помститися проти невірному підступному ворогу. До того ж Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх його мешканців, а й хоче домогтися також звільнити усіх тих, котрі добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавити ярма, котре пригнічувало їх до цього. Отож Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку, з тим, щоб могли порадіти наступним вигодам і користі. Після цього поснідали гетьман з тими поважними, які прибули разом з ним, за столом Його Кор. Вел. Інші мали також повну трапезу при дворі разом зі шведськими керівниками. Декілька днів перед цим він [Мазепа] пішов з Батурина, де залишив на перебування 3000 чоловік, а сам мав тільки від 3 до 4000 кінноти біля себе; певно, решта вояків розташувалася у різних місцевостях, їх він швидко не зміг або не схотів зібрати докупи через наступ московитів; а оскільки місто було погано укріплене лише захищене одним поганим валом, для того, щоб він тримався впевненіше, Його Кор. Вел. розпорядився поснішити, щоб вони могли бути спокійними; Його кор. Вел. розпорядився все-таки зробити зупинку, щоб перейти річку Десну, для чого він вибрав кращу місцевість за дві милі від села Мезин (Коропський район Чернігівської області), де Його Кор. Вел. 2/12 на початку розпорядився утворити команду з 20 чоловік для того, щоб переправити її та оволодіти плацдармом на другому боці.

Незважаючи на те, що ворог 5000-ою силою під командою генерала Алларта минулої ночі кинувся на бруствер і були задіяні гармати, на вечір 700 чоловік під керівництвом генерал-майора Штаккельберга оволоділи [позиціями], так що ворог зі своїми гарматами і мушкетами заховався і заліз у ліску на березі; команда в долині між двома горами, яким шведська артилерія завдала великої шкоди, відступила. Як тільки наблизилась темрява, ворог здійснив напади з усіх боків усіма своїми засобами наступу, однак усякий раз був відбитий, особливо у темряві був обстріляний картеччю, хоча в тому місці вогонь ворога був найсильнішим. Після трьох годин ворог відступив і залишив 450 вбитих на полі, крім тих, яких під покривом ночі забрали з собою. Шведи мали вбитими тільки 25 чоловік і приблизно 100 поранених. Серед перших був генерал-ад'ютант Оглеві, однак жодного офіцера. Його Кор. Вел. наступного дня розпорядився підготувати два мости, через які у наступні дні полки перейшли на інший бік. Московіти несамовито штурмували місто Батурина і нарешті 3/13 цього місяця взяли його, після того, як вони понесли втрати у 2000 чоловік. З-під осади 1000 чоловік вирушили в дорогу, вони переправилися через річку Сейм, однак решта на чолі з комендантом Кенісеком і простими мешканцями, жінками і дітьми, були знищені, а саме місто було спалене. Гетьман

Мазепа вирушив з тим, щоб забезпечити позиції у країні і зібрати докупи всю свою військову силу, оскільки московити через своїх приборчників стояли на перешкоді і намагалися підпорядкувати [населення] новому гетьману, котрого їм було б легше скинути, ніж того, до якого жителі мали велику любов і респект. Ворог у наступні дні наблизився до своїх кордонів. І оскільки Його Кор. Вел. знову думав прорватися, то жива була надія, що він цілком спроможний буде переслідувати [супротивника].

Похід в Україну 4/14 грудня.

Його Кор. Вел. в наступні тижні зібрав разом більшу частину полків для того, щоб наступати на ворога. Однак оскільки той вступив у свої кордони, то Його Кор. Вел. залишився у своїх кордонах, і полкам було дано розпорядження розташуватися на зимові квартири, які знаходилися від Ніжина до Гадяча, і зайняти укріплені міста, котрі були всі окуповані шведськими людьми, в результаті цього більша частина України разом з поважними керманичами була покійною. Руські виставили декілька полків для того, що оточити Гадяч, який став іншою резиденцією гетьмана Мазепи, однак він й сам перед цим вийшов, оскільки поспішав зі своїми людьми і двома шведськими полками. Цар змусив полковника у Стародубі прийняти звання гетьмана, яке він, однак, довгий час намагався за допомогою тиранії заборонити. Однак можна припустити, що він не менше, ніж інші полковники, які переконали гетьмана Мазепу шукати захисту Його Кор. Вел., також готовий був потім присягнути йому на вірність, сподіваючись на той час, коли земля буде очищена від руських.

14/24 грудня руська партія увірвалася у місто Сміле (нині село Роменського району Сумської області), звідки вони нападали на шведів, які розташувалися у передмісті, однак змушені були з втратами 60 чоловік відступити на дві милі. Крім того, 13 [з них] було взято в полон. Зі шведської сторони залишився капітан Флеммінг. Генерал-майор Спарре з 3000 драгунів здійснив спробу захопити багаж, який залишився у Хмелеві (нині село Хмелів Роменського району Сумської області), і під прикриттям утвореної для цього команди утримав його доти, доки не підійшов полковник Дюкер зі своїми драгунами і остготською кіннотою. Після цього руські кинулися тікати врізнобіч, деяких переслідували ще півмилі, при цьому було посічено 300 чоловік, серед яких чимало поважних офіцерів, які перебували у Хмелеві. Серед них у місті 40; інші ворожі ескадрони захищалися і виступили проти тих шведів. Руські деяких хворих, які залишалися там, винесли з міста. Однак вони відразу відтягнулися з рештою тих, хто брав місто з усіма передмістями, і випалили від тих шведів. Тим самим ворог не міг скористатися тими укріпленнями, що виступали вперед. 28 (8 грудня) листопада полковник Таубе з 360 драгунами підійшов до села Горнетті (?), де він досить вдало оточив 2500 руських, в результаті чого більша частина була побита і спалена. Ті, хто прибув з дороги, повітали пішки в болото, де їх не можна було переслідувати. А шведи, крім решти здобичі, привели з собою 900 осідланих коней і мали не більше 6 вбитих та поранених. Того ж дня майор Фройденфельт у найближчому селі вигнав партію ворога з 200 кіннотників. Після цього надійшли відомості, що ворог розташувався у селі Ольсефа (?) 2 милі вздовж руського кордону. Було наказано направити туди полковника Дюкера з 1000 кіннотників і 1/11 звіди вигнали не одного ворога, а також 50 чоловік посічено під час втечі, а село спалено. При поверненні він здійснив наступ на руське місто Дригайлів (нині селище міського типу, центр Недригайлівського району Сумської області), розташоване за одну милю звідси, яке він розпорядився підпалити, й увійшов туди 2/12; в той же час він втратив не більше одного чоловіка.

Похід в Україну 5/15 грудня.

Вчора генерал-майор Крузе напав на 1500 донських козаків, які зі своїм командиром Фроловичем перебували в селі Городки (?), за чотири милі звідси, частину з них перебив, а решту загнав в одне болото, куди вони кинулися тікати пішки. Він здо-

був 1100 осідланих коней, 6 знамен і багато зброї. Знамена і 10 полонених були сьогодні доставлені сюди і представлені Його Кор. Вел. З хвилини на хвилину очікували добрих відомостей від генерал-майора Майерфельда, експедиція якого з трьома полками відбула за декілька днів звідси. Полонені донські козаки мали намір наступати у свої землі і вигнати звідти росіян, оскільки їхнє ополчення принесло чимало лиха; було встановлено 100 шибениць, на яких повісили 1000 чоловік, а шибениці було поставлено на плит і відправлено вниз по річці.

Розпорядження

Про призначення від 10/20 грудня 1708 р.

Генерал-майор Гуммертельм, полковник Кноррінг – звільнені.

Полковник Гамільтон / генерал-майор відправлений у полк Остготської кавалерії.

Полковник Зальцбург / управління земельною придворною службою Ельборга.

Підполковник Фокк / полковник Гельсінкського полку інфантерії

Підполковник Вайдерхайм / полковник Південноземельної інфантерії

Підполковник Лошер / полковник Карельської кавалерії.

Підполковник Горн / полковник Померанського полку інфантерії.

Полковник Рамсверд / Дворянськими знаменами.

Ад'ютант генерала Сінклера / підполковник генерал-майора Функенса.

Майор Фреуденфельд / підполковник ставки полковника Лошера.

Майор Даль-полку Пкшзбах / підполковник Південноземельної інфантерії.

Майор Гертен / підполковник Гельсінкської інфантерії.

Майор Весманландської Штаренфлюхт / підполковник Остготської інфантерії.

Майор Буреншільд / підполковник Вестерботського полку.

Майор Хагедорн / підполковник Смаландської кавалерії.

Капітан гвардії Густав Ріббінг / підполковник Ворнберзької інфантерії.

Капітан гвардії Моденс / підполковник Нідландської інфантерії

Ротмістр фон Пален / майор Смаландської кавалерії.

Капітан Смінгуфвунд / майор Даль-полку

Драбант Сільвершпарре / майор Північноземельні інфантерії.

Капітан Вейденмайер / майор Вестерботтенського полку.

Ротмістр Нідландерн Блайхер / майор Карельської кавалерії.

Полковник Карл Хард / одержує платню капітан-лейтенанта за його службу лейтенантам охорони.

Підполковник Гуммерхельм / лейтенантом охоронців.

Ад'ютант Гірта охоронець / лейтенантом там само.

Арель Дувалт ад'ютант Фрідендорф /квартирмейстером при охоронцях.

Капрал охоронців Меллер / генерал-ад'ютантом.

* * *

Отже, перед нами типовий щоденник вояка армії Карла XII – каролінця. Основний масив діаріусів, нотаток, спогадів каролінців був опублікований у Швеції на початку минулого століття. Потім настала досить тривала пауза. І ось у нас в руках опинився аналогічний документ.

Дати та події, названі та описані в ньому, багато в чому збігаються з іншими свідченнями каролінців – учасників українського походу, наприклад, генерала-квартирмейстра Акселя Гілленкрока. Так, в обох джерелах названа дата початку руху армії Карла XII у напрямку Кричева – 15 (25) вересня 1708. Так само в нашому документі підтверджуються інші дати, зокрема, названа Гілленкроком точна дата зустрічі Карла XII з Іваном Мазепою – 29 жовтня 1708 року⁶.

Та на особливу увагу заслуговує переказ змісту промови Мазепа під час тієї зустрічі. Досі він розкривався на основі двох першоджерел: щоденників каролінців Петре і Вайхе. Перший з них свідчив: «Він [Мазепа] просив ласки у Й. К. В., щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати свого гніву над нею ані над ним самим за те, що аж до сього часу був нашим (шведським) ворогом». Другий розкривав зміст промови гетьмана так: «Просив дуже покійно, щоб король не

виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведене росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на се, що вони доси ішли за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а тільки присилувані до того московським ярмом»⁷.

Наше ж джерело акцентує увагу не на вибаченнях гетьмана, а на тому змістовому стрижні промови, що Мазепа «свій народ і землю передавав під захист Його Кор. Вел. проти московської тиранії, при цьому він попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел.». Надзвичайно важливою є відповідь короля: «Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом запевнив у звільненні від ярма... Його Кор. Вел. має на меті поширити у всі кінці землі військову силу не для того, щоб завдати її мешканцям шкоди, а вони прибули, помститися невірному підступного ворога. У всякому випадку Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх мешканців, а й хоче домогтися також бути з тими, які добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавитися ярма, котре пригнічувало їх до цього. Отож Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку з тим, щоб могли порадіти наступним вигодам і користі».

Таким чином, маємо висвітлення підґрунтя укладення шведсько-українського договору у Гірках, доволі переконливе свідчення, що такий основоположний документ радше за все був розроблений і підписаний Карлом XII і Мазепою вже під час їх першої зустрічі⁸. І що запевнення Мазепи, висловлені в листі від 30 жовтня полковнику Скоропадському в тому, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»⁹, базувалося на реальних фактах.

У записках невідомого каролінця міститься ще одна дуже важлива деталь. «Після того, як гетьман Мазепа через своїх посланців став під захист Його Кор. Вел. проти тиранії та тиску московитів, генерал-майор Крейц 21 (жовтня) розпорядився повернутися із декількома полками до Новгород[а-Сіверського]», – свідчить автор щоденника. Це означає, що шведсько-український воєнний союз фактично став функціонувати ще до особистої зустрічі Карла XII з Мазепою, що місія посланця гетьмана Івана Бистрицького до ставки шведського короля в Понурівці була успішною. Суть прохання гетьмана зводилась до того, щоб Карл узяв під свою опіку Військо Запорозьке й увесь український народ і допоміг визволитись з-під московського гніту. «Двоє шведських свідків, – писав Борис Крупницький, – Гедерхілм і Аксель Гілленкроок – стверджують, що Мазепа з метою захисту України просив шведського короля заволодіти м. Новгородом-Сіверським»¹⁰.

Олександр Оглоблин відносить місію Бистрицького на 18 жовтня й стверджує, що мала місце й друга поїздка, коли посланець «передав королеві прохання Гетьмана якнайшвидше йти на південь для злучення з ним»¹¹. На цьому розповідь Оглоблина про місію Бистрицького уривається.

Деякі важливі деталі дипломатичних маневрів Бистрицького дослідив чернігівський історик Сергій Павленко. Він, зокрема, довів, що перша поїздка мала місце 18 жовтня. Саме тоді було висловлене побажання Мазепи спрямувати шведське військо до Новгород-Сіверського. Але король зволікав з відданням наказу. «Карл XII дещо із запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералові Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста...», – зазначає С. Павленко. Відстеживши перебіг подій, дослідник робить висновок, що шведи запізнилися увійти в Новгород-Сіверський «буквально на якусь годину» і були випереджені росіянами¹².

Свідчення невідомого каролінця підтверджує розповідь Гілленкрока, що посланцеві Мазепи вдалося переконати Карла XII, і той дійсно віддав наказ про похід до Новгород-Сіверського. Ці свідчення підтверджують також факт, що наказ короля насправді дещо запізнився. Тут слід зауважити, що завдяки плутанині у шведському календарі вельми можливий зсув дат на один день, чим і можна

пояснити різночитання між 20 і 21 жовтня. Але ясно одне: Карл XII забарився зі своїм наказом, внаслідок чого було втрачено темп наступу.

Варто згадати, що на 21 жовтня відносив місію Бистрицького радянський академік Тарле. «Чому спізнилися шведи до порятунку Батурина? Тому що вони аж до 21 жовтня 1708 р., коли емісар Мазепи шляхтич Бистрицький з'явився до Карла XII в Пануровку (так у тексті. – **О. Д.**) з листом від гетьмана, зовсім не знали, чи виконає чи не виконає Мазепа свої давні обіцянки», – писав Євген Вікторович¹³. Не будемо зупинятися на тому, що «давні обіцянки» гетьмана шведському королю існували лише в багатій уяві академіка, але слухним залишається запитання вченого: «Чому не встигли на виручку Батурина»? Адже з моменту фактичного оформлення шведсько-українського воєнного союзу до трагедії гетьманської столиці минуло понад 10 днів. Розрахунки показують, що цього б цілком вистачало для маршу на Батурин шведської армії. Дати відповідь на це запитання – справа воєнних істориків.

А ми поки що звернемо увагу на ще одне переконливе свідчення про погром гетьманської столиці. «З-під осади 1000 чоловік вирушили в дорогу, вони переправилися через річку Сейм, однак решта на чолі з комендантом Кенігсеком і простими мешканцями, жінками і дітьми, були знищені, а саме місто було спалене», – записано в наведеному нами щоденнику самовидця. Цифра 1000 чоловік, яким поталанило вирватися з палаючого міста, може викликати деякі сумніви: наш каролінець їх не бачив. Зате він на власні очі бачив попелище на місці, де стояв Батурин.

Ще один дуже важливий аспект нашого документа. Нині російські історики-пропагандисти не шкодують зусиль, щоб довести однастайну ворожість українського населення до шведської армії та непохитну його вірність цареві. «Всупереч «нестерпності відносин між військами окупаційного російського режиму й українськими козаками й населенням», як пишуть нині українські історики та публіцисти, другої «булавінщини» у Малоросії не спалахнуло. Всі лівобережні українці присягали «великому государеві» і вважали себе російськими підданими», – запевняє старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН В. Артамонов¹⁴.

А ось що свідчив безпосередній учасник тих подій: «Ці землі (тобто за 10 миль від Стародуба. – **О. Д.**), на відміну від усіх інших (спалених за наказом Петра I на захід від тієї місцевості. – **О. Д.**), були придатні до життя з усім достатком і не можна було повірити, що руські нічого б не вдіяли, щось не спалили, якби не дуже велика роздратованість і образи козаків, які дозволили віддати і взяти стільки, щоб забезпечити шведам необхідне утримання. Уповноважений від мешканців тих земель прибув до армії у ліс на зустріч і пообіцяв від імені тих асистентів, що шведам буде гарантовано усе, що обіцяно».

Отже, далеко не все населення зберігало вірність російському цареві. Була наявна «дуже велика роздратованість і образи козаків» на росіян. Мазепа надто пізно окреслив свою політичну лінію, й люди просто були дезорієнтовані його попередньою політикою вірного служіння московському царю. Саме тому гетьману не вдалося мобілізувати весь потенціал народного обурення гнітом Москви, котре, як ми бачимо з наведеного документа, було.

Насамкінець, про, здавалося б, дрібничку, але дуже суттєву. У щоденнику кілька разів зустрічаємо слово «Україна». Жодного разу «Малоросія». Слід сказати, що й і в інших шведських документах наявна та сама термінологія. Нагадаємо, що наведений нами щоденник писав, радше за все, етнічний німець. Отже, у війську Карла XII, як і в усій Європі, наша країна сприймалася не інакше, як Україна.

1. Томашівський Стефан. Із записок Каролінців про 1708/9р. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – Кн. VI. – С. 66 – 92.

2. Беспалов А. В. Северная война. Карл XII и шведская армия. От Копенгагена до Переволочной. 1700 – 1709. М.: «Рейтар», 1998. – С. 12.

3. Diarium aus der Schwedisch. Arme in Severien, 1708. – Uppsala universitetsbibliotek. – Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Рдгм 55. – Документ 34. – С. 221, і туск. – Uppsala, Sverige.

4. Тут ідеться про генерал-майора Андреса Лагеркруну, який по суті зірвав цей маневр, спочатку заблукав, а потім не зайняв низку важливих населених пунктів, що негативно відбилося на ході українського походу Карла XII. Називаючи Лагеркруну Штрукком, автор щоденника, імовірно, застосовує прізвисько шведського воєначальника.

5. Йдеться про битву при Лісній 28 вересня (9 жовтня) 1708. У ній дійсно загинув принц Гессен-Дармштадтський. Що ж стосується генерала Баура (Родион Христианович Баур), то він помер в Україні 1717 р. Також тут перебільшені втрати росіян: насправді вони склали 1111 чоловік убитими й 2856 пораненими; шведські втрати дорівнювали 5300 чоловік.

6. Див.: Гілленкрюк Аксель. Сказання про виступ його величності короля Карла XII з Саксонії і про те, що під час походу до Полтави, при її облозі та пізніше трапилось // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – Док. №224. – С. 654 – 683..

7. Томашівський Стефан. Із записок Каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – Кн. VI. – С. 75. (Орфографію публікації збережено).

8. Докладніше про цей договір див.: Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: «Либідь», 2006. – С.148 – 149.

9. Лист І. Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Док. №288. – С. 249.

10. Крупницький Борис. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Грамота, 2008. – С. 269.

11. Оглоблин Олександр. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 284.

12. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Академія, 2004. – С. 76 – 77.

13. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию // Тарле Е.В. Сочинения. Том 10. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 596.

14. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. И Мазепа // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. – С. 44.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

**ПОЛОНСЬКИЙ М. СПОГАДИ СВЯЩЕНИКА / УПОРЯДНИКИ
Є. МАРХОВСЬКА, О. ТАРАСЕНКО. – К.: ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАН УКРАЇНИ; ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА, 2010. – 360 С.: ІЛ.**

Спогади являють собою згусток людської пам'яті, помножений на шире бажання бути почутим наступними поколіннями, залишити по собі слід у духовно-му житті свого народу. Саме цим вони і приваблюють читачів. Існує багато способів критичного аналізу змісту мемуарів, шляхів виявлення помилок, визначень, настільки останні допускалися свідомо, але, як завжди, у будь-якому друкованому тексті нас хвилює насамперед одне: чи цікавий він. Книга споминів о. Матвія Полонського не відпускає від себе, доти не перегорнеш останню сторінку. З одного боку, це розказана дохідливо, просто, без претензій на оригінальність історія життя сільського українського священника, який народився 1860, а помер у 1946 р. 54 роки його життя були проведені у містечку Нова Басань. З іншого, якось важко відразу й сказати однозначно, про що ж він писав. Життя – річ багатогранна, несподівана, невичерпна, яка не піддається вимірюванню якимось одним, єдино правильним критерієм. І хто про це міг краще знати, ніж старий священник! Численні конотації роблять сповідь на схилі довгого життя (спогади о. Матвій розпочав писати у 1940 р.) унікальним творінням, до якого не хотілося б підходити з банальними фразами, тривіальними оцінками, однолінійними висновками. Отож спробуємо вказати – чим не є мемуари о. М. Полонського.

Це не посібник прикладного богослів'я, педагогіки, дидактики чи збірник моральних приписів, котрі годяться на всі випадки життя і вже тому практично не діють. У мемуариста завжди вистачало мудрості й гумору уникати сакраментальних сентенцій, не йти слідами Івана Вишенського, нещадно тавруючи зло, однак його думки не залишають читача байдужим і сьогодні, їхня світоглядна цінність незаперечна.

Автор спогадів не належить до числа мемуаристів, котрі, перш за все, прагнуть показати себе у вигідному світлі, зобразити ледь не пупом землі. Священник М. Полонський – людина смиренна, як і належить бути пастирю, він прагне до об'єктивності, не приховує ні своїх власних недоліків, ні проблем своєї родини. Складається враження, що автор менш за все вболіває, щоб у читача склалося позитивне враження про його персону. У цьому контексті не може не вразити один момент: відтворюючи свої роздуми, пов'язані з прийняттям священницького сану, М. Полонський пише, що він використав "багаж знань, случайно мной приобретенный еще на школьной скамье, когда я был еще в 3-м классе семинарии", і далі називаються імена понад 20 філософів світової слави, мудрість яких допомогла визначитися із покликанням [С. 134–135]*. Зрозуміло, що випадковістю тут і не пахне: замолоду Матвій Полонський вирізнявся працьовитістю й інтелектуальними здібностями. Але зі зрозумілою повагою він згадує і суто практичні знання та навички, здобуті у шкільного сторожа в селі Мостище, сільського садівника Папила: "Он сделался моим другом и учителем по садоводству и огородничеству и вообще по хозяйству впоследствии; я многим был ему обязан" [С. 114].

Дана книга не забарвлена жодною політикою чи ідеологією. Вона написана

*Тут і далі посилання на рецензовану книгу.

людиною, котра довго вагалася, перш ніж стати на життєвий шлях, призначений долею для неї, але, обравши життєву дорогу, не зійшла з неї до самого кінця. Неймовірно цікаво читати цю книгу вже хоча б тому, що у ній відсутні як похвали діючому в той чи інший час режиму, так і його критиці. Автор сприймав будь-яку владу не те, щоб покійно, але без ремствування, він швидше прагнув використати найменші можливості, які існували за тієї чи іншої доби, щоб досягти своїх цілей, які були далеко від владних амбіцій.

У мемуарах не ведеться підрахунку здобуткам, але автор із законною гордістю пише про успіхи, досягнуті при підтримці місцевої громади, поступових земців Козелецького повіту. Власне, як на нас, це і є сенсом його служіння пастві. На схилі літ священник зізнався: “По моему разумению, я считаю, свой долг относительно плотских детей выполненным, но у меня есть еще дети духовные, несколько тысяч, что же я им должен дать за их траты за воспитание (прокормление) меня и моей семьи? Всего себя, все свои лучшие почувания, с единственным желанием внести в их трудовую, темную жизнь, хоть малость облегчения – света” [С. 298]. До речі, таких місць у книзі дуже мало: цей нетиповий священник не любив зловживати “високими” словами, можливо, саме тому, що добре знав їм ціну. Те, чому він віддавав свій час, можна назвати “малими справами”. Свого часу їх затаврували як щось нікчемне, негідне, відбивали охоту до таких негероїчних, а навпаки, прозаїчних речей, як будівництво “бруклінського” колодязя, спорудження лікарні чи відкриття ткацької майстерні в межах одного села. Хоча, мабуть, це й був єдино надійний шлях до поліпшення добробуту населення.

Книга спогадів о. М. Полонського не може трактуватися як підручник з історії громадського, земського, кооперативного рухів. Бо, по-перше, часи, коли на селі панували земство і сільська громада, відійшли в небуття, по-друге, успіх залежав від того, чи буде у громади неформальний лідер, який зможе об’єднати селян довкола якоїсь вигідної і корисної справи. Проте, варто відзначити, що система представницьких органів у царській Росії давала шанс для реалізації заходів, спрямованих на поліпшення життя. Якщо у священника М. Полонського були недоброзичливі й у виборних земських органах, і серед поміщиків, то існували й такі, хто йому надавав допомогу в реалізації задумів. Цікаво, що громади сусідніх сіл не залишалися глухими до починань мешканців Нової Басані, ревно стежили за їхніми досягненнями. І священник із задоволенням констатує, що й школи брали на утримання, змагаючись із сусідами або ж переконавшись на їхньому досвіді, що це вигідно. Іншими словами, мемуарист не ідеалізує своїх парафіян, але віддає їм належне: з притаманним сільському люду здоровим глуздом вони розуміли, що для них краще.

Священник дуже далекий від національних проблем, більше того, він декларує своє неприйняття поділу на “філів” та “фобів”, який був поширений серед старших семінаристів. Позиція М. Полонського проста: “Что же касается лично меня, то окончания “фил” и “фоб” мало меня трогали. По моему, ... нужно быть прежде всего человеком в лучшем смысле этого слова, а “фил” и “фоб” вносят в дело только разделение и вражду, тормозящие всякое доброе начинание. Мне ужасно понравилась прибавка, приставляемая не сзади, а спереди слова: “интер”, например интернационалист. В беседах с товарищами выступал и я со своим “интер”, и многие из товарищей поддерживали меня” [С. 90]. Подальша розповідь мемуариста підтвердила його істинний інтернаціоналізм: серед його друзів були представники різних націй і релігій. Так, місцевий підрядчик єврей М. Ханін, який після революції емігрував до США, допомагав священнику матеріально у важкі роки [С. 297]. Проте українство автора неспростовно підтверджує сам текст: практично на кожній сторінці знаходимо україніزم, котрі не псують враження, але засвідчують національну приналежність автора і його оточення краще, ніж будь-які пишномовні фрази. Сказати, що М. Полонський любив народ, було б надто примітивно, він був складовою частиною свого народу – і в горі, і в радості, не відділяючи себе від нього.

Мемуари не є збірником анекдотів про старовину, однак соковиті замальовки побуту, галерея яскравих персонажів із сільського та міського життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не можуть залишатися байдужими. Чого варті тільки розлогі оповіді про побут семінаристів або київських “босяків”, інформація про диліжанс, який на початку 80-х рр. ХІХ ст. курсував між Києвом і Черніговом. Хоча автор і не зловживає художніми засобами, але знаходить точні слова для характеристики як людей, так і явищ, описів тогочасного побуту, звичаїв.

Одне слово, спогади о. М. Полонського зможуть задовольнити будь-який смак, бо писалися людиною освіченою, допитливою, яка поважала й інтелектуальні здобутки, і фізичну працю, мудрим пастирем, ідейним народником у кращому розумінні цього слова, дотепним і веселим чоловіком, котрий, як то кажуть, не ліз за словом у кишеню.

Окремо хотілося б наголосити на краєзнавчому аспекті оприлюднених мемуарів. Цей бік взагалі заслуговує на найвищу оцінку. Адже все життя автора пов'язане із Чернігівщиною, за винятком терміну служби в армії та невдалої спроби вступити в Київський університет. Здається, ще не виявлено, а може, й не існує таких розлогіх текстів про життя у краї упродовж тривалого часу, сфокусованих на селянсько-містечковому побуті. У географічному покажчику зазначено понад 60 населених пунктів теперішніх Бобровицького, Борзнянського, Ічнянського, Козелецького, Куликівського, Ніжинського, Носівського районів. Чимало безцінної інформації про повсякденне життя їхнього населення зафіксувала чіпка пам'ять мемуариста. На першому місці серед його пріоритетів – Нова Басань та її мешканці. Їм належить його любов. Ось як старий священник згадував про заснування не без його участі “чайну”, де й сам любив бувати: “Приходилось наблюдать и даже вслушиваться в беседы посетителей на злобу дня, беседы велись мирно без криков, приходилось и самому встречать в сии беседы. Если было время, то приходилось прочитать им газетку или книжечку и самому отдохнуть в семье сей братней душой. Хорошее было время” [С. 236]. А які цікаві образи сучасників він відтворив на сторінках своїх зошитів. За широтою охоплення побуту й основних занять місцевого люду, багатством деталей їхнього духовного життя, переконливістю численних портретних замальовок спомини о. Матвія не мають собі рівних. Вони цілком заслуговують на те, щоб увійти до скарбниці питома чернігівських мемуарів.

Сподіваємося, що їхній зміст гідно оцінять і мешканці села Нова Басань, й інтелектуальна еліта Чернігівщини та України, і всі, хто цікавиться історією рідного краю.

Упорядники мемуарів подбали про змістовну передмову, примітки, покажчики, фотодокументи. Видання, на нашу думку, повністю відповідає статусові “наукове видання” і посяде гідне місце серед інших непересічних зразків української мемуаристики. Єдине побажання упорядникам: у разі, якщо дійде до перевидання книги, спробувати підготувати нарис про нащадків отця Матвія та його дружини. Було б також доречно подумати про розширення кола фотодокументів: включити світлини сучасної Нової Басані із зображенням будівель, що хай і в переробленому вигляді залишилися від часів автора мемуарів, пам'ятних місць та старожитностей містечка.

Тамара Демченко

**В.М.ШЕВЧЕНКО. ЗЕМЕЛЬНИЙ РИНОК УКРАЇНИ
(1861-1917 РР.). МОНОГРАФІЯ. – НІЖИН: ВИД-ВО
«АСПЕКТ-ПОЛІГРАФ», 2010. – 344 С..**

Йдеться про наукову монографію відомого в Україні історика-дослідника і педагога, який народився в нашому краї і вже кілька десятиліть після закінчення Чернігівського педагогічного інституту продовжує працювати у вузах міста.

Вихід у світ названої праці – результат багаторічних невтомних пошуків у галузі аграрних відносин на різних етапах вітчизняної історії. Склалося так, що проблема, обрана автором як об'єкт наукового дослідження, активізувалася з часом, коли на зламі століть в економічному і політичному житті України земля залишається не тільки важливим засобом існування, а й джерелом суспільного багатства.

Перед читачем змістовно й естетично оформлена обкладинка книги: на блакитному тлі безхмарного неба половіють залиті сонячними променями золотисті лани пшениці. Так художник відтворив національні барви державного прапора України.

Структура праці загальноприйнята: вона складається із вступу, чотирьох розділів (десять підрозділів – параграфів), загальних висновків. Але на відміну від пересічних публікацій автор супроводив дослідження іменним та географічним показниками. Такий крок сприяє доступності ширшому загалу читачів – від науковця до усіх, хто цікавиться проблемою. Корисною вона може бути для краєзнавців: на сторінках книги містяться численні факти з історії Чернігівщини, вилучені дослідником із різних джерел, насамперед архівних, здебільшого уперше введених до наукового обігу.

І особливий інтерес науковців повинні викликати додатки, які становлять десятку частину обсягу монографії. Це – статистичні таблиці з великою кількістю цифр, які при відповідній методиці можуть знову прочитуватись і оживати, розкриваючи широкий спектр соціальних процесів у суспільстві.

Автор, скрупульозно проаналізувавши праці попередників, визначив проблематику подальших наукових пошуків, які сфокусувалися навколо земельного ринку України в період переходу від феодалізму до капіталізму. Вивчення об'ємної історіографічної та методологічної літератури склало основу поглядів автора на історичний процес як поступовий і нерівномірний перехід країн від аграрних, орієнтованих на незмінність суспільства, до суспільства сучасного, індустріального, схильного до постійного розвитку. Автор, отже, дотримується тези теорії модернізації про те, що розвиток суспільства по шляху прогресу є неминучим.

Проте, як уже доведено науковцями, теорія модернізації претензію на універсальність не витримує через відсутність лінійного прогресу в історичному розвитку. Підтвердженням цього, зокрема, є те, що приватна власність на землю – категорія історична. Автор, дотримуючись принципу історизму, розглядає проблему в певних хронологічних межах, коли приватна власність на землю стає предметом ринку, зазнаючи впливу факторів, які в інших історичних умовах не задіяні. Неврахування такого явища може, на нашу думку, спричинити автаркічність висновків.

Зокрема, в умовах, які розглядає автор, земельний ринок складався із відносин продавця і покупця. Останній повинен володіти певними фінансовими можливостями. Цілком очевидно, що не кожний селянин був спроможний стати покупцем. І коли автор на стор. 276 стверджує, що до кінця 1917 року селянству належало в Україні майже 75% земельного фонду, то він має на увазі селянство у «широкому розумінні цього слова». У такий делікатний спосіб можна загубити реальну картину існування полюсу бідності, тобто зняти проблему кривавої війни селянства за землю у період потрясінь 1917-1920-х років. На нашу думку, не варто ідеалізувати і реформи П.Столипіна. Але автор має право на свої оцінки, а право слід поважати.

Цінність наукового дослідження В.М.Шевченка не тільки в об'ємній джерельній базі, а й у застосуванні методики джерелознавчого аналізу, зокрема, матеріалів статистики. Лабораторію авторського наукового дослідження склали залучені таблиці статистичних даних напряму в тому випадку, якщо вони були відповідно репрезентативними. Автор застосував і метод групування як ефективний засіб вилучення інформації шляхом механічної вибірки. Нарешті, порівняльно-історичний аналіз шляхом вертикального і горизонтального зрізу дозволив розкрити динаміку земельного ринку на півстолітньому відрізку історії нашої країни.

Зміст праці, висновки, логіка і стиль викладу матеріалу переконують: українська історіографія поповнилася оригінальним науковим надбанням, що засвідчує право Віктора Миколайовича Шевченка на особистий внесок у розвиток української історичної науки.

Микола Бойко

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору 14.12.2010. Підписано до друку 13.01.2011. Формат 70x108¹/₁₆
Папір газетний. Гарнітура Times New Roman Суг., Journal Sans. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 22,4. Тираж 800 прим. Зам. 7014.

Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу
“Деснянська правда”.
14000, Чернігів, пр-т Перемоги, 62.